

Д.М. НИТЧЕНКО

**ВІД ЗІНЬКОВА
ДО
МЕЛЬБОГНУ**

Від Зінькова
до Мельборну

Зіньков
10.10.1994
Мельборн

Dmytro Nytczenko

FROM ZINKIV TO MELBOURNE

A Chronicle of My Life

Bayda Books
Melbourne, Australia

Дмитро Нитченко

ВІД ЗІНЬКОВА ДО МЕЛЬБОРНУ

Із хроніки мого життя

diasporiana.org.ua

В-во «БАЙДА»
Мельборн, Австралія

Bayda Books
30 Fairway Rd.
Doncaster, 3108, Australia

First Edition 1990

Copyright © Dmytro Nyczenko, 1990

Printed in Australia by The Book Printer
Cover by Luba Kyrilenko

Autobiography
ISBN 0 908480 23 7 paper
ISBN 0 908480 24 5 cloth

Дмитро Нитченко, 1931

Живий Дмитро Нитченко

Генерація, що народилася в роках довкола перелому дев'ятнадцятого та двадцятого століть, робить підсумки. Впродовж останніх п'яťох років появилися спогади Йосипа Гірняка (нар.1895), Івана Майстренка (1899-1984), Григорія Костюка (нар. 1902), Юрія Лавріненка (1902-1988), Івана Кошелівця (нар. 1907). Помимо всіх різниць у деталях їхніх життєвих шляхів, основна структура їхніх біографій напрочуд послідовна. Всі вони доростали, вчилися й починали діяти в Україні впродовж національної революції та перших двох десятиліть радянської влади; всі вони були свідками, а то й жертвами страхіть сталінізму; всіх їх втягнула в свій вир Друга світова війна. Всіх їх кинуто на еміграцію, де вони, будучи людьми думки й слова, залишили помітний знак.

Дмитро Васильович Нитченко приєднується до цієї групи мемуаристів книжкою, що її читач саме взяв у руки.

Дмитро Нитченко народився 1905 року в Зінькові на Полтавщині і від 1949 р. живе в Австралії. В Україні він поклав основи літературної кар'єри, зблизився в Харкові з членами Пролітфронту, працював простим робітником, працівником видавництва, педагогом. Під час війни пережив пригоди в радянському війську й у полоні. Ці воєнні події розказано раніш у книжці "В лісах під Вязмою", (1958, друге видання 1983), текст якої повністю ввійшов у ці спогади. За німецької окупації Нитченко зрідка друкувався в газеті "Нова Україна". Разом з родиною, дружиною та двома дочками та безліччю інших людей подібної долі зазнав поневірянь новітньої одиссеї через половину Європи, тікаючи перед наступом радянських військ. А потім, замість Одиссеєвого повернення до рідних земель, бо Сталін всіх полонених вважав ворогами, виїхав у найдальшу дорогу, яка тоді українцям відкривалася: в Австралію.

Тут Нитченко, вперше оселившись на довший час в одному місці в Мельборні співтворить українське організоване життя. Найбільший його вклад, мабуть, він вклав в українську освіту та літературу. Впродовж кількох десятиліть він працює директором та вчителем українських суботніх шкіл у Мельборні. На початку 50-их років він працює в Шкільній Раді Вікторії, а згодом очолює і довго веде новостворену Українську Центральну Шкільну Раду Австралії. Він працює в культурно-освітній ділянці Української Громади Вікторії, обирається членом управи Союзу Українських Організацій Австралії, творить і очолює Літературно-мистецький клуб ім. Василя Симоненка, стає членом Об'єднання Українських Письменників "Слово" та очолює австралійську філію "Слова". Вшановуючи його працю, Наукове Товариство ім. Шевченка іменує його своїм дійсним членом.

Працюючи тут на виробництві, Нитченко невпинно пише й публікує під псевдом "Дмитро Чуб" вірші, нариси, оповідання, описи подорожей та розвідки на літературні теми (його "Живий Шевченко" вже в третьому виданні). Його гуморески появляються з підписом "Остап Зірчастий". Він безупинно заохочує до художнього писання нових людей, зокрема молодих авторів шкільного віку. Присвячує багато сили й часу, щоб здобути для українського художнього слова більшу публіку читачів. Хто з Дмитром Нитченком бодай трохи знайомий, той знає, що саме це література й літературне життя є його надхненням і пристрастю. Він живе, пишучи. Нитченко веде широке листування і признається, що не терпить суботи й неділі тільки через те, що тоді не доходить пошта. Одним з результатів такого епістолярного складу життя й думки стала цінна й цікава книга, Двісті листів "Бориса Антоненка-Давидовича".

Таке міцне Нитченкове захопання книжкою, що воно успадкувалося до третього покоління. Леся Богуславець (псевдо), авторка оповідань та репортажів з подорожей його дочка, а Юрій Ткач, перекладач,

видавець та власник висилкової книгарні "Байда" його внук.

Повторюю Нитченко живе, пишучи. Життя в нього систематично перетворюється в написане, зафіксоване. Місце, де відбувається це перетілення, щоденник. Нитченкові щоденники сягають у 40-ві роки; в них зберігаються, крім подій та вражень дня, анекдоти та правдиві розповіді, чернетки власних творів та записи творів інших. Щоденники й лягли в основу спогаду, і в пізнішій частині цієї книжки збережено їхню форму, а з нею і притаманну цьому жанрові безпосередність, свіжість і конкретність.

Що читач знайде в цих спогадах? У першу чергу, образ однієї долі, своєрідної, неповторної, сповненої нечуваних несподіванок, поворотів та небезпек. Однак, хоч як суперечливо це б не звучало, у своїй своєрідності ця біографія є типовою, характерною для своєї доби. Яким же може бути інакшим життєвий шлях, який перетинає Першу світову війну, визвольні змагання, розкуркулення, Голод, Другу світову війну та еміграцію? Шлях, який веде від Зінькова, через П'ятигорськ на Кавказі, через Краснодар на Кубані, через Харків, Білорусь, знову Харків, Львів, Краків, Форст, Берлін, Мюнхен, Людвігсбург, і кінчається в Мельборні? У спогадах Дмитра Нитченка вражає ця буденність, нормальність нечуваного. Голод і терор, злидні й незатишність власного життя є об'єктами морального засудження та смутку, але не жаху. Вони належать до координатів світу, в якому Нитченко виростав і жив.

Друге, що читач з удоволенням знайде в цих спогадах, це калейдоскоп зустрічей. Виступають такі відомі імена, як Микола Хвильовий, Аркадій Любченко, Степан Васильченко, Володимир Гжицький, Борис Антоненко-Давидович, Іван Багряний, Улас Самчук; видніє і хмара зірок меншої ясности серед літераторів і журналістів. Їхнє життя, звички, пригоди, чесноти й вади все це захоплює Нитченка; вони ж бо належать до того німбу, який оточує його центральну святість: літературу. При цьому, вони виступають дуже живо й природно і часто беруть участь у напрочуд перекон-

ливо відтворених діалогів. Але не самі тільки люди слова полонять увагу автора. Рельєфно зображено членів родини Нитченка, зокрема дітей і декількох діячів таборів Ді-Пі, і те чи інше випадкове знайомство. Вже більш схематично й площинно віддзеркалено "негативних типів", що їх довелося Нитченкові зустрічати на подорожі крізь різні національні, класові та особисті антагонізми.

Третій цінний подарунок Нитченка читачеві у своїх спогадах – це віддзеркалення своєї доби. Очевидним є, що Дмитро Васильович у притаманній для нього (і такій привабливій!) безпретенсійності не збирається зухвалим пензлем малювати "велику" картину політичних, суспільних чи культурних рухів нашого століття. Навпаки, він зосереджується на конкретному й пережитому. І саме так виникає переконливий образ першої половини двадцятого віку: стає відчутною вся хаотичність, вся непередбачливість цієї доби, її іраціональність і брутальність. Скільки ж разів доводиться Нитченкові переїжджати з місця на місце, не внаслідок власного рішення й бажання, а щоб утекти від загроз. У спогадах, і зокрема в пізнішій, щоденниковій частині, такі зовні вимушені подорожі стають просто формою життя: про їхні причини мемуаристові стає зайво говорити. Читач із здивуванням довідується, що Нитченко знаходиться в дорозі до Австралії. Немає тут жодних підготовчих роздумів, рішень, внутрішніх приготувань, які в "реалістичній" прозі надали б такій події психологічної вірогідності. Тут просто факт необхідної еміграції.

У світі, який стоїть під диктатом такої химерної долі, не дивують найрізкіші парадокси. У Харкові 30-их років людина оточена доказами нечуваних злочинів: на вулицях умирають жертви Голоду, авторів знайомі один за одним щезають, приречені на каторгу чи смерть. Але літературне життя продовжується, хвилюючи своїх учасників не менше, ніж у нормальніші часи. Або пізніше, серед іншого катаклізму Другої світової війни у таборі у Форсті (на сьогоднішній границі Польщі та Східньої Німеччини) витворюється

своєрідна республіка літераторів та журналістів. В середині європейської пожежі вони влаштовують літературні вечори, ніби безжурно читають свої твори, пристрасно критикують один одного.

Виходить, що в середині гурагану знаходиться, все ж таки, спокійне і затишне око: простір до якого зовнішня стихія ніби не доходить. У цьому оці, власне, стає можливою форстівська ідилія. У ньому й постійно перебуває особистість автора. Його характеризує стоїчна стриманість і готовість прийняти життя таким, яким воно є; яким гротескним і жорстоким не було б історичне та людське середовище, воно залишається для доброї людини платформою для моральної та корисної дії. Розповідач формується в нашій уяві як людина добродушна й людяна, заклопотана добром ближнього свого, своєї сім'ї, зокрема дітей, своїх учнів, своїх приятелів та знайомих. Про літературну пристрасть Нитченка ми вже говорили. Є в нього ще й друга національна. Спогад Дмитра Нитченка дає нам можливість спостерігати формування і ствердження українського патріотизму під натиском протилежного: ідеології й культурного зухвальства імперської, домінуючої сили. Варто процитувати місце, де Нитченко, в одному з своїх небагатьох узагальнень чи підсумків, зупиняється над цим процесом формування:

Історія мого патріотизму ішла з самого ґрунту, з історії країни та підрадянського оточення. Змалку я прочитав дещо про боротьбу Мазепи проти Москви, потім додали розповіді діда про дії москалів в Україні, про бій під Полтавою та зраду Полуботка й Кочубея.

Уже в Харкові позичив мені один робітник ще на гудзиковій фабриці "Історію української культури" митроп. Іларіона, яка зробила на мене велике враження. А також багато впливали життєві епізоди: в часи приходу радянської влади, щоразу до дідової хати ставили на ночівлю червоноармійців. Все то були росіяни. Все, що

вони між собою розмовляли, розповідали один одному, їхня мова, пересипана брудною найгіршою лайкою, якої я ніколи не чув від батька чи діда, справляло на мене найгірше враження.

А далі бачив я ставлення росіян на кожному кроці до української мови: "А пачему не парускі?" Доказування, що це не мова, а "наречіє", арешти найкращих наших письменників і винищення та розстріл лише за любов до свого народу. І, зрештою, читання Шевченкового "Кобзаря" зробило на мене найбільше враження. Скрізь я бачив, протягом всієї історії й тепер ті самі московські кривди, прикриті брехнею й фальшивим "братерством".

Спогади Нитченка бачать людей за національними категоріями. Важливим елементом представлення читачеві кожної нової дієвої особи є визначення її національності. І правдою є, що обурення історичними та сучасними кривдами доводить Нитченка до відверто антиросійського настрою: як же воно могло б бути інакше? Нитченка ж формували такі події, як насильне перейменування індустриально-технічної школи ім. Івана Франка, де він навчався, на ім. Карла Лібкнехта. Він же був очевидцем долі цінностей української мови й культури, української політичної самобутності, у своєрідному продовженні царської імперії, яким став Радянський Союз.

В останній аналізі, мотором цих спогадів, як і життя, на якому вони базовані, є любов до України і її культури і заклопотаність її долею. Це почуття зовсім не ідеологізоване, не теоретизоване. Воно природне, сповнене справжнім ентузіазмом і справжнім болем, і, в своїй безпосередності й щирості, переконливе навіть на Заході в 1980-их роках, у культурному середовищі, яке для емоцій патріотизму майже зовсім не має зрозуміння.

Марко Павлишин

I

1. З дитячих і молодечих років у рідній хаті

У глухому кутку Полтавщини, ніби в чотирикутнику, віддаленому на 85 кілометрів від Полтави, 35 - від Гадячого, 30 - від Миргорода і 54 - від Охтирки, та ще 14 кілометрів від нашого повітового міста Зінькова, заховався в долині, біля маленької безіменної річечки, маленький хутірець, що дістав назву від прізвища мого батька, Василя Ниценка, першого поселенця в цій місцевості - Ниценків хутір. Крім нас, пізніше побудувалися ще 4 господарі: Патенко, Кривошия, якого більше звали Рак, Слинко та Силка.

Нашу хату ззаду закрив від вітрів садок, що розкинувся на двох десятинах землі. Він складався з вишника, сливника, а посередині між ними були яблуні та груші. Вздовж тієї річечки, за якою були три господарства сусідів, росли верби та очерет, а з другого боку, від поля, мов на варті, стояли дуби та берестки.

Діставши у спадщину від свого батька Макара Ниценка з 15 десятин землі, мій батько завзято працював, довівши, мабуть, до 30-ти десятин. Я ледве пригадую, як нашу дерев'яну хату, що мала три кімнати з кухнею, майстри обкладали спереду, лицеву сторону, цеглою. Під дахом червона цегла на ріжках була пофарбована білою та синьою фарбою, і вона виглядала, як підперезана вишивкою. Спереду і вздовж хати з чотирма фронтovими вікнами, був відкритий коридор з дерев'яними круглими сохами-колонами.

З вікон можна було бачити просторе подвір'я, за яким просто стояла велика клуня, праворуч, поблизу нашої хати, була побудована окрема невелика кухня, де під час будівництва хлівів, клуні, стайні та головної хати,

варилося для будівельників, та була вона і для ночівлі. Далі стояла комора, а ліворуч подвір'я - стайня.

Відразу від нашого подвір'я, обгородженого тином, трохи догори простягалася наша земля. А за кілометр від нас починався ліс, де й нашого було 4 десятини. Правда, його не видно було, бо в той бік ішло трохи нагору. А як злізти на клуню, то видно було й ліс, який простягався праворуч вздовж дороги і трохи не до села Лютенські Будища, оточивши напівдорозі й невеличке селище Довжок, який мав з 30 хат. До Лютенських Будищ належав і наш хутір.

Ліворуч з Будищ повз ліс ішла дорога до села Лютенька, що було за 9 кілометрів від нас. В інший бік, коли дивитися через річечку, з заходу, за 7 кілометрів від нас лежало село Бірки. Тож хутір був також і в трикутнику сіл. Не знаю, звідки це пішло, але, бавлячись, ми ще змалку підбирали рими до назов згаданих сіл та міста Зінькова: у Зінькові - на підкові, у Бірках - на одвірках, у Будищах - на вудлищах, у Лютенці - на петельці.

Так змалку вживалися часто і приказки чи дотепи на питання "Дай води", - була відповідь: "Не води, бо хвіст одірвеш". "Дай ножа - Взяла жінка чужа", "Дай молока - Не здоїли бика", "Дай хліба" - "Від хліба люди мруть" - і т.д.

Та повернемося ще до околиць хутора. Відразу за садком, була красива балка, вкрита влітку травою, де було багато різних квітів та полуниць. Вона тяглась в бік лісу. На споді балки маленький потічок, що біг аж до згаданої нашої річечки. Лець пам'ятаю, як на шляху цього потічка копали ставок, перегородивши потічок греблею. Ставок копали грабарі. Мені тоді було може 3-4 роки. Він був глибоченький. У ньому батько розвів і рибу. Навколо нього пізніше вирости верби та чагарники. На ставок зрідка сідали й дикі качки. А через те, що навколо були верби, то вода в ставку влітку була досить холодна, то ми рідко там купалися, а ходили до другого ставка, що

був за клунею. Цей ставок теж був утворений з річечки, яку перегородили греблею.

Одного разу приїхав до нас селянин на прізвище Кібець з Лютенських Будищ. Він орендував у батька трохи землі. Приїхав він з дочкою Марійкою. Надворі було досить жаркенько, і моя мати порадила піти до ставка й покупатися. Ми й побігли до цього ставка, що був викопаний за садком. Я вже забув, що там досить глибоко й круто відразу від берега. Марійці було тоді років 7-8, а мені років 9-10. Марійка перша скинула своє плахиттячко і стрибнула в воду. На ній більше нічого й не було. Вона відразу пірнула з головою. Спершу я подумав, що вона довго може бути під водою, але відразу помітив, що над нею вода гойдається, і вона не може плавати, а все далі віддаляється. Я тоді кинувся до неї, схопив за руку, а вона схопилась за мене, і я з трудом витяг її на берег. Ще б трохи, і вона могла б утопитися. Вона добре вже напилась води, довго кашляла, вертала воду, схилившись над землею. Я, правда, умів трохи плавати, але не настільки, щоб міг рятувати потопельника.

Народився я в Зінькові 8-го лютого старого стилю на Полтавщині в родині хліборобів. Зіньків був повітовим містом, мав з 10 тисяч населення. У Зінькові було 7 чи 8 церков. Ще до революції були жіноча й чоловіча гімназії та низка шкіл. За радянських часів, замість гімназії, були Індустріально-технічна школа та агрономічна.

Казав мій дід, що колись через Зіньків проїздив Тарас Шевченко. А сама назва нібито пішла від імени жінки, яку звали Зінька і яка одна з перших тут поселилась і жила над дорогою з Полтави до Гадячого. На цьому місці й постав пізніше Зіньків.

Наше місто уперше згадується в документах у 1604 році. Зіньків занесений також на мапу Боплана. А під час війни України проти Польщі (1648-1654) Зіньків, з наказу гетьмана Богдана Хмельницького, був обнесений земляним валом і перетворений на фортецю. Він тоді став сотенним містом чи містечком

Полтавського, а пізніше Гадяцького полку. Тоді в Зінькові було 400 козаків.

У Зінькові жив материн батько, Яків Линник, тому і я там народився, бо в Зінькові була лікарня, а одна з материних сестер, а також її чоловік були лікарями. То був лікар Дмитро Нагорний з дружиною Галею.

Але батькова земля була за 14-15 кілометрів від Зінькова. Тож батько разом з усією родиною завжди працював весною та влітку на полі, був хліборобом. Сам під час жнив працював на косарці, сам часто орав землю. Під час жнив і мати, і ми, як підросли, маючи 8-10 років, в'язали снопи, гребли сіно, пасли овець, худобу, ходили теж за плугом. Мати сама возила на базар продукцію свого городу та садка: огірки, гарбузи, кукурудзу, яку на Полтавщині в багатьох селах називали пшеничкою, та різну садовину.

У батьків нас було три сини: наймолодший Сергій, середній - я і старший Володимир. Різниця у віковій між мною і братами була півтора року. Попервах навчалися ми в наших Лютенських Будищах, що були за п'ять кілометрів від нас. Там жила й батькова мати, бабуся Лукеря. Її чоловік, батько мого батька, або мій дідусь Макар Ниценко, видно, давно помер, ми вже його не пам'ятали. Але похований він був чомусь не в селі, де жив, а в нашому садку. Під дубами, що стояли по цей бік тину від поля, був збудований на його могилі цегляний пам'ятник на півтора метра заввишки. А навколо було збудовано чотирикутником цегляну стіну.

А бабуся жила ще й за моєї пам'яті, всі її звали в селі Макариха, забуваючи про прізвище. Батьки мої розповідали, що дідусь Макар мав у селі колись давно невеличку бакалійну крамничку. Померла бабуся в роки революції. Жила сама. Знайшли її в хаті неживою. Ходили чутки, що її хтось задушив, щоб скористуватися тими убогими залишками добра, що були в скрині.

Але ще за мого часу, перед революцією, у другій половині її просторого будинку, що мав окремий вхід, містилась двоклясна початкова школа, де було дві

кляси та учительська. Учителька Євгенія Прокопович там і жила, а походила вона з Зінькова. У другій половині будинку жила моя бабуся. Там була кухня, їдальня і кімнатка, яку вона сама займала. Я спав у їдальні на розкладному ліжку. А як приїздили й брати, то - на підлозі, на соломі, вкритій рядном.

До моєї бабусі майже щовечора, а особливо в свята та неділі, приходили сусідки на посиденьки, часом з маленькими грудними дітьми. Жила бабуся простенько, харчі були невибагливі: варила борщ, а на друге молочний або вівсяний кисіль. Ніякої худоби, навіть корови, у неї не було. Тільки з десяток курей. Але окремо стояла комора, в якій було безліч мишей, погріб, хлів та мале просторе подвір'я і з десятину садка.

У їдальні стояла скриня, напхата всячиною: хустки, білизна, полотно, а в прискриночку трохи й цукерок чи пряників. Одного разу бабуся дала мені шматочок шоколяди. Це була мені велика радість, бо в ті часи це була розкіш, рідко вона бувала і в нашій хаті. Але радість швидко погасла: коли я покуштував, то відчув смак мила. Бо шоколяда лежала поруч бруска мила і так набралась від нього духу, що не можна було їсти.

Іноді мене привозили батьки до бабусі, коли я мав 3-4 роки, на тиждень погостювати. Одного разу захотілося мені заглянути крізь вікно в школу. І хоч вікна були досить низько, я не міг заглянути. Та, побачивши, що під одним вікном лежить старий пес, я став на нього, щоб досягти вікна. Але пес гаркнув і вкусив мене за ногу, прокусивши чобіток чи черевик, зачепивши зубами й ногу.

За пару років я вже й сам почав ходити до цієї школи. Навчала та ж сама вчителька Євгенія Прокопович. Всі звертали увагу на її надзвичайно дзвінкий голос. Батько купив мені ковзани, і я після школи пробував кататися на них. Одного разу я після розваги на перерві лишив ковзани під вікнами біля порога. Вийшов пізніше, а їх нема. Піднялась ціла буча в пошуках ковзанів. Всі розуміли, що хтось

укравав, але ніхто з учнів не признавався. Нарешті, хтось із них сказав, що то один учень, на прізвище Катькало, узяв їх і сховав за хатою в снігові, щоб потім забрати додому. Так були знайдені ковзани.

Майже щороку на свята, на Різдво, а частіше на Великдень до бабусі приїздили три її дочки, батькові сестри: одна з Зінькова, яку звали Анюта Лейба, друга Лизавета Дубовик з Бобрівника, її дома звали Лизя, а третя була будянська-Саша, або іноді величали її поп-панському - Анна Макарівна. Приїздив тоді, звичайно, і мій батько, бабусин син, разом з нами трьома та мамою. З іншими дочками приїздило та приходило й чимало дітей. Лише в місцевої Саші було п'ятеро: Сашко, Макарко, Гриша, Іван і Галя. Тоді для нас приходив радісний час. Просторий двір, чималий садок, що збігав по косогорі вниз до копанки, був тереном наших розваг. Всі вони були мої двоюрідні брати та сестри. Разом дітей було 13. Цікаво, що місцева бабусина дочка була одружена з однофамільцем, що мав таке саме прізвище, що й вона - Ниценко, бо в селі була ціла вулиця Ниценківка. Тож вона, маючи прізвище Ниценко, одружилась з Ниценком, селянином Порфирієм Уласовичем. Тоді, коли чоловіки Лизі та Анюти були з якоюсь освітою й мали інтелігентніший вигляд, то чоловік Саші, Порфирій, був неговіркий, але в господарстві був добрий роботяга. Він рідко й приходив до бабусі, коли збиралися гості. Зате сама Саша була балакуча й бідова, і вона в господарстві більше керувала, ніж він.

Погостювавши на Різдво, ми поверталися додому. Іноді їхали вже вночі. Взимку замітало дорогу, крутила завірюха, і лише тички, поставлені зрідка понад дорогою, та ліс давали можливість не збитися з дороги.

Тоді в нашій хаті на хуторі щодня топилося. Одного разу Мати сказала, щоб я приніс в'язку

---

1 Тичка - довга палиця чи хворостина з віхтем чи жмутом соломи зверху.

соломи і протопив у пічці, яку називали грубкою. Ця піч мала високий комин, аж до стелі. Він був мов приліплений до стіни, що відмежовувала кухню від їдальні. Маленькі дверчата були відчинені, і я, принісши носилки соломи, поклав перед грубкою. Напхавши трохи, я підпалив. Вогонь уже палахкотів, линучи вгору в порожнину комину, а я - впихав нові жмути соломи. Я поглядав на синьо - жовті язики полум'я, які дихали на хату теплом, як раптом з пічки вилетіла ніби велика вогняна куля. Клапті вогню й жмут іскор сипонулися на мене й на підлогу, і все почало горіти. Я, що сидів навпочіпки, від несподіванки хитнувся назад і впав на солому. А з тої кулі полум'я з'явився наш кіт. Він прожогом кинувся до сінешних дверей, але тому, що вони були зачинені, то оглянувся й жалібно занявкав.

Я кинувся гасити солому, гукнувши на допомогу маму. Погасивши на долівці жмути полум'я, мати підійшла до кота, взяла його на руки.

- Бач, який, - сказала вона, усміхнувшись і гладячи його, - любить грітися в грубці і трохи не згорів. Тож, як топиш, - звернулась вона до мене, - то спершу заглянь, чи там немає кота.

Тим часом по хаті понесло смалятиною, видно, що він трохи присмадив свою вовну.

Це сталося, мабуть, у 1914 або 1915 році, коли батько був уже мобілізований на війну, а ми, сини, були саме дома на час різдвяної перерви. За батьком ми якось не скучали. Він був досить суворий і далекий від ніжності й сантиментів. Я його завжди боявся. Бувало, за якийсь непослух чи пустощі він так дасть ляпаса своєю міцною рукою, що покотишся перекидом. Я не пригадую ні одного випадку, щоб він мене чи братів пригорнув чи погладив по голові чи сказав тепле слово.

В їдальні на стіні, над його ліжком, де висіли дві рушніці, висів його портрет. Якийсь маляр намалював його в заячій шапці. Батько був трохи схожий на Тараса Шевченка: широке чоло, руді вуси спускалися донизу, суворий погляд.

Він іноді ходив на полювання, приносив зайця чи лисицю. А ми раз узимку бачили в очереті на нашій річечці й дику козу. Мабуть, забігла з лісу, з так званої Дубини, що чорною смугою виднівся кілометрів за 7 від нас з боку Лютецьки. То ж з тієї Лютецьки походив відомий винахідник перших ракет інженер Засядько, що під час війни Росії проти Туреччини сконструював перші ракети, і коли їх 24 відразу пустили на добре укріплені позиції турків, що мали й англійську зброю, зокрема гармати, там спалахнули пожежі, і на третій день турки скапітулювали. Це сталося 16-го вересня 1828 року в боях під Варною, яку довший час російські війська не могли взяти. Засядько тоді дістав звання генерала ракетних частин російської армії. Але коли ще робив цей винахід, ці ракети, то влада не давала жодної допомоги. І він біля Лютецьки на своєму полі випробовував свій винахід.

Тож, дивлячись здалека на той темний, густий і таємничий ліс, ми не раз мріяли помандрувати до нього, подивитися, який він зблизька, але ніколи там не побули, та й батько, певно, не пустив би самих. До того ж люди казали, що в ньому були й вовки та інші звірі. Правда, батько казав, що і в нашому лісі бувають вовки, і він якось нібито забив одного вовка. Одного разу, сидячи в засідці, вночі, побачив, що стежкою біжить вовцюра. Коли наблизився, вистрелив і забив. А як приніс додому, то вранці при денному світлі побачив, що то була сучка нашого сусіда, яка чомусь бігла додому через ліс.

Батько часто їздив до нашого села Лютецькі Будища у різних справах, а найчастіше до кузні чи до крамниці. Часто й мене посилав, хоч мені було тоді ще тільки 10-12 років. Кузня стояла над дорогою біля ставка в центрі села. А ковалем у ній був Йосип Бажан, дядько нашого видатного поета Миколи Бажана. Коваль розповідав мені уже за німців, що під час війни, коли червоні відступали, Микола Бажан їхав через село і завітав до нього. Привіз і подарував йому свій великий портрет.

Я з братами та з мамою . 1915 рік .

Там же в тому селі, трохи далі, над дорогою, на кошти батька та його рідні Ниценків давно вже була побудована "богадельня", будинок для старих бідних самотніх людей. Утримувала його ця рідня аж до революції. Це Порфирій Ниценко, батьків брат Сашко Ниценко, що жив на Кавказі, і батько.

По закінченні двокласної школи в селі, в будинку нашої бабусі, батьки віддали мене до зінківської гімназії, куди вже ходив старший брат Володимир. Жили ми там у дідуся, матиного батька, на Різниківській вулиці N20. Він мав з 10 десятин землі, а його батько, ще в минулому столітті займався купівлею та продажем худоби, їздив по ярмарках, мав багато пригод, які вже наш дідусь часто розповідав нам як казки. Давніше, він займався трохи й різникуванням, а землю та луг віддавав під пасовисько та сіножать. Тож у нього ще й при мені стояла брчка, якою колись їздив по ярмарках, а в коморах стояли порожні бочки та кадовби з-під сала та солонини. А в другій частині комори стояли двопудові та менші гирі, висів стародавній одяг, хомути та скриня з книжками та журналами. То вже його п'ять дочок, які вже тепер були вчительками, передплачували та збирали ті видання. То були переважно російські журнали. Одна з дочок, Галя, правда, вивчилась на лікарку й одружилась з лікарем Дмитром Нагорним, відомим пізніше і в Харкові. Він друкував іноді в медичних виданнях свої статті. У тридцятих роках був головним лікарем - хірургом залізничної лікарні.

Мій дід, Яків Линник, мав брата Григорія Линника, який був інспектором шкіл у Києві ще за царського ладу. Він надрукував навіть якусь книжку про походження імен та прізвищ. Тож він казав, що прізвище Ниценко походить від імени Никій. Як від Шпака пішло прізвище Шпаченко, так від Никія утворилося Ниценко, з Петра - Петренко тощо.

Мого батька від початку війни не було дома. Пригадую, як він зайшов у Зінкові до гімназії, щоб попрощатися зі мною, ідучи до війська. Він був мобілізований і скоро потрапив аж до Росії, до

Ярославля. Мати перед самою революцією поїхала відвідати батька. Повернувшись, розповідала, що кілька днів жила в Ярославлі в російській родині, де брудна російська лайка не втихала навіть за обідом. І це робилося не від гніву чи сварки, а було звичайним явищем. Батько кидав найбрудніші слова лайки та непристойности до сина та дочки, а вони тим же відповідали батькові.

Моя мати ніколи не сподівалась, що в російських родинях (зрозуміло, не всіх) панує такий словесний бруд. Але чула вона цю лайку там на кожному кроці і на вулицях та в поїздах. До речі, я ніколи не чув чогось подібного від батька, дідуся та від наших людей, живучи в Зінькові та на селі. Тільки під час революції, коли російське військо приходило, то чулась ця лайка.

Молодшого дідусевого сина, мого дядька, звали Борис, а старшого - Павло. Навпроти їхньої хати, по другий бік вулиці, перед революцією, мешкав полковник Лосменський з родиною. У них була дочка Валя, гімназистка. Хоч вона не була вельми красива, та Борис закохався в неї. Була гоноровитою росіяною, адже батько полковник! Вона була байдужа до його залицянь, і він з розпуки хотів покінчити самогубством: вистрелив з пістоля собі в груди. Куля нібито зачепила трохи серце, але, пролежавши місяців три у лікарні, де головним лікарем-хірургом був наш дядько Дмитро Нагорний, він лишився живим. Йому було тоді 20 років.

Трагічніше сталося з його братом Павлом. Повернувшись з фронту у 1916 чи 1917 році в чині поручника, він приятелював з родиною, де були такі ж хлопці й одна дівчина. Пішовши одного разу до них, він разом з ними розглядав свій чи їхній пістоль. Вийнявши з барабанчика набої, Павло, дивлячись у цівку пістоля, спрямовану на себе, натискував на гашетку й клацав, забувши вийняти ще один патрон. Гримнув постріл, і куля вдарила йому в обличчя, влучивши під саме око. За п'ятнадцять хвилин він уже помер. Це було велике й несподіване горе для всіх

нас. Його всі любили, знало його все місто, і раптом рознеслася вістка про його смерть. Казали, що він закохався в сестру своїх приятелів і тому застрелився. Але дома ніхто так не думав.

Павло був ставний, хоч рудувате волосся, але кучерявий, красивий. Хоч мені було тоді 10 чи одинадцять років, я теж гірко плакав і тяжко переживав його раптову смерть. Я тоді почав тільки ходити до гімназії, а він її закінчив саме чи може кінчав, як в 1914 році спалахнула війна і його мобілізували.

Тим часом надходили тривожні для України події, а одночасно і для нашого невеликого міста Зінькова. Мінялась влада, зростали революційні хвилі, валилась московська тюрма народів. Я з братами чув тільки відлуння про ті події з розмов між старшими. Чув також, що постала самостійна Україна, що мій батько з багатьма земляками, лишивши російську армію, переїхав до Чернігова і став вояком полку ім. Богдана Хмельницького. А ще через якийсь час він повернувся додому, до господарства. Ще як захиталась царська влада, батько надрукував у полтавській газеті "Биржевые ведомости" якусь патріотичну статтю із зверненням до земляків, що імпонувало читачам. Батько в ній критикував владу...

Одного дня тоді я йшов до гімназії, як наш сусід, Олексій Фенога, перестрів мене і сказав:

- Ти знаєш, твій батько надрукував у полтавській газеті гарну статтю... - Але мені тоді ще було всього 12 років, і я ніяких часописів ще не читав.

Через якийсь час у Зінькові вже була гетьманська влада. А наш хутір жив своїм життям. Всі ми влітку тяжко працювали: хоч мені було ще 12 років, я вже ходив за плугом, волочив, а влітку в'язав снопи, коли була косовиця, возив їх гарбою на тік, де вже шуміла й куріла молотарка. Батько часто стояв на молотарці й подавав снопи в барабан. А молотарку наймав на два-три дні у багатого поміщика Воздвиженського.

2. Перший напад бандитів

Та одної ночі сталась жахлива подія. Увечорі, як тільки смеркло, коли після праці на полі ми всі полягали спати, загавкали собаки. Скоро хтось постукав у двері. Батько, взявши наган, вийшов у сіни.

- Хто такий стукає? - запитав батько.

- Це свої, озвався хлопець Микола, наш сезонний робітник, що під час молотьби спав біля коней чи в кухні, що була поблизу.

Батько відчинив двері і побачив перед собою не Миколу, а незнайому людину з пістолем, а за ним ще кількох. Батько хотів відразу зачинити двері, але передній, що спрямував на батька свій пістоль, поставив ногу між двері. Батько в темряві хотів вистрелити передньому просто в живіт, але пістоль осікся, та бандит навіть не помітив. Він відразу схопив батька за ліву руку і, торкнувши пістолем його скроні, запитав:

- Чувствуєшь? - і наказав вести в хату та світити світло. Проходячи повз піч, батько непомітно сунув пістоль на припічок, що був з правого боку.

- Світи свічку! - наказав бандит. З ним зайшов і другий. Коли батько засвітив, вони побачили на стіні над батьковим ліжком дві рушниці: берданку й дубельтівку. Відразу схопили їх і передали тим, що були надворі.

- Веди, де твоя скриня! - сказав перший, худуватий, з блідим лицем, високого зросту. Батько взяв до рук свічку, а бандити з обох боків узяли батька вище ліктів за руки. Батько був у спідній білизні. Ми, діти, вже спали, коли бандити, ведучи батька, переходили через нашу спальню, де була й мати. В цей час батько вирішив вирватися від них і в темряві втекти. Він не знав, що бандитів було п'ятеро. Батько був сильніший за них. Він вмить дмухнув на свічку і прожогом кинувся через велику

кімнату (так ми називали вітальню) до дверей, що теж вели до сіней. Клапті рукавів сорочки лишилися в напасників. Ускочивши в сіни, в темряві батько не бачив, що там стояв третій спільник нападу з тесаком у руках, і вдарився просто об нього так, щр той аж сів у куток сіней, впустивши свій тесак¹. Батько кинувся тікати повз ту другу будову кухні. В темряві він не помітив, що на порозі нашого дому, а також біля кухні стояло ще по одному учасникові нападу. Вони перед нападом не мали зайвої зброї, а тепер дістали ті рушниці, що були над батьковим ліжком на стіні. Поблизу блиснув постріл рушниці. Лише пізніше батько довідався, що вони вистрілили на нього одночасно, і той, що стояв на варті на порозі нашої хати, і той, що стояв біля кухні, сподіваючись, що там є люди. Але самі напасники були такі нервові і невірні стрільці, що в темряві обидва не влучили в батька, і він, перескочивши через тин, зник у темряві серед бур'яну та чагарнику низини, що простягалась до недалекої річки.

Батько, не маючи зброї, побіг до сусіда Антона Рака через річку. Але й Рак не мав зброї. Мав стару рушницю, але не мав пороху.

Тим часом напасники схопили матір і, засвітивши знову свічку, відкрили скриню й почали все викидати з неї на простелене простирано.

- Скорей, скорей! - гукав головний, - А то он нас постреляет в окно!

Перелякана мати стояла, тремтячи, а один з них тримав наготові пістоль. Викидаючи все із скрині, вони оглядали, чи немає яких нашивок імени чи чогось, що могло їх пізніше викрити.

За кілька хвилин вони були готові йти геть, але один з них забіг ще до дитячої кімнати. Над моїм ліжком була полицка. Він став ногою на ліжко, але придавив мені бік. Я трохи запищав чи застогнав,

---

¹ Тесак - від слова тесати, стругати. Довгий теслярський важкий ніж.

прокинувшись, а він тільки сказав: "Не беспокойся". І зрозумів, що в хаті щось діється, але боявся встати з піджака. Ще хвилику і грабіжники зникли.

Коли все затихло, батько потихеньку підійшов з садка до хати і, побачивши, що напасників уже немає, пішов до середини. Брати спали далі, а ми з мамою вже чекали на батька.

Наступного дня він поїхав до села Лютенки, щоб виявити й шукати грабіжників. Микола бачив, що, підійшовши, вони пішли через садок з вузлами на плечах в бік Лютенки. Порадившись там з приставом та начальником поліції, батько, взявши одного озброєного гвинтівкою вартового, поїхав шукати. Він уже знав, що між Лютенкою й нашим хутором є так званий Скажеників хутір, де був і маєток багатого чоловіка на прізвище Христовий. Батько навіть був знайомий з тим чоловіком. Він мав чотирьох синів, з яких один деякий час працював на Донбасі і розмовляв російською мовою, а до того було підозріння, що він займається рабунками чи крадіжками. Батько й вирушив туди. Зпівдні вони з вартовим (так називали поліцаїв за четьманської влади) приїхали до Скаженикового хутора. Лишивши коня, запряженого в лінійку на лесорах, вони тихенько підійшли до хати. Але дома нікого не було. Думали вже повертатися назад, але потім батько вирішив заглянути до хліва, що стояв далі від будинку. Тихенько наближаючись, вони почули якийсь гомін у хліві. Підійшовши, побачили таку сартину: п'ятеро учасників недавнього нападу на нашу сату сиділи колом і грали в карти, розігруючи заграбоване. Тут же, поруч, лежали забрані в нас речі, поділені між грабіжниками.

- Руки вгору! - крикнув батько, вийнявши пістоль. - В'яжи їх! - сказав він до вартового. - В'яжи руки за спиною тими хустками!

Але вартовий був млявий, неповороткий, і батько майже вирвав у нього з рук гвинтівку, не маючи надії на пістоль, який учора зрадив, і спрямував цівку гвинтівки на грабіжників. Тільки тепер він помітив, що на ряднині стояло кілька пляшок горілки, а дві його

рушниці стояли під стінкою хліва. Пов'язавши їм руки і зв'язавши якимись віжками одного до другого посадили їх за двором на лінійку й повезли до Лютенки, лишивши їх там під арештом.

За кілька днів приїхав до нас батько головного напасника Леонтія Христового, який ото все розмовляв російською мовою. Мій батько був знайомий з його батьком Остапом Христовим, який почав просити, щоб мій батько поїхав до пристава чи начальника лютенської поліції й допоміг його синові вийти на волю. Після багатьох вагань батько задовольнив прохання Остапа Христового. І Леонтія Христового випустили.

Пізніше Леонтій Христовий деякий час працював у Зінкові і навіть приходив до мого батька, де ми були на квартирі, і разом частенько випивали.

Минуло ще небагато місяців, як уже після різних змін прийшла червона влада. Навколо панував неспокій. Багатьох багатших людей уже позаарештовували й порозстрілювали. Відомо було пізніше з різних спогадів, що в Полтаві у в'язниці щочоці розстрілювали тоді по 100-200 людей. Тоді розстріляли батька мого товариша по гімназії Остапа Брагу, Гаврила Дубовника з Бобрівника та багатьох інших.

3. Другий напад бандитів

По хуторах відбувалися напади на заможніших людей, ішли грабунки і вбивства. Всі жили в неспокої й тривозі. Батько, який у селі мав добру опінію, добре жив з усіма і з багатьма випивав, здавалось, не мав ворогів. Проте хтось його попередив, що на хуторах уже поблизу декого пограбовано, а декого й забито, навіть серед дня.

Боячись, що хтось налетить і забере двох коней, батько звелів повести їх у садок і пасти за сливником біля річечки. Ми втрьох, я і два брати, поприв'язувавши Ворону та Лиска, так звалися коні, до

дерева, збирали або рвали спілі груші й їли.

День був теплий, соняшний. Це, мабуть, минув рік відтоді, як відбувся напад Христового. Тоді теж було літо, саме жнива.

Пасучи коней, раптом я почув якийсь гомін чи розмову по той бік річки, за якою жив Ялисей Патенко. Підбігши ближче до річечки, я побачив, крізь густий чагарник, що через річечку переходить два чоловіки з гвинтівками. Я відразу сказав братам, і ми кинулись до хати, як і було умовлено, коли якась небезпека.

Почувши про це, батько відразу сказав нам з мамою бігти у протилежний бік за садок і ховатися в жито, а сам лишився зачинити вікна й позашіпати. Та ледве він закрив двоє вікон, як через третє побачив, що двоє людей з рушницями вже бігли до хати з садка. Він встиг лише замкнути входові двері та бокове вікно. За хвилику вже у двері гатили кулаками чи прикладами гвинтівок. В цей час на подвір'я зайшла сусідська дівчина по молоко. Побачивши дівчину з глечиком, вони гукнули її і, підійшовши до крайнього вікна, вдарили прикладом. Шкло посипалось, рами розчахнулись, і вони наказали їй лізти до нашої хати. Один крикнув російською мовою, з матюком на додаток:

- Откривай!... а то я тебе дам! - і він замірився кулаком, коли вона завагалась.

Дівчина влізла в кухню і помалу йшла до дверей, що вели в сіни.

Тим часом в їдальні стояв батько так, що його напасники не бачили, і помахав їй, щоб не відкривала. Побачивши, що дівчина зупинилась, один з них, що розмовляв російською мовою, всунув у вікно цівку рушниці і погрозив. Бачачи, що виходу немає, батько вискочив з їдальні, спрямувавши дубельтівку на бандита. Той кинувся тікати від вікна, але недалеко відбіг, як тарахнув постріл просто з вікна. А за ним і другий у другого напасника. Потім сам батько вискочив з хати і крикнув:

- Гей, козаки, скоріше сюди, роззброїти цю банду! - хоч, справді, з ним нікого не було.

Ми були вже в житі, як почули ті постріли, а за хвилику почули, як, стогнучи, пробігли за тином садка ті два чоловіки в цивільному і подалися в задній кінець садка. Їм здавалося, що там у хаті чи біля неї цілий загін оборонців. Оббігши півколом весь садок, вони побігли до річки, щоб добратися до Ялисеєвого подвір'я, де лишили свого запряженого коня. Вони обидва були поранені в спину з рушниць, зарядженої саморобним дробом із свинцю. Звідти відразу вирушили до Гадячого до лікарні, сказавши, що у нас ховається цілий загін війська. А представникам влади напасники казали, що вони прийшли до Ниценка у якійсь справі, а він почав на них стріляти.

Ця подія швидко облетіла найближчі навколишні села: Лютенські Будища, Лютеньку й Бірки. Я з матір'ю та молодшим братом, коли ще сіріло, перейшли річку і аж за пагорбом полягали в гречку, боячись, що нас можуть шукати якраз по наш бік річки, ближче до нашого подвір'я. А батько з старшим братом Володею, якому було років 14, пішов у соняшники, яких ціла десятина простяглася вздовж ставка по наш бік.

Зійшло сонце, почало добре пригрівати, а на полі появилися жінці, що ще закінчували свої ниви, то просо то ячмінь. Багато ланів уже було голих, на них стояли полукіпки. Тому, не знайшовши чогось вищого з хлібів, ми мусіли ховатися в низькій гречці. Ми лежали трохи ніби на косогорі, і нам здавалося, що люди бачили нас. Сонце пекло все сильніше, а в нас не було ні краплі води і тільки один огірок, який захопила мама з собою. Це була страшна мука. Так цілий день ми пролежали в гречці. А вночі вирушили до нашого села, а потім - до Зінькова.

Коли ми лежали в гречці, з усіх згаданих сіл вирушили до нас групи міліції. Одні, ідучи по березі по другий бік річки, почали стріляти по соняшниках, припускаючи, що там може поховались бандити чи повстанці. А коли прийшли до нашого подвір'я та хати, почали хазяїнувати. Наші будянські нічого не брали й не нищили, та ще як розпитали тієї дівчини, що приходила по молоко, то зовсім змінили свою думку

на краще. Бачили, що батько оборонявся від бандитів. Але ті, що прибули з Бірок, звідки приїхали й ті два напасники, забирали з собою деяку одягу, а дещо рвали на шматки й кидали додолу. Навіть казаночок меду винесли й вилили в корито для свиней. Але наші будянські переказали через сусідів, що ми можемо повертатися до хати і нам нічого не буде. Але ми вже не жили на своєму хуторі. Ми лишалися в Зінькові, а батько з мамою пізніше переїхали спершу на Донбас, а потім на Кавказ до П'ятигорська, де здавна жив його брат Сашко. А, поки вони виїхали, ще мінялась влада.

Старший брат Володя із дядьком Борисом, сином нашого дідуся, пішли добровільцями до гетьмана. Брат, уже будучи на Кубані, в Краснодарі, захворів на тиф, що лютував тоді й косив українську армію, помер у шпиталі. Тільки випадково ми довідалися про це пізніше від батькового знайомого, що жив у Краснодарі й розшукував.

Але про батька слід сказати, що він був досить письменний. Свого часу він закінчив у Гадячому середню комерційну чи сільсько-господарську школу. Одержував газети. А в вітальні була й невелика книгозбірня, може яких з сотню книжок. Серед книжок був і "Кобзар" Тараса Шевченка. На стіні висіло кілька картин українських малярів-клясиків та великий портрет Шевченка.

Там же у великій хаті-вітальні стояла шафа, дерев'яний диван, великий стіл. Зрідка до нас приїздили гості з Зінькова або з Лютенських будищ.

Але в Лютенських будищах було трохи й інтелігенції. То були вчителі двох шкіл, лікар, начальник пошти та студенти, що навчалися десь у містах, а до села приїздили на відпочинок до своїх хат. Цей гурток інтелігенції, разом з місцевою молоддю, іноді готував і ставив українські п'єси. Пригадую, що одного разу ставили "Тараса Бульбу". Мій батько грав ролю самого Тараса Бульби. Під час виявлення зради з боку його сина Андрія, який закохався в польську дівчину і опинився в польському таборі,

Тарас Бульба мав його забити з пістоля. І от козакі під час бою проти поляків десь оточили Андрія й привели перед очі батька. Мій батько, граючи роллю Тараса Бульби, вихопив пістоль і, крикнучи "Я тебе спородив, я тебе і вб'ю", спрямував на Андрія пістоль і притиснув гашетку, але пістоль осікся й не вистрелив. Не розгубившись, батько, вихопивши з-за пояса кинджал, сказав: "Тебе вражого сина й куля не бере", і зробив жест нібито забив кинджалом.

Я сам бачив ту сцену. Сконфужений такою невдачею, батько дуже був розгніваний, а всі глядачі сміялися з такої невдачі. Незабаром по закінченні вистави, всі виконавці ролей вийшли до іншої кімнати. Сівши колом, вони говорили про той прикрий випадок з пістолем. Тоді батько взяв пістоль, і спробував ще раз його справність. Гримнув постріл, і жмут диму й вогню вирвався з цівки пістоля просто під ноги артистам. Всі ахнули від несподіванки. Це було чи на початку революції, чи перед самою революцією, уже добре не пригадую. До речі в тих виставах завжди з успіхом грала свої ролі й учителька бабусиної школи Євгенія Антонівна Прокопович. Пізніше вона вже навчала у новому, щойно збудованому, цегляному будинку школи на околиці Лютенських Будищ - на Западинцях.

Коли у 1931-му році вийшла моя збірка віршів, я вислав її в подарунок Євгенії Антонівні. А під час німецької окупації, будучи в Зінькові, де вона постійно мешкала, я її відвідав. Вона була вже старенька. В розмові вона гостро критикувала німецьких загарбників.

Після другого нападу на нашу хату батьки виїхали на Кавказ. Ми лишилися жити в Зінькові в дідуся, де продовжували вчитися. Але спокою ще не було. Поблизу від нашого хутора, в Лютенці та в поближньому лісі розгорнулася діяльність повстанців проти більшовиків. У Бірках був свій загін на чолі з Мандиком, а в Лютенці повстанців очолив той же Леонтій Христовий, який два роки тому напав на наш дім. Його загони були досить великі, іноді він

поєднував свої дії з Мандиком та іншими повстанцями проти радянської влади, тоді їхні загони сягали більше тисячі осіб. Одного дня десь у 1921-му році вони об'єднаними силами, що нібито сягали трьох тисяч, наскочили на місто Гадяче, де побили багато лотишів та росіян. Але, побувши там кілька годин, набрали харчів та зброї й повернулися назад.

Одночасно до Зінькова надходили чутки про дії Махна, співали пісеньки про нього та про його дії, росли легенди, що нібито на базарі якийсь чоловік продав капусту й лишив порожню бочку. А коли її прийняли, то знайшли записку: "Хто капусту купував, той і Махна видав".

4. Наскоки махнівців

Та одного соняшного дня влітку 21-го чи 22-го року раптом сталась у Зінькові велика стрілянина. Я саме йшов до кузні, що стояла поблизу на околиці нашої Різниківської вулиці, як почув кулеметну стрілянину десь за містом. Я бігом кинувся назад. Через чверть години місто вже швидким наскоком захопили махнівці. Почувши про це, я, як ходив дома, босий подався на головну Полтавську вулицю подивитися, що там робиться. Там уже було повно махнівців.

Вони летіли на тачанках, а під Зіньковом їм назустріч виїхав був загін міліції чи війська, але вони змели його кулеметним вогнем.

Тепер на вулицях було повно людей. Махнівці відкривали крамниці й роздавали людям цукор, сіль, якої тоді тяжко було купити, шкіряні вироби, матерію. Люди підривалися, несучи мішки соли або цукру додому. Це були переважно селяни, а міське населення трохи боялося, проте крамниці скоро спорожніли. Ідучи із школи-семирічки, я бачив, як махнівець виніс цілий стос підшов і давав кожному, хто проходив повз. Я теж взяв одну пару підшов. Та коли я прийшов

додому і з радістю показав свій здобуток, то моя тітка-вчителька Женя, дочка дідуся, дуже висварила мене за ті підшви:

- І що ти собі думав, коли брав підшви? Та ти знаєш, що за них прийдуть і робитимуть трус, а може ще й заарештують!..

Але якось минулося без клопотів, хоч коли я брав підшви, то бачили мої товариші по школі, які йшли разом. З них теж дехто взяв шмат якоїсь шкіри.

Махнівці, побувши в Зінькові день чи два раптом несподівано, як з'явились, так і зникли. Але їхня відсутність тривала коротко. Розповідали, що з Полтави вислано було великий загін червоних, але доброго транспорту в них не було, а їхали на звичайних возах, запряжених кіньми. А махнівці, видно, знали про цю небезпеку і, розділившись на дві частини, налетіли на червоних своїми тачанками, на яких було по два кулемети, й багатьох побили. Це сталося десь за Шилівкою чи біля Човнової. Кажуть, що побитих клали по 45 трупів у яму. Після того побоєвища махнівці повернулися знову до Зінькова і були 5 днів. На подвір'ї мого діда теж отаборилося кілька махнівців з тачанками. У дідовій загороді, де колись тримав власні вівці, тепер пригнали на ніч державні упродкомівські вівці, забрані в заможніших селян. Їх пас упродкомівський пастух, на широкій долині біля річки Ташань. Махнівці не раз брали мене на тачанку й везли, щоб я показав, де пасуться вівці. Вони ловили одну або дві для поповнення свого харчування.

Наступного дня, як махнівці повернулися, я босоніж знову побіг до центру міста подивитися. У будинку колишнього Дому дворянства на головній вулиці отаборився махнівський штаб. Скрізь було багато людей. Кажали, що серед їхнього командування, крім Махна, був ще генерал Живодьоров чи Шкуродьоров. Ловлячи гав поблизу того штабу, де весь час вешталися махнівці, я побачив, як із штабу вивели одного свого чоловіка. Руки в нього були зв'язані ззаду, одежа була напіввійськова. Це було

на вулиці Полтавській. Один махнівець вів його до недобудованого собору, що був навпроти, щоб розстріляти. Хтось розповів відразу там чи пізніше, що він недавно пристав до махнівців від червоних. Але він на сусідній вулиці Дроздовській забрав у єврейки жіноче вбрання. Вона поскаржилась, і його присудили до розстрілу.

Побачивши, що його мають забити, я стрімголов кинувся тікати геть. Чогось та нагла смерть, що мала відбутися перед моїми очима, навела на мене жах. Я ще не бачив такого видовища, хоч відомо було, що більшовики розстріляли в місті багато заможних людей.

Одного дня махнівці влаштували мітинг. Перед цим приїхав загін повстанців Христового з лютенського лісу, з Дубини. На чолі їх їхав сам Христовий. На ньому була козацька шапка із шликком. Ми вибігли на вулицю, бо з Лютеньки в'їжджалось по нашій вулиці, по Різниківській. Всі повстанці їхали верхи. Порівнявшись з нами, Христовий озвався до нас:

- Що, впізнали?

- Упізнали, - відповіли ми. Тепер він уже говорив українською мовою.

Я швиденько теж побіг до центру міста. Там уже відбувався мітинг. На балконі другого поверху виступив хтось із командування, зі штабу Махна. Він закликав людей творити собі таку владу, яка їм подобається. Поруч нього стояли Христовий та Махно. Тепер я всього не пригадую. Розповідали, що Махно дав Христовому кілька тачанок з кулеметами.

П'ять днів хазяїнували махнівці в нашому Зінькові, аж поки з Полтави не підійшли великі загони червоних. Це були загони під командою Матяша, хоч були самі росіяни. Махнівці поховавши своїх чотирьох забитих, не давали вже бою, а зібралися й зникли так, як і прилетіли перший раз. Скоро до міста в'їхали червоні. Тепер люди вже не виходили масою на вулиці, а сиділи по хатах. На нашій вулиці зупинилось їхнє військо, що їхало на возах. Відразу затріщали тини й загати, червоноармійці вривалися на подвір'я чомусь не через

хвіртку, а навпростець через тини. Я саме був у садку, коли кілька їх ускочили в садок.

- Ванька, Грішка, трасі, мати-перемати! - загорланів один з них, стоячи під грушею. І вони нещадно теліпали грушею, на якій тільки почали жовтіти плоди. Зелені груші сипалися додола, а вони, вкусивши й побачивши, що зелені, з лайкою кидали геть. Я вранці того дня знайшов кілька спілих груш, частину з'їв, а решту поклав поблизу під черепок, щоб не клювали кури. Я вирішив їх тепер забрати до кишені. Та тільки я зняв черепок і взяв дві-три груші, як червоноармієць побачив і крикнув:

- Ти куди берьош? Давай сюди? Мати...

Я не хотів віддати й кинувся тікати в садок, але він схопив гвинтівку й хотів стріляти. Тоді я кинув на траву груші, а сам побіг далі. Вилаявшись, він забрав їх.

Ще рік-два тому під час громадянської війни чи війни проти українського війська Петлюри, до дідової хати часто ставали "на постой" червоноармійці-росіяни. Я до того ніколи не чув такої брудної лайки, як від них. Розмовляючи між собою, за кожним словом летілу брудні слова. Дід та бабуся весь час гнали нас від них, але ми все дивилися й слухали їхні балачки про війну.

Ще після відступу гетьманців, коли червоні прийшли до Зінькова, вони скалічили мого діда. Він стояв на вулиці біля своєї хвіртки, як під'їхало кілька, звалили його й почали бити чимсь важким, що перебили йому руку. Це мстились за те, що його син пішов з гетьманцями. Кістка в руці зрослась, але чогось почала пухнути ліва нога і відкрилась рана. Порушився нібито кровообіг. Нога була синя й опухла, як колода. Я часто бачив, як він її перев'язував. Але дід ще років 7-8 жив і ходив, а потім помер від цієї рани. Йому вже було 90 років.

Дід хоч і не мав вищої освіти, та був начитаний, мав у своєму столі "Історію України" Аркаса та Бантиш-Каменського, мав там цілу колекцію старовинних грошей та перше видання "Чорної Ради" Куліша.

Часто розповідав щось з історії, зокрема про Мазепу, Петра Першого, Полуботка: як його Петро посадив до Петро-Павлівської фортеці в Петербурзі, як Петро посилав лікаря, коли Полуботок захворів, і як він відмовився від лікування, сказавши Петрові, що "скоро Петро і Павло стануть на одній дошці перед Всевишнім".

А що мій дідусь часто комусь розповідав ті різні історії, а також багато з минулого свого та чужого життя, то окремі епізоди я вже знав напам'ять. Одним із таких епізодів була розповідь про Гнидку, який фігурував у романі Панаса Мирного "Хіба ревуть воли, як ясла повні" під ім'ям Чіпка. Цей Гнидка жив в Заїченцях над Полтавським шляхом. Він нібито вирізав кою якусь панську родину, і за це його заарештували й везли до Полтави на суд. А мій дід в той час саме їхав конячиною з Полтави. Гнидку везли два жандарми. Порівнявшись з ними, дід зупинив коня й запитав:

- Кого то везете?

Не встигли жандарми щось сказати, як Гнидка, руки якого були в кайданах, гукнув:

- Ти ж сам із нами був, чого ж питаєш?

Дід, не сподіваючись такої зухвалої репліки з боку Гнидки, відразу стьобнув батогом коня й поїхав далі.

Дід також розповідав, як він їздив по ярмарках і які були йому різні пригоди. Особливо мене цікавило, як він розповідав про вовчєня. Він ще був малим, як їхав тарантасом з батьком звідкись через ліс, а в лісі саме мисливці влаштували облаву на вовків, які часто завдавали шкоди людям, нападаючи на овець. Вовка чи вовчиці вони не вбили, але троє вовчєнят забрали і одного з них, на прохання дідуса, дали йому. Він його тримав дома на ланцюжку, годував і бавився з ним. А потім часто відпускав і разом з своїми собаками бігав по садку. Особливо вовчик був меткий, коли разом з своїми псами нападав на чужого пса. Тоді вже чужому був кінець. Іноді Вовчика прив'язували на ланцюжку під тином, що межував з вулицею. Багато людей уже знало про цього вовка і, йдучи повз, кидали йому шматки хліба чи м'яса.

Та коли Вовчик підріс, то собаки почали боятися його, а він іноді сердито ошкіряв зуби на них, коли була боротьба за шматки кинутого м'яса. Боячись, що вовк наробить більшої шкоди, а може й поліція вимагала, дідів батько змушений був потім забити того вовка. Дідові було дуже його шкода. Використавши цю розповідь, років через 20, десь у 1930 році я написав про це оповідання "Вовчєня", яке надрукував у дитячому журналі, а в 1954-му році це оповідання вийшло в Австралії окремою книжечкою.

У цей перший рік радянської влади сталась у нашому місті страшна подія, яких досі не було. Одні батьки, що мали 18-літню дочку, продали якимсь людям свою зайву хату. Запивши могорич, батьки дали дочці гроші, а самі разом з покупцями вийшли з хати й пішли до когось у гості, а покупці до себе додому. Коли дома лишилась сама дочка, а надворі смеркло, повернулись до хати ті, що купили хату, кинулись до дівчини, щоб віддала гроші. Вони бачили, що батьки, виходячи, віддали їй гроші, але не бачили, як мати повернулась і забрала ті гроші з собою, ніби передчуваючи можливий напад.

Ці напасники чи грабіжники жорстоко мордували дівчину: обцєнками їй рвали тіло, повиламували пальці, кололи ножем. Дівчина благала, щоб не мучили її, бож мати вернулась і забрала ті гроші, але бездушні люди не вірили і, зрештою, забили на смерть невинну дівчину.

Ця подія сколихнула всіма людьми в Зінькові. Саме була неділя, базарний день, як поширилась по місту ця страшна чутка. Все підозріння відразу впало на покупців хати, бо ніхто інший не знав про цей продаж. Кинулися до запідозрених, витягли їх обох з хати, змусивши їх признатися.

У цю справу вмїшалась міліція, заарештувавши злочинців. Але розхвильована юрба, до якої прилучилось багато й базаруючих, кинулась до міліції з вимогою віддати, щоб влаштувати самосуд. Люди не довіряли міліції, знали, що їх можуть підкупити, і

таким чином убивці уникнуть кари. Та під натиском юрби, якої зібралось кілька сот, міліція змушена була віддати убивців у руки самосуду.

Це були ще досить молоді люди, чоловік і жінка. Юрба вивела їх на базарний майдан і там вчинила самосуд. З них зірвали всю одягу і били чим попало: хто люшнею, хто кілком, хто бив чобітьми. Я був у місті чи на базарі, як це сталося. Бачив, як густий натовп оточив тих людей і чинив страшну інквізицію, караючи за їхній нелюдський злочин. Наблизившись до того натовпу, який шумів, викрикував, вигукував слова лайки і помсти, добиваючи злочинців. Іноді чути було плач і благання жінки, стогони, але скоро й те затихло. Їх забили, втоптавши в болото, аке було після дощу. Я не міг дивитися на те видовище, уявивши увесь той жах, як убивають людей, і відразу пішов геть.

Я від дідуся чув, що колись давно десь він був свідком, що відбувся самосуд над убивцями чи конокрадами, але в нашому Зінькові навіть не було чути, щоб десь трапилась крадіжка або грабунок. Ця подія надовго залишилась у моїй пам'яті, як щось дике і страшне.

У селі Лютенські Будища, за 9 кілометрів від Зінькова, жила наша рідня. То були тітка Ганна з родиною. Ми з братом іноді відвідували їх, проходячи з Зінькова, часом їздили разом і на поле допомагати возити снопи або копати картоплю. Вони мали гарний садок і невеличку пасіку. Коли ми верталися додому, то завжди давали нам меду та садовини, чого в дідуся не було. Одного разу я прийшов до них надвечір. Того дня в Будищах убито було 28 міліціонерів чи військових, що виїхали з Зінькова назустріч новому загонові махнівців. Це сталося за селом. Махнівці їхали з Бірок. Мабуть, по телефону повідомили з Бірок, що в їх напрямку рухається загін махнівців. Вони їхали верхи на конях і мали кілька тачанок з кулиметами. Коли побачили, що їм назустріч їде загін червоних, вони викинули червоний прапор.

Зіньківський загін подумав, що це свої, й наблизився до махнівців. Але ті відразу застрочили з кулеметів і кинулися на них. Більшість їх загинула. Забитих привезли до села й поклали на Западинцях на околиці села. Вранці вони вже лежали голі, бо вночі люди пороздягали їх, забравши собі взуття й одягу.

Того ж вечора на подвір'я тітки заїхало кілька махнівців і забрали гарну лошицю, лишивши свого худого й загнаного коня. Вони поїхали. Здавалося, що все затихло. Але вночі на подвір'ї почувся гавкіт собак і гримнув постріл. Ми не знали, що сталося. Але за хвильку почало грюкати у двері. Дядько Порфирій (по-вуличному його звали Андрюха) був боязкий, несміливий. Вони всі спали покотом на полу, не на підлозі, а на полу з дощок, що були прибиті до ослонів, тільки дочка Галя спала на ліжку у вітальні.

Всі в хаті принишкли, хоч чули. Тітка була бойовитіша. Вона встала й запитала крізь двері, що йому треба. Потім відчинила. Це був червоноармієць. Він мав на подвір'ї коня з возом. Він, мабуть, був п'яний. Тримав у руках гвинтівку й кричав, брудно лаючись:

- Дайте мне чеку. Я потерял чеку!

Я знав, що чека - це маленький патичок-затичка до осі воза, часто з заліза, що затикається, щоб не спало колесо. Але тітка не знала, що таке чека, не розуміла російської мови. Та його мета, мабуть, була інша: йому хотілося зайти в хату. Адже той маленький патичок можна було виламати з кожного тину, знайти будь-де надворі й не лізти вночі до хати. Справді, не діставши кілочка, він почав домагатися, щоб тітка йому віддалась. Звичайно, коли б чоловік та всі ми заворушились, то він би не осмілювався того вимагати. Але, бачачи безпомічну жінку, він знахабнів, взяв до рук гвинтівку й погрожував забити, як вона не віддасться йому.

- Можеш стріляти, - сказала тітка, тіпаючись всім тілом.

Я спав на печі й чув усю цю розмову. Тим часом на полу хтось заворушився, кашлянув, і москаль,

врештою, облишив тітку й пішов, брудно вилаявшись.

Заперши двері на засув, тітка вернулась з сіней до хати з гістеричним докором:

- Ви всі наче померли! І ти, чоловіче, совісти не маєш! Мене мордує москаль, а ти лежиш, як бовдур! Що ж ти думаєш, він би тебе застрелив, коли б ти озвався? Та коли б ви всі піднялися, то він би, холера, втік відразу, а то лежали всі мовчки, як неживі.

Справді, було соромно не тільки мені, шістнадцятирічному, а й усій тітчиній родині. А найбільше чоловікові, що вдався дуже невойовничим і млявим боагузом.

Десь у 1922-му році почали квартирувати в мого дідуся два студенти педагогічної школи чи технікуму, що відкрився в Зінькові. Обидва вони були з Груні. Одного звали Микола Лоза, а другого Грицько Кліщ. У них біля Груні в лісах теж діяла велика проти-радянська партизанка. Повстанців тоді називали лісовиками. А слідом за ними став на квартиру новий квартирант, на прізвище Грицько Галай, один з недавніх провідників повстанців, що оперували в лісах біля Груні. Через безвихідний стан та після проголошення амністії він склав зброю і навіть став працювати в Чека. Він знав і розповідав безліч епізодів їхньої боротьби проти радянської влади. Але, пропрацювавши там з півроку, раптом зник, хоч уже й одружився в Зінькові з гарною дівчиною, яку звали Галя Чуб. Були чутки, що його арештували й розстріляли, як це було, мабуть, з усіма, що скористувалися амністією.

5. У Шилівській школі

Ще у перший рік, як червоні захопили Україну, забрала мене до себе одна з моїх тіток, учителька Анастасія Линник, яку ми звали тьотя Наця, до Шилівки, де вона вчителювала разом з іншою вчителькою, Євдокією Феногою. Тоді, як Євдокія Фенога, яку дома я звав тьотя Дуся, була веселою, трохи з романтичним блиском в очах, то моя тітка була досить врівноваженою й серйозною.

В той рік ще точилась громадянська війна, через село часто проходили загони чи частини червоної армії. Одного дня надвечір зупинилась у селі якась військова частина. А пізніше, коли вже смеркло, хтось постукав у двері. Це був комісар тієї частини чи якийсь з вищого командного складу. Був ще молодий і стрункий, добре й виглядав на лиці. Він відрекомендувався, що, мовляв він зупинився з військом і хоче познайомитися з учителькою, з інтелігентною людиною, маючи вільний вечір. Тітка запросила його до вітальні, приготувала чай і перекуску. Було вже близько півночі, а комісар сидів в сусідній від моєї кімнати, де було моє ліжко, і не збирався йти геть. Я вже чув не один випадок гвалтувань у селі з боку червоноармійців і боявся за тітку й не міг заснути. Я перекинув подушку на другий бік ліжка, що був ближче до дверей і почав прислухатися. Двері не були цілком причинені, і в щілину можна було бачити лице комісара.

Скоро я зрозумів, що він весь час намовляє тітку, щоб вона йому віддалася. Він доводив, що він воює за встановлення радянської влади, його життя раз-у-раз в небезпеці, може скоро й загине, обороняючи народ, в тому числі й її, а їй це не становить великих жертв.

Тітці було тоді років може 22-23, була ще не одружена, як і її колега, друга вчителька. А тітка нібито спокійно доводила, що вона так вихована, що до

одруження не може собі цього дозволити, бо це для неї буде моральним злочином.

Він говорив, звичайно, російською мовою, походив з якоїсь російської губернії. Про ці деталі я почув ще наступного дня, як моя тітка розповідала одній заможній жінці на прізвище Сивокінь, а я був тоді також уже в ліжку і підслухав ту розповідь, як тоді той комісар пішов ні з чим... І я був гордий за тітку.

Але того вечора я довідався більше: ця жінка прийшла, щоб розповісти, що з нею сталося день перед цим. Її чоловіка замордували більшовики в Зіньківській в'язниці, і вона в цей час жила сама. Дочка навчалась у Зінькові. І до неї прийшов червоноармієць, попросив поїсти, а як вона його нагодувала й побачив, що нікого більше дома немає, почав вимагати того, що комісар від тітки. Але комісар був, видно, інтелігентною людиною, він не вжив ніякого примусу, а червоноармієць вживав сили. Коли жінка відмовила йому, він звалив її на підлогу, навіть кінець цівки гвинтівки всунув до рота і погрожував, що застрелить. Але й це не допомогло: вона категорично сказала, що може убивати... Він тоді побив її кулаками й ногами і, брудно вилаявшись, пішов.

Розповідаючи, жінка сплакувала, показувала тітці синяки на ногах і на обличчі.

Шилівка було невелике село, яке розкинулось вздовж річки. Цікаве воно ще й тим, що з нього походили відомі письменники Григорій та його брат Григір Тютюнники.

У цій школі я не раз перебував, живучи в тітки і навчаючись у школі ще перед революцією чи тоді, коли був уряд Петлюри. Поблизу школи була над дорогою церква, а поруч жила і родина священника. У нього було два веселих хлопці, трохи старші за мене. Вони теж ходили до школи, але до старшої кляси. Я з ними часто бавився. А що я змалку був іноді нечемний то мене не раз карала тітка за непослух, ставлячи в кут носом просто в клясі. Раз я ганявся за іншим учнем, схопив його за шапку, а він потяг її до себе, і шапка розірвалась надвоє. Мав я тоді чимало неприємностей.

Інший раз, бавлячись з поповими хлопцями на їхньому подвір'ї якось невдало кинув камінець і розбив їм шибку у вікні.

Я з ними влітку часто ходив понад річкою, ходили й ловити рибу. А одного разу вони мені сказали таємничо, що незабаром якісь дівчата підуть купатися і запросили й мене піти разом і налякати їх, коли вони будуть уже в воді. Я не знав, що вони думають і як саме налякають. Ми швидко побігли до ріки, до того місця, де завжди купалися. Але ми перебрели через річку в іншому місці, де було всього по коліна, й засіли за очеретом та вербами навпроти купальні, по другий бік річки.

Не минуло багато часу, як ми побачили, що до річки наближаються не якісь дівчата, а обидві наші вчительки: моя тітка Наця і Дуня. Тітці тоді ще було, мабуть, років двадцять п'ять, а Дуні ще менше. Вона тільки недавно закінчили так звану прогімназію в Зінькові. Побачивши їх, я захвилювався:

"А що буде, як вони дізнаються про наш вчинок? А що як хтось надійде з нашого боку й побачить нас, та нас тоді можуть викинути зі школи?" - занепокоївся я.

Ці думки билися в моїй голові. Ми поприлягали до землі і крізь очерет все ж дивилися не це рідкісне видовище, що трапилось вперше в житті. Вчительки прийшли до берега, поклали свої рушники. Купальників у ті часи дівчата не мали. Вони оглянулися на всі боки, чи нікого немає поблизу, і почали роздягатися. А ми стежили за кожним їхнім рухом. Вони мали гарну форму, обидві з чималенькими грудьми. Мені якось забивало дух від цієї несподіванки і хвилювання. З одного боку страх і небезпека викриття цієї конспірації, а, з другого, - нагода вперше побачити голу дівочу красу.

Вони нашвидку намилювали собі милом груди, ноги, одна одній помили спину, весь час поглядаючи на всі боки, а особливо в бік села на стежку, на якій в любий час могли з'явитися хлопчаки чи дорослі люди. Проте це було в жнива, всі були на полі, тільки ми

байдикували. Потім купальниці вийшли на піщаний берег, де лежала дошка, обтерлись рушниками, одяглися й рушили назад.

Я з полегшинням зідхнув, коли вони вже були далеченько від річки.

- Ну, ви ж і шибеники, - сказав я їм. - Як ви могли таке встругнути? Та ви знаєте, що могло бути, коли б хто побачив нас в той час або вони самі помітили? Та ще півбіді, коли б це чужі дівчата, а то ж наші вчительки!

- Та ми й самі не знали, - виправдувався Володя, - що то будуть вчительки. Вони видно сказали мамі, що по обіді підуть купатися, а мама нам сказала, щоб ми не ішли до річки, бо по обіді будуть купатися якісь дівчата...

На щастя, цей зухвалий вчинок минув нам безкарно, але він лишився в пам'яті на все життя як образ ніжних красивих дівочих ангельських постатей, що з'явилися перед нами, як міраж, і зникли.

До цієї школи мені не раз доводилося навідуватися вже й тоді, як мені було не 14 років, а близько 18. Тітка ще там далі вчителювала, а я іноді запрягав дідового коника Лиска у віз і одвозив щось потрібне тітці. А одного разу мене сама тітка післала з Зінькова до Шилівки забрати деякі речі, а сторожисі Мелашці, яка жила при школі, одвезти дещо з садовини, городини та трохи м'яса. То був уже 1924-тий рік.

День був літній, теплий, і сім кілометрів дороги ми з Лиском здійснили за годину. Бо до Шилівки треба майже весь час їхати догори, а тому і дорога видавалась довшою, ніж їхати по рівному. Не даром і приказка була: "Довга, як шилівська верства". Зате уже перед самою Шилівкою дорога спадала круто вниз. Все село згори видно було, як на долоні. Школа стояла над дорогою по другий бік села, з протилежного боку від в'їзду до неї.

Приїхав я туди опівдні, віддав, що привіз Мелашці, а коня розпріг і поклав йому сіна, щоб трохи підгодувати та їхати назад.

Я порався біля хліва, а на порозі стояла Мелашка з своєю приятелькою Оксаною й поглядали на мене та голосно реготали. Мелашка сама боялася спати і запрошувала Оксану. Їм було років по 20-22.

По обіді, коли вже сонце котилося на обрій, я запряг Лиска й зібрався їхати.

Мелашка ще запросила до хати випити чаю. Я не відмовився.

- Але давай швиденько, Мелашко, - бо хочу завидна бути дома.

- Поспієте з козами на торг! - сказала вона сміючись.

- Що там за вами діти плачуть? - додала й свій глек на капусту Оксана.

- Справді, чого поспішати, переночуєте та й поїдете собі раненько.

- Та де, мене ж там дома чекатимуть, думатимуть, що зі мною щось сталося. Турбуватимуться! - доводив я.

- Хм, - мугикнула Оксана, - хтось украде отаке золото. Та побули б з нами... Ми ж теж скучаємо самі...

- Чи може тебе дівчина сьогодні чекатиме в парку? Признавайся? - додала Мелашка.

Я вже сидів на возі, зупинившись біля порога школи, як Мелашка підійшла до мене й напівпошепки сказала:

- Лишайся, Митю, будеш разом з нами на одному ліжку ночувати...

Вона дивилася на мене, ніби з благанням, а в очах грали якісь таємничі бісики. І я не знав, чи вона серйозно, чи хочять посміятися з мене. А Оксана в цей час стояла на ганку і на її чарівному личку сяла загадкова усмішка.

Така несподівана пропозиція і перспектива завертіла мені голову: які сміливі дівчата? - подумав я. Я був ще тоді дуже зелений і соромливий.

Не приятелював з такими одчайдухами, що готові на все, або й самі шукали такої нагоди. Я таки відразу й поїхав, але в дорозі дівчата весь час

стояли перед моїми очима, я ніби продовжував розмову з ними, все міркував і уявляв всю ту ситуацію, що було б, коли я лишився, як би я міг спати чи ночувати між двома такими русалками разом і чи я міг би заснути, маючи з обох боків такі спокуси, не маючи жодного досвіду в таких ситуаціях? І не мав я таких знайомих, що дивляться на дівчат іншими очима - словом, був далекий від всякої розпусти такого типу, хоч уже чув, що є такі дівчата.

"Ні," - подумав я, - вони таки, мабуть, хотіли посміятися наді мною, недосвідченим хлопцем, покепкувати з мене.

Для мене ж дівчина тоді уявлялась ангелом, якого не можна обдурити чи скривдити. Таким ангелом була для мене красива дівчина, що незабаром стала на мешкання з матір'ю у мого дідуся, де й я мешкав.

6. Оля Олешко

Після тих студентів та Грицька Галая із Груні стали мешкати мати з дочкою. Вони походили з-за Шилівки, з Човнової чи десь біля неї. Мати Анастасія працювала акушеркою у місцевій лікарні, де головним лікарем був мій дядько, а дочка Оля навчалась в тій самій Третій трудовій школі, що й я, тільки в молодшій класі. І хоч мені тоді було 17 років я відразу дуже захопився нею: щоразу мріяв про неї, писав їй свої невибагливі віршики, пробував романтизувати з нею, хоч їй було 14-15 років. І коли іноді моя улюблена Оля прихворіє й не йде до школи, то дає мені записку, щоб я передав її приятелькам, щоб вони написали, що було того дня в школі та які були завдання додому. Даючи записку, вона грайливо, ніби трішки кокетливо, попереджала:

- Але дайте слово честі, що не прочитаєте...

І я, звичайно, давав слово, і, хоч записка не була в коверті, то я навіть не осмілювався заглянути,

Оля Олешко у 1927 році.

вважаючи, що не можна ламати слова чести. То була хвилююча ідеалістична пора молодости, яку пізніше життя зім'яло, стоптало своїми невблаганними брудними й жорстокими чобітьми.

Оля з матір'ю жили в маленькій кімнатці. Мати часто вечорами була на праці, а я зустрічався з нею, висловлював їй свою любов, але вона сміялась з мене, трохи кокетувала, але була недоторкана. Правда, вона була на два роки молодша за мене, але була росла, струнка, красива, розвинена блондинка, уже з досить повненькими грудьми. А її мати була невеличка, трохи огряденька. Вона знала, що я був закоханий в Олю і теж жартувала з цього приводу.

Узимку ми іноді сиділи у великій хаті (вітальні) біля невеличкої грубки, коли надворі була холодюка, та і в хаті не дуже тепло. Я розпалював цю пічку і чекав на Олю. У цій кімнаті стояв рояль, на стінах висіли картини наших клясичних художників і стояла турецька напівкругла канапа з горіхового дерева. Багато вечорів сиділи ми з Олею на тій канапі й романсували. Але бувало, що Оля нездужала й лежала на ліжку в своїй кімнатці. Тоді вона запрошувала мене до себе, щоб розважати. Я сівав близько до ліжка на стільці. Мені все хотілося поцілувати її, ладен би за один поцілунок хтозна-що віддати, але вона щоразу відкочувалась під стінку й не дозволяла. І дуже рідко щастило мені її поцілувати. А більше вона при спробі поцілувати починала погрожувати, що буде кричати і почує дідусь або бабуся, що вона розповість матері тощо. Часом в той час заходила її мати і з іронічною усмішкою питала:

- А чому край ліжка так обтовчений, адже ви сиділи на стільці? - Вона то знала причину, але хотіла дати зрозуміти, що вона помітила, а може щоб покепкувати з мене.

- То з необережності, - виправдувався я, - обперся ліктем на ваше пухке ліжко.

Якось у зимовий вечір, коли надворі тріщав мороз, а Олі не було, я розтоплав пічку. Прийшла її мати і теж присіла, щоб погрітися й побалакати. Вона

хоч і кепкувала з мене за мою прихильність до Олі, але не забороняла приятелювати. Одного разу вона, хитро посміхнувшись, запитала:

- Ви вже майже дорослий хлопець, а щоб ви робили, коли б вам дівчина чи молода жінка сказала:

- Бери мене, я вся твоя...

Я трохи розгубився від такого сміливого питання. В ті часи для мене було великим щастям лише поцілувати дівчину, а про більше хіба міг мріяти.

- О, ви таке питаєте, що тяжко відповісти, - кажу я, ніяковіючи.

Вона розсміялась. Вона розмовляла зі мною більше російською мовою, а я - українською. Можливо, вона була російського походження, а може російськомовна освіта їй покалічила мову. Зате мої всі тітки-вчительки, розмовляли лише українською мовою і навіть четверта, лікарка, яку звали Галя, теж розмовляла і з чоловіком-лікарем і з нами та своїми двома синами, Євгеном та Юрком, завжди своєю мовою.

Одного дня, влітку 1923-го року, чекісти влаштували трус у дідовій хаті та в коморах. Вони перевернули все: рилися в коморі, в скринях, лазили на горище, де лежали два сідла. Забрали сідла, хомути, військові мої штани, що лишилися від того дядька, що застрелився. З них два були євреї, а один був росіянин. Прізвище одного з них було Соболев, другий - Мальковський.

Я вже тоді вступив до Індустріально-Технічної школи в Зінькові, навчився трохи слюсарювати, лагодив уже й людям замки, пастки для щурів, і за це потроху заробляв. Бо батьки були на Кавказі, ніхто мені грошей не давав, і треба було самому дбати про якийсь заробіток. Я щороку садив десятків з п'ять коренів тютюну, робив з нього махорку, а частково продавав папушами й листя. Сам я не продавав, а була одна стара жінка, яка іноді приходила з сестрою на посиденьки до дідуса та бабусі, і вона часто продавала чи перепродувала на базарі старі речі, старі книжки на цигарки. То вона охоче брала за

певні відсотки і від мене ту махорку та тютюн, а потім і замки.

Я так захопився лагодженням та продажем з її допомогою замків, що діставав десь старі замки, підробляв до них ключі, прилютовував до ключів борідки, і ця продукція йшла на базар. Одного разу навіть якийсь чоловік з недалекого села постукав у хвіртку і запитав, чи тут живе слюсар Дмитро. Він теж приніс щось лагодити. І я був гордий, що маю таку популярність за свою роботу.

Одного разу взимку ми з братом навіть домовилися попилати й поколотити квадратний сажень¹ дров для школи, де керівником була інша моя тітка Женя. Брат був на півтора року молодший за мене і слабший, тому та робота була нам майже не під силу. Ми з великим зусиллям в люті морози пиляли й кололи мерзлі двометрові шматки стовбурів берестків. Найтяжче було впоратися з тими міцними сучками.

У технічній школі після праці в слюсарському чи механічному цехові, ми відбували практику. Там я навчився точити на варстаті різні дерев'яні ніжки до стільців, ручки до ножів, доліт, стаместок. Тоді я почав і дома дещо робити для господарства дідуся та бабусі. Лагодив, коли щось дерев'яне поламалось, стільці, столи, лавки. Одного разу навіть змайстрував сам стілець. А в діда біля комори роками висів здоровенний замок. Ключ був десь загублений, і я таки відкрив його, а потім відкрив верхню кришку і зробив до нього ключ. Дід був захоплений моїм успіхом.

Часто кликав мене до себе й мій дядько лікар, коли треба було щось полагодити або привезти з міста. Він часто казав усім, що у мене золоті руки.

Якось захотілося мені зробити таку гарматку, що пружиною кидає каміння. На подвір'я школи для ремонту часто привозили з сіл сільсько-господарські

---

¹ Сажень - міра довжини: 2 аршини або 2,134 метра.

Дмитро Ніценко - учень Зіньківської
Індустріально-технічної школи. 1923 р.

машини. На сіялках я бачив такі довгі пружини, що, здавалося, могли б пригодитися для моєї гармати. Трубу я вже мав. А тепер вирішив зняти з сівалки одну пружину. Сівалка була стара й стояла на подвір'ї вже, мабуть, не один рік. Я таки одважився і зняв одну пружину і приніс додому. Хтось із хлопців, що вчилися зі мною, сказав директорові школи, і мене викликали і трохи не викинули з числа учнів. Я це тяжко пережив і мусів віднести ту злощасну пружину, не встигнувши випробувати для своєї зброї.

Коли надходила весна, робилося сухо, ми починали грати в футбол. Якраз перед нашою школою, що носила ім'я Івана Франка, простягався великий майдан, на якому зрідка відбувалися ярмарки. Тож після навчань ми відразу виходили і грали в футбол. А іноді йшли спершу обідати, а потім сходилися до школи грати. Часом грали так до смерку. Іноді влаштовували футбольні змагання з іншою командою. Десь, мабуть, робилися оголошення, бо на такі змагання приходило багато глядачів.

Більше того, одного літнього дня ми поїхали навіть до міста Гадячого на змагання. Гадяче славалося добрими спортсменами різних видів спорту. Тож, видно, наш провід домовився, і ми вирушили туди на змагання. До того міста було 35 кілометрів. Ішли пішки, а речі поклали на віз. Приїхавши вже надвечір, ми розташувалися в спортовому чи якомусь молодечому клубі. Увечорі поблизу був спортовий виступ. Я теж пішов подивитися. Виступали добрі атлети, показували свою вправність на брусах, на трапеціях тощо. Але після цілоденної мандрівки я був стомлений і вирішив повернутися до клубу та виспатися: завтра ж змагання.

Ліжок, звичайно, там ніяких не було. Зсунувши до купи дві лавки й поклавши під голову свою торбинку з харчами та піджачок, ліг спати. У клубі ще нікого з наших не було. Там панувала напівтемрява, бо й електрики тоді там не було. Я скоро заснув. Не знаю, чи довго я проспав, тільки прокинувся я від якогось поштовху, але від якого саме, не міг збаг-

Письменник Борис Антоненко-Давидович. 1932 р.

нути. У вікно, як і раніше позирав місяць. В кімнаті й досі ще нікого не було. Я хотів повернутися набік, і аж тоді помітив, що мої ноги були прив'язані до лавок. У мене заграли нерви.

- Хто ж це міг зробити й навіщо?

Може злодій хотів украсти з-під голови піджачок, в якому було трохи грошей, - подумав я. В цей час рипнули двері, і моє нервово напруження ще більше зросло. Я був сам у чужому місці... Я придивлявся до дверей, але в темряві не міг нічого роздивитися, побачити. Я вже відразу розв'язав свої ноги, що були прив'язані якимсь товстим оривком, і, склавши вдвоє, тримав його в руці. А може то мені так здалося, що рипнули двері, а може то вітер їх ворухив - думав я. Але ж до чого тут прив'язані були ноги? І в цей час, коли бився з думкою про ці прив'язані ноги, двері знову рипнули, і здалося, що чиясь тінь висунулась з-за дверей. Моє серце ще більше застукало. Я не стерпів і, тримаючи вдвоє складений оривок, кинувся до зловісних дверей, за якими, здавалось, ховалась причина моєї тривоги. Але що за диво! Я розпахнув двері, але в сутінках сіней нікого не було, і дальші вихідні двері на вулицю були зачинені. Вражений такою загадкою, я, як останню надію, відхилив праву половинку дверей, що закривала куток сіней, і в ту ж мить побачив темну людську тінь, що стояла в кутку. Ще одна мить, і я почав шмагати міцним оривком по тій постаті, не знаючи, хто то був. Бив по всій постаті.

- Ой-ой, не бий, це я! - раптом заволав один з наших футболістів, що приїхали разом з Зінкова.

- Це, Грицьку, за твої дурні жарти, - казав я, даючи йому чосу.

Майже плачучи, він зайшов слідом за мною до кімнати й, вибачаючись, розповів, що, прив'язавши ноги, він хотів розсунути лавки в головах, щоб я посунувся між них, а прив'язані ноги були б тоді вгорі...

В цей час повернулися із спортивного виступу наші хлопці й, довідавшись про Грицеву витівку, теж взяли його на сміх.

Наступного дня гадяцькі футболісти принесли

56 Зінківська футбольна команда. Я стою ззаду сьомий, починаючи зліва.

нам, голодним, хліба та кавунів, і ми з апетитом снідали їх, а потім і обідали.

Змагання відбулось не дуже щасливо, але не ганебно, як перед цим гадячани грали з лохвицькою командою, якій дали 16 голів. Нам дали тільки шість, а ми їм спромоглися загнати лише одного. Але й такий кінець все таки нас тішив, бо могло бути значно гірше. Я грав правим беком. Гадяче було чимале місто з залізничною станцією, багатьма добрими гравцями, мало 30 тисяч населення, а ми були глухою провінцією, з якої вперше осмілилися поїхати до іншого міста на змагання.

Тим часом я брав участь не тільки в ролі правого бека в футбольній грі, а належав і до групи важкої атлетики. Ми вправлялися підносити тягарі, зокрема штанги. Влітку іноді я спав у коморі, де була моя невеличка майстерня; мав я маленькі тиски, зубила, пилку для заліза, так звану ножовку, терпуги, пробойці, стаместки для столярства та інший інструмент. На підлозі поблизу стояли й важкі гири, не тільки пудової ваги (16 кілограмів), а й по два пуди. І я щодня вправлявся, підносячи їх догори.

Одного разу наш спортовий гурток вирішив влаштувати в Зінькові прилюдний спортовий виступ. У програмі була легка атлетика, піднесення штанги з різною вагою, а на закінчення французька боротьба. Мене умовили, щоб я виступив як чорна маска, викликаючи будь-кого з громадян міста на боротьбу. Крім мене, мали боротися ще дві пари, які наперед умовилися між собою. Були заздалегідь надруковані чи написані афіші, де зазначалось, що виступає "чорна маска"...

Спершу я брав участь у важкій атлетиці, підніс близько 72 кілограмів ваги штангу. Виступали й інші з іншими видами спорту. А на кінець конференсьє знаповів, що виступає чорна маска й викликає на боротьбу любого з громадян Зінькова. Заля була повна глядачів. Ледве конференсьє оголосив, як з залі почувся вигук:

- Давай його сюди!

1924 рік. По закінченні Зінківської Індустріально-технічної школи.
Група випускників починаючи зліва, сидять: Дм. Ніценко, Павло Квоченко,
Микола Олексієнко. Стоять: Олександр Федоренко, Дмитро Брага та Сергій
Ніценко.

- Ні, ви йдіть сюди, - сказав заповідач. І за хвилику на кін вибіг один з нашого спортивного гуртка на прізвище Кулик. Я не знав його сили, але він був уже приготований. Скинувши довгі штани, лишився в коротеньких спортових. Я ж здавна мав задишку, тому мені було небезпечно затягувати боротьбу. Він був трохи нижчого зросту за мене й легший вагою.

Боротьба тривала недовго: за дві-три хвилини я його поклав на лопатки. Він, правда, протестував, що одна лопатка не торкалась помосту, але жюрі признало перемогу за мною.

Та не встиг я зійти з кону, як до мене підійшов інший член нашого гуртка, на прізвище Фельдман, і забажав поборотися зі мною. Він був високий, стрибелькуватий, худий, і мені не було чим ризикувати, хоч я й мав щойно вже одну боротьбу. Я відразу підняв його в повітря й легко поклав на лопатки. Мабуть, не минуло й хвилини.

- Ну, чого ж ти так скоро? - питав він потім з невдоволенням. - Треба ж було затягти боротьбу, хоч на кілька хвилин?

У нашій Індустріально-Технічній школі щодня провадилися навчання. Вранці відбувалися лекції в клясах, а по обіді на практиці в майстернях. Лекції читали вчителі Василь Васильович Буряченко - математику - альгебру та геометрію і тригонометрію, яких я не любив, а Вячеслав Вікентійович Кальницький - технологію, опір матеріалів та інші технічні науки. Директора прислали нового, росіянина на прізвище Рогачов, він читав нам політграмоту та ще щось з політичних наук.

Серед учнів Індустріально-технічної школи були прізвища О. Федоренко, П. Квоченко, Чорнуха, Максим Цьома, Передерій, Макар Гусак, Василь Ольшанський, Власенко, Бутович, Василь Білик, Макар Ниценко, мій двоюрідний брат, Толя Буряк та інші.

Ішла зима 1921-22 років. Надворі стояли сильні морози, вікна в школі позамерзали, в кімнатах майже ніколи не топилося. Тому комсомольці іноді вирушали вночі на кладовище, яке було зліва від майдану, зовсім

близько, і приносили старі хрести. Вони мали пилку й сокири й тим орудували. Але їх було в школі не більше трьох. Запам'яталися прізвища Ольшанського та Власенка.

Десь уже наприкінці 1922-го року перевели з іншого міста з якогось будинку для безпритульних цілу клясу. Це на всіх нас справило неприємне враження. Поперше, майже всі вони розмовляли російською мовою, чого в нас досі не було, подруге, брудно лаялися при кожній нагоді. Поведінка була напівхуліганська. Серед них було чимало комсомольців. На щастя, вони були в окремій клясі - у першій нашої дворічної технічної школи. Найбрутальніший з них був комсомолец Кабро.

Але одного разу звели обидві кляси до купи й відбулися своєрідні збори для вирішення, яке ім'я привласнити школі.

Наша школа вже була імени Івана Франка. Але кілька місяців тому присланий був до Зінькова на посаду першого секретаря райкому партії росіянин Семьонов. Він і став викладати в нас політграмоту чи якийсь подібний предмет. Лекції читав російською мовою, чого в нас досі не було, а тому це всіх здивувало й обурювало. Та цього разу він скликав ці збори й поставив зухвалу пропозицію: змінити привласнене школі ім'я Івана Франка на Карла Лібкнехта. Спершу він сказав невелику промову чи пояснення такого змісту, що, мовляв, ми не знаємо, хто був Іван Франко, а от ми добре знаємо, хто був Карл Лібкнехт, відомий революціонер ітд. Для мене це прозвучало гострою образою. Я відразу взяв слово, хоч мені тоді було всього 17 років, і сказав, що письменника Івана Франка ми всі добре знаємо, це наш видатний письменник, у школі недавно вивчали його твори, а для вас, може, він і невідомий, тому міняти ім'я школи немає потреби. Після мене він знову товкмачив своє, а я після нього знову виступав із запереченням. І моя пропозиція була лишити школі ім'я Івана Франка. Я був певен, що вся наша кляса підтримає мою ідею. Так би й сталося, але ота орава присланих перевертнів, що

прийшла на збори з першої кляси, двома голосами провалила мою пропозицію, і школу перейменували на ім. Карла Лібкнехта. Завинили в цьому і три комсомольці, що були в нашій клясі. Це був разючий випадок, зухвалий приклад русифікації з боку представника Росії, який навіть мови нашої не знав. Не запротестували проти цього і місцевий чи обласний центр наросвіти та партосередок.

Правда, у відділі наросвіти в Зінькові працював мій дядько, довголітній учитель Андрій Богуславець. Він мав суперечку з цим Семьоновим за зміну патрона школи, а через деякий час мого дядька заарештували. Тож отакі вчинки зайдів, що зайняли в Україні впливові посади, витворювали і в мені та багатьох нас ненависть до росіян.

Ще будучи в технічній школі, я почав відвідувати літературний гурток "Плуг", яким керував місцевий партієць на прізвище Кушніренко. Там він зачитував іноді свої вірші, але я, хоч уже почав писати вірші, ще будучи в семирічці, та не осмілювався зачитати. Але списував їх до маленького зошита. До цього гуртка, пригадую, належав якийсь родич Миколи Зерова, на прізвище Всеволод Ярьсько. Бож і Зеров походив з Зінькова. Крім нього, звідси походила і Марія Романовська, авторка кількох книжок і сценарію "Марійка", за яким був знятий фільм.

При цій нагоді варто згадати, що в Зінькові в гімназії до революції навчався і Василь Вразливий (Штанько), що пізніше був відомим письменником, але якого знищили під час сталінського погрому літератури.

Навчаючись у Зінькові разом з братом, я жив весь час у дідуся. На моє виховання там впливали тітки-вчительки, сестри моєї матері. Вони радили мені, що читати, давали книжки, а також "врезонювали" мене, коли я пустував, живучи без батьків, або діставав погані оцінки в школі. А батьки спершу жили на Донбасі, біля станції Попасна, де батько працював на залізниці, а пізніше переїхали на Кавказ до П'ятигорська, до батькового брата Сашка.

Одного дня приїхав до нас батько, переночував і поїхав до Лютенських будищ відвідати його чисельних знайомих. А ще через день одвіз його кравець кривий Микита (Миколенко) до Миргороду, звідки він повернувся до П'ятигорська.

1927 рік. Я студент Краснодарського робітфаку.

II

7. Мое життя на Кавказі

Та минуло ще небагато часу, як приїхала моя мати, пожила в Зінькові з два тижні, а тоді забрала мене та Сергія, й ми всі поїхали теж на Кавказ, де батьків брат Сашко був завідуючим складом матеріалів в Управлінні мінеральних вод. Він жив у державному приміщенні, при складі, а нам віддав свій маленький будиночок на Вузькому провулкові ч.17.

Навколо П'ятигорська розкинулися аули горців. Адже П'ятигорськ був тоді обласним центром Кабардино-Балкарської Автономної республіки. До міста на базари приїздило багато кабардинців, у черкесах, навіть з кинджалами. Вони зупинялися на околицях міста по людях, хто мав просторіші подвір'я. Заїздили вони й до нас. За це вони платили якісь гроші, а мати готувала їм і перекуску, що було джерелом для прожитку. Там від горців я почав навіть записувати окремі слова, роблячи собі своєрідний словничок. Що ж до автономії, то й цю область пізніше приєднали до Ставропільського краю, нічого не лишивши з автономії кабардинців на Терщині.

Природа Кавказу мені подобалась. Тут у квітні вже все зеленіло, пахло. Ще від станції Мінеральні води, десь за 25 кілометрів, видно було кілька височеньких гір. То були гори: Залізна, Змійка, Машук та Бештау. А коли ми приїхали до П'ятигорська, то якраз Машук та Бештау були найближчі до нас. Машук мала один кілометр заввишки, а Бештау майже півтора кілометра. За них часто зчіпалися хмари й кружляли навколо. Влітку, коли було тепло, трохи не кожного дня по обіді починали збиратися хмари, гримів грім і лив дощ. На півгодини жні рівчаки міста, що було на камені, наповнювалися водою. Вона з шумом текла з пігір'я і, зрештою,

збігала до річки Підкумок. За якісь годину чи дві знову сяло сонце.

Перший місяць ми з братом були дома, а потім батько знайшов мені роботу на залізниці, де я з лопатою та джаганом, разом з цілою бригадою підбивав шпали, ремонтував залізничний шлях поблизу П'ятигорська. Згодом я познайомився з місцевими українцями Дмитренками, Коваленком та іншими. Всі вони колись виїхали з України. Родина Дмитренків складалась з 6 осіб. Два хлопці, дві дівчини й батьки. Походили вони з Червоноградщини. Всі вони належали до українського драматичного гуртка при Народньому домі в П'ятигорську, і всі брали участь у виставах. Ставили "Отаман Хмара", "Як ковбаса та чарка, то минеться сварка", "Мартин Боруля" та інші. Я теж записався до їхнього гуртка.

Але яка низька була національна свідомість тієї родини Дмитренків, видно було з того, що коли був перепис населення, то один з синів на питання про національність писав "русько-українець". Але вони були товариські й гостинні. Ми з братом часто заходили до них. Та участь у драмгуртку трохи приглушувала велику тугу за Зінковом, Україною, товаришами по школі.

Через деякий час батьків брат знайшов мені працю на заводі Ельмехтресту. Спершу я працював свердлувальником. Свердлив дірки у шківах для барабанів. Потім перевели мене в бригаду по збиранню бугелів. Бугелі - це великі крани, що перекривають водогінні чи нафтові рури. Ця робота була трохи кращою, ніж підбивати шпали на залізниці. Вдень я працював, а увечорі, особливо в суботу та неділю, ходив до міського клубу на репетиції українського хору, а іноді ми давали концерти й вистави. Пригадую, що один раз наш хор виступав навіть у в'язниці перед в'язнями. Всі ми мали українські національні костюми, які вдягали для виступів.

Тим часом брат Сергій знайшов працю в Георгієвську, за 30 кілометрів від П'ятигорська на маслозаводі, що виробляв соняшникову олію. Я теж

Я в українському національному костюмі -
в ролі парубка. 1926 рік.

туди переїхав і працював підручним слюсарем, а потім помічником машиніста при великому кількациліндровому дизелі. З третього поверху цього заводу можна було бачити в соняшний день білосніжний верх Ельбруса.

В Георгіївську теж працював український драмгурток при Народньому домі. І я знову вступив до нього. Керувала ним невелика, але симпатична жіночка на прізвище Міценко. Вона мала чоловіка, сина й дочку - всі вони брали участь в драмгуртку та його виставах. Тут теж разом з драмгуртком працював і хор. Чоловік керівнички драмгуртка був значно старший за неї, і вона з нього часто кепкувала, називаючи його дідом.

Серед гуртківців я познайомився з чарівною дівчиною-вірменкою Земфірою Агамаловою, яка брала участь у виставах і поправно вже розмовляла українською мовою. Чорнява, середнього зросту, мала, я б сказав, клясичне лице східньої красуні. Вона відчувала мою прихильність. Деякий час я листувався з нею, коли виїхав з Георгіївська, подарувала мені навіть своє фото.

Працюючи на маслозаводі, я передплачував газету "Вісті" з столиці України Харкова, а також "Червону газету" з Ростова, яку редагували письменники Іван Луценко та Спиридон Добровольський. А потім я й сам почав дописувати до "Червоної газети".

Попрацювавши в Георгіївську з рік, переїхав я знову до П'ятигорська, де мій дядько допоміг знайти працю на тому ж заводі Ельмехтресту. Тут було приємніше жити й працювати ще й тому, що в цьому місці більше жило українців. Адже П'ятигорськ відомий, як значний курортний центр. Сюди одного разу приїздив і український театр, ставив "Запорожця за Дунаєм" та інші п'єси.

Щоб мати якусь корисну розвагу, я почав там перекладати оповідання Чехова на українську мову. Одного разу після перепису населення в 1926 році, на доручення редакції "Червона газета", я пішов до міської управи, щоб довідатися про кількість українців на Терщині, центром якої був П'ятигорськ. Там мені

1926 рік. Я в черкеському костюмі

сказали, що за переписом 1926 року жило 240 тисяч українців. Про ті відомості я тоді написав статтю до "Червоної газети", а звідти вона швидко потрапила до харківських "Вістей", які я одержував. І мені приємно було бачити цей успіх.

У цьому місті я ближче познайомився з Мусієм Коваленком, який належав до свідоміших молодих людей. Він працював на горілчаному заводі і теж брав участь у драматичному гуртку, де ми часто зустрічалися. Походив він з Київщини, з тих місцевостей, де донедавна був широко розгорнутий повстанський рух на чолі з Ангелом та Зеленим.

8. У Краснодарському робітфаці

Якось в нашій "Червоній газеті" з'явилося повідомлення, що в Краснодарі, на Кубані, при робітфаці¹ відкривається український відділ. Нас це зацікавило, і ми вирішили їхати і продовжувати навчання. Взявши з виробництва довідки про стаж нашої праці та характеристику, вирушили в дорогу. До Краснодару з'їхалось тоді багато української молоді з Кубані та Терщини. Ми склали іспити, але мене не прийняли. Причиною було те, що я вже закінчив дворічну Індустріально-технічну школу в Зінькові. Я був цим дуже пригнічений. Мусив повертатися назад.

Шукаючи підтримки, я післав листа до Москви до Міністерства національностей, до українського відділу, яким керував якийсь Шафран. Тим часом мій дядько сказав, що до Ессентуків (інше відоме курортне місто поблизу П'ятигорська) приїхав на лікування чи відпочинок брат наркома освіти СРСР Луначарський. За порадою дядька, я написав листа, вивчивши, що я

---

1 Робітфак - Робітничий факультет. Середній 4-річний навчальний заклад

закінчив Індустріально-технічну школу лише дворічну, а робітфак був розрахований на чотири роки, до того ж робітфак не з технічним ухилом, а загальноосвітній. Я сам поїхав до Ессентуків і, знайшовши мешкання, де жив Луначарський, постукав у двері. Вийшла покоївка, і я передав листа. За два-три дні, я одержав відповідь. Він написав на моєму проханні:... "Считаю возможным принять тов.Дм.Ниценка во вверенный Вам рабфак". Цього було досить. Я, мов на крилах, лечу знову до Краснодару, до Робітфаку, де вже почалося навчання. Це було вже восени 1926 року. Рекомендація Луначарського мала вирішальне значення, хоч і з Москви я мав теж позитивного листа. Мене прийняли на третій курс. Там я знову зустрів Коваленка. Діставав по 16 карб. стипендії на місяць, на які з трудом довелось жити. А жили в гуртожитку. В нашій кімнаті спершу було тільки п'ять осіб, і всі українці. Ми навіть ухвалили, що хто заговорить російською мовою, той платить три копійки штрафу. Для цього зробили ошадничку, яка стояла наготові на столі, щоб приймати штрафні копійки. Але це тривало недовго, бо нас перевели в нове чотири-поверхове приміщення й дали кімнату, де примістили шістнадцять студентів, серед яких були й росіяни. А тому незручно було продовжувати ту систему щодо мови.

Кляси були мішані, тобто були там і хлопці, й дівчата. В гуртожитку дівчата мали свої чистенькі кімнати, до яких приємно було заходити. Але вони були працюватіші за хлопців, тому не любили, коли ми приходили до них на розмови.

Серед викладачів були Семен Данилович Боклаженко, Коблянський, Михайло Лола, Жуківський. Боклаженко викладав мову та літературу. Він організував літературний гурток. Заохотив і мене зробити доповідь про модернізм та модерних поетів, що я після довгих вагань зробив таки. Але на якому рівні була та доповідь, тяжко сказати. Можна припускати, що на дуже низькому, бо я ще тоді мало читав, не розбирався в стилях, у напрямках, і навіть у мистець-

ких засобах, хоч я вже тоді часом друкував свої вірші в "Червоній газеті", а також у стінній газеті, де я був заступником редактора. А редактором був теж українець Вовченко, але з російського відділу. Тож частина стінгазети була українською, а трохи більше половини - російською.

В робітфаці я розгорнув працю по приєднанню передплатників на "Червону газету". Тоді ще в газеті не було багато голої пропаганди, а до того щоразу була літературна сторінка. Багато студентів українського відділу читали свою газету. Я діставав разом цілий пакет і потім роздавав. Часто десь на пошті газета затримувалась, губилась, тоді я йшов туди, сварився, і мені розшукували наші газети.

Пізніше наш лектор Боклаженко уклав плякат про кращих сучасних українських письменників. Він попросив мене взятися за розповсюдження, і я замовив і дістав з редакції "Червоної газети" з 50 плякатів для всіх, хто замовив.

Поет Іван Луценко, що був головним редактором "Червоної газети" цікавився давніми історичними виданнями про кубанських козаків. Колись було видано кілька томів такої історії Кубані російською мовою. Я знайшов букіністів і в них купив для Луценка всі томи. Через якийсь час він надрукував свою історичну поему "Енемський бій" і прислав мені в подарунок.

На українському відділі навчалося, здається, 160 студентів. На перервах у коридорі робітфаку часто лунали українські пісні.

Коваленко працював у драмгуртку, іноді ставили українські п'єси. Кімната, де відбувалися лекції української мови та літератури, була прикрашена портретами українських письменників, плякатами, уривками з творів. Тоді багато говорили про Павла Тичину, Сосюру та Рильського. А Семен Данилович Боклаженко подбав, що до Краснодару приїхала навіть капеля бандуристів з України й дала в міському театрі концерт. Приїздила також якась відома співачка й виступала перед нами в театральній залі

робітфаку, мені здається, що то була славна Соломія Крушельницька. Мав зустріч з нами і поет Іван Дорожний, що приїздив з України.

На українському відділі робітфаку навчався також один кубанець-бандурист, який іноді виступав на сцені і в робітфаці. А в місті, на нашу велику радість, відкрилась тоді на головній вулиці велика українська книжкова крамниця. Величезні вивіски на ній були намальовані українською мовою. Це все відбувалося в пляні українізації, якою керував з України нарком освіти Микола Скрипник. Дякуючи йому, до головної міської книгозбірні з України надіслано було 2 тисячі томів української літератури, зокрема багато кляси-ків.

В пляні українізації на Північному Кавказі, головним чином на Кубані, відкрилося 240 українських шкіл. У станиці Полтавській відкрився український Педагогічний технікум. В самому Краснодарі, крім Педтехнікуму, були українські відділи в Педінституті, Сільсько-господарському інституті. Все це радувало наші серця. І коли відбувалась демонстрація, то ми не кричали "ура", як інші, а гриміло гучне "Слава"!

Ніхто нас тоді не утискував, хоч життя й було досить злиденне. З грішми було іноді так скупко, що я не йшов до студентської їдальні, а купував на базарі шлітку фунт винограду за 10 копійок, і то було моє снідання. А від батьків я не просив допомоги.

Улітку 1927 року, діставши безкоштовний квиток, я поїхав на Україну, до Зінькова. Побачив знову рідні місця, своїх тіток, дідуся з бабусею.

За пару днів по приїзді до Зінькова вирушив відвідати мою улюблену Олю Олешко. Прийшовши до неї, подарував їй невеликий зошит з своїми віршами. Вони з мамою мене гарно зустріли, але й розчарували:

- А ти знаєш, - сказала вона, - я вже зару-чилась!

- З ким? - запитав я, почувши таку неприємну новину.

- З Вергульовим. Сюди прислали на працю одного красивого хлопця...

- То що, він, москаль? - ще більше здивувався я.

- Ні, він такий щирий українець...

- А чого ж таке прізвище?

- Його батько був колись Вергуля, а вже пізніше, побувши в Росії, зробився Вергульовим, - казала вона. - А розмовляє такою доброю українською мовою, він походить з села, недалеко від Зінькова... Він усім подобається...

Прощаючись, я попросив у неї на пам'ять фото. Вона охоче дала, порадившись з мамою в другій кімнаті, як підписати. На фото написала: "Милому Дмитрові на пам'ять про минуле".

В Зінькові всі знали красуню Олю Олешко. Висока, струнка, мала великі очі, довгу русяву косу...

Хоч я й не мав якихось плянів чітких щодо неї, але вертався до хати з якоюсь гіркотою на душі.

Але в Зінькові вже мало кого зустрів з моїх колишніх учнів, майже всіх розігнало життя, вже десь порозліталися по світі, виїхали геть з глушини, якою був Зіньків. Але одного дня зустрів я Мотю Бродського, з яким навчався разом у школі. Він мав ще двох братів - Футю й Ньюму - які, як пізніше я довідався, всі були співробітниками НКВД. Мотя розпитав мене, де я тепер живу і що роблю. Я йому щиро розповів.

9. Я "клясовий ворог"

Та ледве я повернувся до Краснодару, як там уже було прислане повідомлення про мене, про моє соцпоходження. Не минуло багато часу, як на зборах усіх студентів робітфаку, яких було близько 600, оголосили, що мене виключають як клясового ворога, який приховав своє соцпоходження. Я був тоді цим так приголомшений, що думав, що вже на зборах матиму серцевий приступ. Я сидів у третьому ряду і коли дали слово сказати щось на своє виправдання, то мені

так забило дух, що я ледве спромігся видавити з себе трое слів: "Я не винен".

Який то жах відразу відчуті, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому непотрібний, відчуті й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь. Це зрозуміти може лише той, хто сам пережив подібні трагічні часи. Лише Мусій Коваленко та ще двоє-троє студентів поставились до мене співчутливо.

Кілька днів я ходив, як прибитий, під страшною депресією. Я бачив, що життя для мене закінчене. Увечорі я пішов на вокзал з наміром кинутися під поїзд. Ходжу по перону й чекаю першої нагоди. Нерви напружені, душить мене страшна розпука, хоч я в житті нікому ще не зробив жодного зла, але мушу гинути.

І в цей час я побачив перед собою безногого каліку, що повзав по пероні. Від ніг у нього були тільки малі цурупалки... І в мене зринула думка, вірніше висновок: ця людина без ніг, без майбутнього, без можливості нормально жити і навіть працювати, але не кидається під поїзд, не кінчає самогубством! А чому я дійшов до такого рішення? Адже я можу стати на працю, навіть чорноробом. Адже мільйони людей мають звичайну роботу, і живуть, мають родини й радість у житті. А я ще ж маю рідню в Україні, маю тіток, матір, дядьків... І ці думки мене отверезили, привели до притомности. Я вирішив жити, боротися за життя, їхати на рідну землю, може вона мене привітає тепліше.

В цей час я згадав студентку Марусю Лугову, яку раніше мене теж викинули з робітфаку, і вона стрибнула з пароплава в річку Кубань і втопилась. Мені шкода було її. Я був з нею в дружніх відносинах, навіть була нагода, що ми разом з нею фотографувались. А тепер її не було вже на світі. І мені не вкладалося в голову така жорстокість життя. Невже та дівчина чи я становимо таку велику загрозу для влади, для країни, що нас викинули, як собак, з навчального закладу?!

Спершу я думав вертатися до П'ятигорська, але

скоро збагнув, що з робітфаку напишуть про мене і з заводу мене теж викинуть, і я матиму нове нервово потрясення. А як не напишуть, то заводська адміністрація може сама запитати, чого я лишив навчання. І я вирішив остаточно їхати до Харкова. Радився я і з Мусієм Коваленком, і він підтримав мою ідею.

І в ті страшні дні, за три дні до від'їзду, несподівано дістаю листа від моєї милої приятельки Земфіри Агамалової. Вона писала:

"Дорогий Дмитре! Забери мене до себе хоч тимчасово, бо мене батько хоче силою одружити з росіянином, якого я не люблю. Він значно старший за мене, адвокат, а мені ще тільки 17 років. Я ненавиджу його..."

І що я міг порадити бідній дівчині? Я написав їй, що я сам опинився у страшному безвихідді, що мене викинули з робітфаку, і я не маю ні грошей, ні мешкання для життя. Справді, я ледве зібрав грошей на квиток до Харкова. Добре, що мене ще не викинули відразу з гуртожитка, а дозволили 2 тижні ще пожити. Я вже жив надголодь, зберігаючи решту грошей на дорогу.

Надворі вже випав перший сніг, коли я вирушив з Краснодару поїздом до Харкова. А в душі далі щось плакало, скігло, мов дитина: "Ну, кому я скажу про своє горе, хто мене зрозуміє? І що це за країна, що мене так жорстоко кривдить? Скільки молодих людей уже загинуло від такої бездушності?"

Збожеволів і помер мій двоюрідний брат Макарко! Покінчив самогубством один учень нашої Індустріально-технічної школи через те, що їх по-звірячому розкуркурили, викинувши з хати. Його звали Василь Хмелик. А ось недавно загинула у хвилях Кубані Марійка Лугова. А скільки їх загинуло в цілому Радянському Союзі?! Кому потрібні такі жертви?! Кому вони приносять користь? І мені вірилося, що ще прийде час, що засудять цю непотрібну сваволу.

Поля Кубані вже білили від снігів. Я дивився тужно у вікно, а в голові складався вірш:

Тихо дзвонять по рейках колеса,
Мене мчить кудись поїзд у даль,
А назустріч ланів сніжні плеса,
Мов шалена біжить череда.
Я з вагона дивлюсь на замети,
Що горять у сріблястім вогні,
І чогось мені робиться шкода
Своїх юних розгублених днів...

У Ростові була пересадка на харківський поїзд. Я вирішив відвідати редакцію "Червоної газети". Редактори Спиридон Добровольський та Іван Луценко привітно мене зустріли. Я розповів їм про свою трагічну долю. Вони заспокоїли мене і просили далі дописувати до їхнього часопису, хоч їм студент Омелько Розумієнко уже написав, що зі мною сталось.

III

10. У похмурому Харкові

Наступного дня я вже був у Харкові. Надворі холодно, іду з своєю єдиною малою валізкою шукати тітчиної хати. Тітка Саша десь учителює, має дочку Ніну. Тоді, здається, була неділя, і я застав усіх дома. Це було в середині листопада 1927. Гарно мене зустріли. Її чоловік росіянин. Тітка й дочка розмовляють до мене й до нього українською мовою, а він - російською, хоч живе вже з тіткою в Україні років 15. У них дві кімнати з кухнею.

У Харкові безробіття, я записався на біржу праці. Роботи немає. Тітка каже, що декому треба скидати сніг з дахів, можна щось заробити. І я за кілька днів, уже пустився на заробітки. Потім вона запропонувала, щоб я вчив її дочку Ніну, мою двоюрідну сестру, німецької мови. Я сам її вивчав свого часу, але до пуття не знав. Але почав двічі на тиждень працювати з нею. А в вільний час пробую знайти стежку до літературного життя.

Одного дня знаходжу редакцію журналу "Молодий більшовик". Несу туди свій вірш, який я написав у вагоні, їдучи до Харкова. Редакція містилась на другому поверсі на Пушкінській вулиці 24. Я вже передплачував цей журнал, будучи в Краснодарі. Там же містилась і редакція щоденної газети "Радянське село". Мабуть, при тій газеті виходив як додаток і журнал "Молодий більшовик".

Заходжу до кімнати редактора. За столом сидів ще молодий чоловік, з довгастою шевелюрою, зачесаною назад. Я його десь уже бачив на фото. То був відомий уже тоді в Харкові гуморист Юрій Вухналь, або по-справжньому Іван Ковтун. Він привітно запросив мене

сідати й розповідати про Кубань, про українське життя.

Після короткої розмови я показав йому два вірші, які приніс. Він пообіцяв надрукувати. Це мене відразу підбадьорило. Вперше я надрукував свій вірш у 1925 році в газеті "Більшовик Полтавщини", потім у тому ж році в "Червоній газеті" в Ростові, де я був кореспондентом. Писав туди й дописи. Одного разу наш студент Михайло Мошко, який був на українському відділі, раптом перейшов на російський відділ, а до того ще й почав насміхатись над нашою мовою. Я написав про це до редакції. Там намалювали карикатуру Мошка в двох виглядах: на одній половині малюнка він був в українській сорочці, а під ним була цитата з Шевченка: "Я різав все, що паном звалось, без милосердя і зла". А під другим його портретом, де він був уже в звичайній сорочці з краваткою, в гарному капелюсі, був підпис російською мовою тих самих слів: "Я резал все, что господином называлось, без милосердия и добродетельства". Багато наших студентів, діставши цю газету і, побачивши ту карикатуру на Мошка, сприйняли, як бомбу. Всі сміялися, а сам Мошко не знав, на кого напасти. Він був українець, але, видно, з малоросійською вдачею.

Вернувшись назад, я мушу згадати, що одного дня по приїзді до Харкова я поніс листа до наркома освіти Миколи Скрипника. Він саме приймав. В сусідній кімнаті була черга до нього. Але вона рухалась досить швидко. За півгодини прийшла моя черга. Його секретарка вийшла й запросила заходити. Я зайшов, привітався й сказав, що проїздом я був у Ростові в редакції "Червона газета", звідки редактор передав листа. Нарком подякував, взяв листа, а я пішов геть.

Другий лист був до письменника Миколи Куліша. Я його передав, мабуть, аж через два тижні по приїзді до Харкова, бо я ще погано орієнтувався в місті, яке дихало холодом, було невпорядковане, напівчуже. Микола Куліш жив тоді ще за річкою Лопанню в невеликому будиночку. Луценко, як мені здавалося,

передав йому якийсь рукопис. Він зустрів мене приязно, розпитав, звідки я приїхав і де бачив Луценка. Розпитав також про Краснодар, Кубань, про українізацію та українське життя на Північному Кавказі. У нього саме був у кімнаті Майк Йогансен, і Куліш мене познайомив з ним, коли він увійшов з сусідньої кімнати. Чи він і жив там разом з Кулішем, чи завітав саме до нього, я того не знав. Поговоривши хвилин десять, я попрощався. Тоді вперше я почув від Куліша нову форму прощання: він сказав "На все добре!", що мені сподобалося. Після того я часто чув це серед письменників.

Минуло ще трохи часу, як в числі "Молодого більшовика" за лютий 1928-го року надрукували мій вірш "У вагоні". Я вперше дістав тоді вісім карбованців гонорару і тоді ж купив три томи твору Винниченка "Соняшна машина" і роман Гумілевського "Собачий переулоч", який саме потрапив на зуби критикам. Він починався досить сенсаційно. Наскільки пригадую, початок приблизно був такий: "Чорне авто під'їхало до ганку судово-медичної експертизи. З авта винесли труп людини. Ще недавно цей журналіст сидів у себе дома в Москві на Собачому провулку номер 7 і щось зосереджено писав. Була вже дванадцята година ночі, як гримнув постріл, і людина впала".

Спершу не знали, хто забив того журналіста. Адже двері були замкнуті, нікого в хаті не було, і раптом прийшла несподівана й загадкова смерть. Почали досліджувати, і виявилось, що відтулина в замку була осмалена пострілом. Отже, хтось стріляв через відтулину замка крізь двері. Так почали розмотувати й шукати вбивцю. Твір фактично почався майже з розв'язки.

У березні 1928-го року я влаштувався, з допомогою дядька-лікаря, який уже працював у Харкові, на гудзиковій фабриці, де виробляли з імпортованих мушлів перлямутрові гудзики. Там працювало всього з 15 робітників. Виробляли і звичайні гудзики з кісток

та рогу. Тому й фабричка мала назву "Кістка й ріг". Робота була там курна й небезпечна. Від фрезерних машин весь час ішов вапняковий порошок, шкідливий для легень. Працювати доводилось в распіраторах, однією рукою треба було тримати кліщами чи обценьками мушлю й по черзі підставляти під різець, що був у вигляді рурочки з зубцями на кінці, а другою, притискувати різець до мушлі. Різець, що швидко з допомогою мотору обертався, вирізав кружальця розміру гудзика. Він і витворював чимало того порошку, хоч він змочувався водою. У приміщенні біля машин стояли навіть бляшані рури, які всмоктували в себе той порошок і викидали назовні в якісь мішки, щоб той порошок не йшов у повітря. Ті кружальця ще з боків обточувались об наждачний камінь. Обточені кружальця йшли до іншого фрезерувальника, який з допомогою різця вирізав фасон гудзика. Дальший робітник працював на діроколі, що просвердлював дірочки. А потім ті гудзики йшли на шліфування. І вже після того жінки в іншому приміщенні нашивали готові гудзики на картонні картки, перед тим сортуючи ті гудзики за розмірами. І звідти вже ця продукція відсилалась через відповідні центри нашого ремісничого об'єднання до крамниць та до периферії.

Але скоро в Радянському Союзі забракло грошей, бо за імпортовані мушлі нібито платили золотом. Тоді почали виробляти гудзики з місцевих річкових чи морських мушлів. Але вони були меншого розміру й тонкі. Продукція була незрівняно гірша, гудзики не мали вже того вигляду і блиску після шліфування, як з імпортованих мушлів.

Працюючи на цій фабриці, я іноді не перевдягнувшись, бо не було на те часу, в обідню перерву біг до якоїсь редакції з своїм віршем. Одного разу я поспішав до центрального часопису, органу ВУЦВК-у - "Вісті", які мали літературний додаток "Культура і побут". Редактором того додатку був письменник Іван

Кириленко. Я приніс йому вірш на індустріальну тему, що тоді була модна, а я, попрацювавши кілька років на заводах та в електростанції, був знайомий з цією тематикою. Вірш був надрукований.

Мої вірші та оповідання для дітей почали з'являтися в дитячій та молодечій пресі. Два потрапили й до календаря. Отже мої вірші та оповідання, нариси були тоді друковані в журналах "Службовець", "Червоні квіти", "Тук-Тук", "Заклик", "Декада", у газетах "Наймит", "На зміну", "Вісті". Почав я діставати й гонорари, що було значною допомогою.

Але на гудзюківській фабриці почала добиратися до мене небезпека: щодня підвищувалася температура, трохи вища, як 37 ступенів. Я звернувся до свого дядька-лікаря Нагорного, а він, оглянувши, порадив кинути цю роботу, бо можу захворіти на сухоти (туберкульоза), бо в мене вже були зачеплені верхи легенів. Тож я одного дня пішов до Державного Видавництва України (ДВУ), де мене прийняли на посаду звичайного облікувача.

Так я у 1929 році перемандрував до видавництва. Ця праця, хоч і простенька була, але цікавіша й чиста. Щодня приходили письменники, а я реєстрував подані за договором чи без договору твори, заводив їх на картки, а далі вони йшли на розгляд редактора та рецензентів.

Ще перед цим, через кілька місяців по приїзді до Харкова, я пішов до будинку літератури. Він був на Каплунівській вулиці № 2. Там якраз мали бути сходи письменників. Я запитав Микитенка дозволу побути на сходинах, сказавши, що я з виробництва, що сам починаю друкуватися у пресі, і мені дозволили побути на тому засіданні. Я сів собі збоку біля вікна і слухав. Серед них були Іван Микитенко, Іван Кириленко, Наталя Забіла, Молодий Туган-Барановський, Юрій Смолич і ще дехто. Наталя Забіла була тоді ще молоденькою красивою дівчиною. Вона серед них була, як квітка. І всі до неї ставилися з пошаною.

Того вечора Туган-Барановський прочитав своє оповідання. Він, здавалося, недавно повернувся з батьком з еміграції, ще не знав, мабуть, добре напрямку в радянській літературі. Його оповідання було типовим для західного світу: там було чимало сексуальних епізодів. А тому, коли він закінчив, то його нещадно скритикували.

Пізніше відомо було, що його та його батька влада десь вислала на загибель чи розстріляла.

Працюючи в ДВУ, я що далі, то більше знайомився з письменниками, редакторами, науковцями. Тоді ж почали виходити цікаві видання, зокрема, оригінальний журнал-місячник "УЖ" ("Універсальний журнал"). Він був цікавий тим, що багато в ньому було світлин, дотепів, різних вигадок, ребусів, інтригуючих матеріалів, а один номер видали навіть такий, що журнал починався з обох боків: спереду була титульна сторінка і з кінця також була титульна і починався журнал, доходючи до середини, де сходилися обидві половини. Він був цікавий ще й тим, що в ньому не було тієї набридливої пропагандивної січки. Редакторами його були Остап Вишня, Юрій Смолич і Майк Йогансен. Але основою автури була так звана ТЕХНОГРУПА, до якої входили, крім Юрія Смолича та Майка Йогансена, ще Олекса Слісаренко, Левко Ковалів, Василь Вразливий тощо. Почав виходити він у 1928 році, а в 1929 його вже заборонили за безпартійність. Вийшло тільки 10 номерів. В ньому брали участь також Юрій Шовкопляс, Юрій Яновський, Олекса Влизько, Микола Куліш, Василь Чечвянський (брат Остапа Вишні) та інші.

Ще цікавішим і важливішим виданням був альманах-місячник "Літературний ярмарок" (1928-1930), з суто літературним напрямком. У ньому друкувалися нариси про подорожі по Україні, порушувалися й національні проблеми, заторкувалися й наслідки розкуркулювання (Терень Масенко, "Сестра"). Там були надруковані сміливі й відомі в літературі п'єси М.Куліша "Мина Мазайло" та "Народній Малахій", поема Сосюри "Мазепа". Там же у 8-9 числах 1929 р. був надруко-

ваний чудовий екзотичний роман Вол. Гжицького "Чорне озеро" (Кара Кол) про Алтай, про тамтешню Ойротську область, чудову природу, на тлі якої автор змалював постать типового російського шовініста художника Ломова. Фактично за цей твір автор пізніше опинився на засланні аж у Республіці Комі, де поневірявся 21 рік, працюючи в копальнях вугілля тощо. Журнал об'єднував навколо себе багатьох ваплітян, а редактором був Микола Хвильовий. Вийшло всього 12 чисел, а потім він був заборонений за те, що виступав проти соцреалістичного стилю, закидали йому й націоналізм та оборону багатозначности літератури. Оригінальну обкладинку до журналу намалював відомий Анатоль Петрицький.

11. Літературно-видавничі будні. Письменники .

Редакція згаданого альманаха містилась тоді в кімнаті при ДВУ (Державне Видавництво України), що займало два будинки на Сумській вул. 33. Один будинок був над вулицею, а другий на подвір'ї. В тій же кімнаті після ліквідації "Літературного ярмарку" у 1930 році почала працювати редакція ж. "Політфронт". Він об'єднував колишніх ваплітян та залучали виробничу літературну молодь. До цієї молоді групи входив і я. Я вже почав друкуватися в "Політфронті", як до мене звернувся Павло Тичина, пропонуючи стати членом організації. Я, звичайно, з радістю прийняв цю пропозицію, а щоб не виникло пізніше неприємностей, я одного разу, ідучи з Григорієм Епіком через подвір'я ДВУ, сказав про своє соцпоходження, але він, відповів, що це не має значення. Він був одним з організаторів і редакторів цього журналу.

Побачивши, що я друкуюся в кожному числі журналу, відомий тоді Богдан Кравців-Криця, запросивши мене одного разу до себе, намовляв, щоб я тримався подалі від "Політфронт", бо там лише

шпільтяни та письменники-попутники. Та мене це не лякало, бо я бачив, що там друкувалися й належали туди найкращі тодішні літератори. Очололював організацію Микола Хвильовий.

В ті часи вже почався наступ колективізації, початки голоду й арештів серед письменників. Якраз тоді ж Терень Масенко, що потім увійшов до "ПРОЛІТФРОНТУ", надрукував у "Літературному ярмарку" свій сміливий вірш "Сестра", де відобразив ту голодову ситуацію на селі. Той вірш починався так:

Сьогодні стрів на брукові холоднім
 Свою сестру, - селянку молоду.
 Пізнав її я по очей безоднях
 І по сльозах на змученім виду.
 - Як, сестро, тут? - рвонувся я з асфальту:
 - За сотні верст ти як сюди прийшла?
 Але вона не упізнала брата
 І від очей платка не відняла...

І закінчує рядками:

В квадратах вулиці худі схилились плечі...
 І хоч на камінь серце розіб'ю,
 Повік я не верну і наші дні малечі,
 І дружбу тиху та сумну твою.

Зрозуміло, що під постаттю сестри автор мав на увазі голодуючу селянку, що тікала з села до міста. Але в 1929-30 роках такий вірш іще можна було з трудом надрукувати, але пізніше, як відомо, і цей журнал було заборонено. Тоді ж у 1930-му році я надрукував у "Літературній газеті" свій вірш "Над Дністром", що звучав так:

Впродовж Дністра похмурені горби,
 Зійшлись до берегів, немов помірять силу.
 В одних нема ні дуба, ні верби,
 Лиш камінь скрізь стирчить у них по силах.

Другі - скелясті, стали, мов стіна
 Потріскані, поламани часами,
 Об них і вітер бився і стогнав,
 І поливало зливними дощами.

А онде ліс поліз з яругів на бугри,
 Лиш де-не-де полишив голі плями,
 Щарами, зморшками чоло гори укрит
 Та де-де брилою маячить сірий камінь.

Є скелі прірвою звисають на Дністер,
 В обличчя їм і сонце й вітер свище...
 Це від Карпат, за двісті сорок верст,
 Прийшли сюди і річка, і узвишшя.

Впилися скелі променем палким,
 В них давніх поколінь сліди і досі знати,
 Вони пригадують Хмельницького полки
 І знають, як гуляв тут Кармелюк завзятий.

Їм свіжі в пам'яті з поляками бої,
 Бо їхніх шибениць ще мерехтять примари...
 Немало кров'ю землю напоїв
 Той час, проходячи в пожарі.

Дністер - кордон. По той бік - сум села.
 То Україна там під чоботом боярів...
 І сум тяжкий, мов сутінь простяглась,
 Неначе присмерк яром.

Чвалає берегом румунський вартовий,
 Тримає він гвинтівку на плечі,
 Бо лине пісня наших орачів,
 Аж ген, де шлях маячить з куряви.

Коли цей вірш був надрукований, зайшов до мене Терень Масенко й дуже похвалив за нього. Був захоплений моїм віршем "Осінні мелодії" також письменник-фантаст В. Владко, автор книжок "Аргонавти всесвіту", "Нащадки скіфів" та інших. Він був тоді редактором журналу "Червоні квіти", коли я приніс йому цей вірш. Він прочитав, запитав, скільки мені років. Потім сказав: "Гарний вірш. Піде в черговому числі". Але в Технікумі чужоземних мов, де я тоді навчався, учителька російської мови сказала про вірш "Над Дністром" : "Ето націоналістическое стихотвореніє". Це теж говорило само за себе, як, безпідставно обвинувачували в націоналізмі, тому я його тут і надрукував.

Потім мене перевели на працю секретаря масового відділу, де редактором був партієць Портнов. Він був холодною неприємною людиною, ставився формально, без душі.

Тим часом у Харкові готувався процес СВУ. Одного дня дали й нам, співробітникам В-ва, дарові квитки на цей процес. Він відбувався в будинку опери на Вулиці Вільної Академії. З жалем я дивився на ту комедію. Бачив і чув виступи проф. Миколи Зерова, акад. Сергія Єфремова. Заля була повна глядачів, а на всіх проходах на балкон та інші кутки стояли військові вартові. Всі вони були росіяни. З кількома я розмовляв, то чути було, що то не з місцевих людей, а спеціально підібрані.

На щастя, в масовому секторі мені недовго довелося працювати. Незабаром мене перевели до сектора художньої літератури, де редактором був письменник Михайло Яловий, автор роману "Золоті лисенята", який вийшов під псевдом Юліян Шпол. Він був зовсім іншою людиною. Ставлення до мене було людяне, і я дуже радів, що потрапив до нього. Цікаво було й тим, що сюди щоразу приходили не політики, що писали й видавали пропагандивну літературу, а письменники. Багато з них приїздило з периферії або з Києва та інших міст. Тут я познайомився з дочкою полтавського письменника Мусія Кононенка (1864-

1922), автора поезій, що вийшли давніше під назвою "Хвилі" в 1917-1918 рр. Не пригадую вже імени його дочки. Вона була висока, огрядна. Хотіла, щоб В-во перевидало його 5 томів "Хвиль", але їй відмовили. Хоч він походив з бідняцької чи навіть кріпацької родини, в його "Хвилях" В-во добачало забагато українського патріотизму й тому відхилило. Попередні деякі твори він друкував під псевдом Школиченко.

Я працював деякий час у малому будиночку, що був на подвір'ї В-ва ДВУ. Там якраз і примістили на другому поверсі сектор художньої літератури. У просторенькій кімнаті, крім Михайла Ялового та мене, працював Максим Лебідь, що відав сектором мистецтва, та Федір Соболев, редактор музичного сектору.

Здається, то було влітку 1930-го року. Ідучи з того будиночку, де я працював, до головного будинку ДВУ, зустрів я полтавського письменника Пилипа Капельгородського (1882-1942). Уперше я з ним бачився й познайомився в Полтаві, коли у 1927 році я їхав з Краснодару до Зінькова. Тоді лишилося від нього гарне враження. Ще з Краснодару я вислав йому один свій вірш, і він його надрукував. Тепер він приїхав до Харкова з наміром вступити в члени Політфронту. Але Григорій Епик, з яким він щойно тоді розмовляв, відмовив йому в цьому. Розповідаючи про це мені, він був сумний і зневірений.

Ще у 1927-му році, коли він помістив в "Голосі Полтавщини" мій вірш, він писав мені після того: "Одержав я з Зінькова листа про Ваше соцпоходження... Але Ви не падайте духом, пишіть, працюйте, вчіться". Писав також, що вони починають видавати в Полтаві літературний журнал "Слово", і запрошував до співпраці. Його батьківська порада глибоко запала мені в душу. Я був щиро вдячний йому за довір'я й бажання допомогти. Здається, я тоді написав йому про мою трагедію, що сталась зі мною в робітфаці.

Проте минуло кілька років, і його теж було заарештовано, а в 1942 році, він уже помер десь, мабуть, на засланні. Пригадується, що його дочка

була одружена з сином відомого кінодіяча Ів. Кавалерідзе чи з самим Кавалерідзе.

1930 рік, здається, був останнім роком, коли можна було ще вільніше писати й друкувати. Володимир Гжицький, здійснивши подорож на Алтай, куди разом вирушила ціла експедиція з дослідницькою метою, а також відомий Олександр Довженко, щоб фільмувати. Тоді Гжицький написав роман "Чорне озеро", що всіх захопив своєю правдивістю і картинами життя ойротів.

Тоді ж у 1929-30 р. вийшов альбом Д. Яворницького "Дніпрові пороги", вийшли чудові репортажі Б. Антоненка-Давидовича "Землею українською", В. Підмогильного роман "Невеличка драма", О. Кобця "Записки полоненого", а також І. Багряного роман "Скелька" та поема "Аве Марія".

На екранах теж появилась низка українських історичних фільмів.

Та минуло небагато часу, як почалась жорстока і кривава колективізація, що була прологом до організованого голоду. Тоді я дістав листа з рідного села, що мого дядька розкуркулили й вислали на загибель, а майно забрали, хоч він мав усього 15 десятин землі. Їхній син, а мій двоюрідний брат Макарко, з яким я кінчав Зіньківську Індустріально-технічну школу, збожеволів і помер в Полтавській психіатричній лікарні. Іншого мого дядька, що жив у Бобрівнику, біля Зінькова, а також батька мого товариша по школі Дм. Браги розстріляли в полтавській в'язниці. Розповідали, що в Полтаві щоночі тоді розстрілювали по 100-200 осіб заможніших селян. Про ті жахи писав і Юрій Клен у своїх поезіях, бож і він сидів у полтавській в'язниці ("Розстріляні роки").

На початку колективізації й голоду, у 1930 році, я ще завітав до Зінькова, хотілося побачити свою рідню, своє рідне місто, недавніх друзів по школі. Але там уже на повний розмах ішло розкуркулювання та вивіз заможніших людей на північ Московії, на загибель. Заможніші селяни, яким загрожувало розкуркулювання

або які мали платити непосильні податки, вивозили на базар все, що можна було продати, аби позбутися арешту. Інші спродувалися та збиралися самі втікати безвісти. Тому базар кипів: продавали старовинні плахти, хустки, полотна, керсетки, вишивані сорочки, килими, і все це добро продавалося за безцінь. Побув я в дідуся з тиждень чи два. Сумно було все те спостерігати.

А коли я їхав назад до Харкова через Полтаву, то навіть і в автобусі зінківський міліціонер віз заарештованого молодого селянина.

Повернувшись до Харкова, я знову став до праці в ДВУ. Одного дня завітав до в-ва гуморист Юрій Вухналь. Він збирався поїхати разом з Савою Голованівським навколо Європи. Після Остапа Вишні, він мав найбільшу популярність серед читачів, зокрема серед молоді. Сам був комсомольцем, знав це середовище, всі його плюси й мінуси, а для гумориста й сатирика то був дуже вдячний матеріал. Юрій Вухналь (справжнє прізвище Іван Ковтун) був веселої вдачі, дотепний, невеликий на зріст, шкандибав на одну ногу. Коли він з'являвся у видавництві, то його відразу оточували цікаві почути щось веселе. І він не скупився на жарти й сатиру.

Ось зустрівши у видавництві кількох знайомих, він, піднісши палець догори, таємничо, притишеним голосом, каже:

- Ви чули, Іван Кіндратович пише роман "Соя". Дістане мабуть, подвійний гонорар!

Здавалося, що в тому немає нічого смішного й дотепного, але коли врахувати, що це про Микитенка, гоноровитого кар'єриста, якого всі не любили, а в той час, коли починався голод, влада ухвалила саме поширити посівну площу для вирощування сої, то це звучало дуже сміливо. Соя ж вважалась дуже калорійною, тому могла б в якійсь мірі рятувати від голоду. Всі слухачі про це добре знали, тому відразу вибухнув сміх, разом з ними загонисто сміявся і сам Вухналь.

У 1932-му році вийшов з друку великий роман Володимира Кузьмича "Турбіни". Кузьмич був плодовитим письменником, часто писав на актуальні теми, видав більше десяти книжок. Але чомусь у літературних колах вважали, що він пише як початківець, недосконало з мистецького боку і що в його писаннях було багато "води". На книжці ж "Турбіни" було зазначено, що це роман-епопея на п'ять частин. Слова "епопея", "5 частин", назва "Турбіни" й дали Вухналеві матеріал для дотепу. Він казав, сміючись:

- От Кузьмич, так Кузьмич, написав таку геніяльну романовину: "Опупея й отупея, роман на п'ять торбин. Куди нам грішним до нього".

У Харкові на Сумській вулиці 33 містилося ДВУ (Державне Видавництво України) або Держвидав, про який Остап Вишня дотепно казав, що він письменників держить і давить.

12. Розмова з Юрієм Вухналем

17-го липня 1930 року був гарний соняшний день. По півдні зайшов до видавництва Юрій Вухналь в товаристві Сави Голованівського, Івана Дніпровського та Тереня Масенка. Тож він тепер хотів підписати договір на твір про свою пляновану подорож по морях та океанах, побути в Італії, в багатьох портах. Разом з підписанням договору він хотів одержати й 25% гонорару за цим договором, щоб мати гроші на дорогу.

У просторій кімнаті, на другому поверсі, праворуч у лівому кутку сидів за столом Михайло Яловий, до речі дуже мила й добра людина. Привітно зустрівши письменників, запросив сідати. Навпроти нього біля столу сів Вухналь, а інші три - позаду. Яловий, глянувши на хронічного гумориста Вухналя, сам почав посміхатися, чекаючи почути бажання письменника.

- Чого це ви так допитливо дивитесь? - теж посміхаючись, запитав Вухналь.

- Оце дивлюся й хочу запитати вас, чого ви завітали до нас, - сказав Яловий.

Вухналь: - То в таких випадках кажуть, чого це вас принесла "нельюгкая"?

- Та я ж так і думав казати...

Вухналь: - Ага! В такому разі дозвольте відрекомендуватися...- Він устав з стільця і, показуючи розмашистим жестом на себе та Голованівського, удавано грізно закінчив: "Льюгкая кавалерія!"

Всі голосно засміялися, бо була тут не тільки влучна гра слів, але й артистична міміка, й жестикуляція, і зміст. А про так звану "легку кавалерію" всі тоді знали, що то по підприємствах та більших установах були керовані згори спеціальні групи комсомольців, які, як непрохані гості, могли кожного часно з'явитися для контролі праці, коли були якісь підозріння чи доноси.

Пересміявшись, Яловий почав у тому ж напівжартівливому тоні розпитувати його про майбутню книжку:

- То ви розкажіть, що це за нариси будуть?

Вухналь: - Звичайні нариси про подорож і більше нічого. Але для свіжости можу підпустити трохи й еротики, а як не хочете, то вони будуть на самій ідеології.

Яловий, відхиляючись назад і гойдаючись на стільці, з тією ж лагідною усмішкою: - Це все, значить, морем будете їхати? Глядіть, щоб вас там не закачало.

Вухналь: - То нічого. Ми трохи сорокоградусної хильнемо, тільки так, щоб непомітно було.

Потім Яловий бере бланк договору й виповнює, а там, де має бути прізвище, пише Іван Ковтун.

Вухналь: - Вибачте, Михайле Миколайовичу, ім'я нехай буде Іван, а прізвище пишеть - Колюмб. Розумієте - Іван Колюмб або ще краще - Іван Магеллан, бо ми ж їдемо відкривати ще не знані для нас краї...

Всі голосно сміються. Потім Яловий знову питає:

- По чому ж вам платити за авторський аркуш? По сто карбованців вистачить?

Вухналь: - Що ви, що ви? Як можна більше! Бо ви ж знаєте, які тепер ціни на базарі? А, крім того, я вас запевняю, що це ж будуть нариси на чистій морській воді.

Закінчуючи виповнювати підставу для договору, Яловий запитує:

- Яка ж ваша адреса? Будинок "Слово"?¹

Вухналь: - Та пишіть просто: Атлантичний океан. Мене там тепер кожна акула знатиме.

Так закінчилася ця весела й дотепна розмова з Юрієм Вухналем, який міг сипати перлини свого гумору на кожному кроці, кожного дня, при кожній нагоді. Але того разу, наскільки пригадую, Вухналеві не пощастило поїхати, поїхав лише Сава Голованівський, а Вухналь їздив трохи пізніше. Він проїхав від Чорного моря через Босфор, Дарданелли, Середземне море, Суєзький канал, Індійський океан аж до Владивостоку. А вже в 1935 році випустив книжку "Люди моря" про згадану подорож, хоч їздив він правдоподібно в 1931 році, але роки голоду, арешти численних письменників, а серед них і арешт його найближчого друга, глухого поета Олекси Влизька, загальмували його творчість. Він надрукував за ці роки тільки кілька гуморесок, але підписувався вже під ними новим псевдом "Клара Гадзуль". А наприкінці 1935 року зник і він за мурами НКВД, а 15-го липня 1937 року його вже не було серед живих. Так загинув чудовий гуморист і сатирик. У ті ж роки зникли і Федір Соболь, Максим Лебідь та Михайло Яловий.

---

¹ Будинок "Слово" - це був житловий п'ятиповерховий будинок, збудований в формі літери "С" для письменників, та мистців різних професій, але в ньому жило чимало й різних партійних авторитетів, що не мали нічого спільного з літературою. В будинкові було 68 мешкань.

Десь у 1930-31 роках відбулась реорганізація видавництва. Окремі сектори стали окремими видавництвами, діставши нові приміщення. Сектор художньої літератури став називатися В-во "ЛіМ", тобто "Література і мистецтво", переїхавши на вулицю Вільної Академії 5. Дістали ми одну велику кімнату, де були редактори, секретар та друкарки, а ще в двох прохідних була бухгалтерія. А окремо в маленькій кімнатці працював редактор мови В.Давиденко.

Тепер уже не було милого і привітного Ялового, а на його місце призначили гол. редактором Івана Лакизу, а на заступника - М.Клименка. А на відповідального секретаря Лакиза закликав аж з Москви свого шурина В.Федорака, який і української мови до пуття не знав. Я далі працював секретарем, а обліковцем була мила красива дівчина Ліда Стоянова.

Лакиза був невеликий на зріст, худуватий, з більмом на одному оці. У ставленні до співробітників був формальний, холодний, а часом і гарячкуватий, гострий. Ніколи він привітно по-людяному не заговорив до мене. Був партійним функціонером в гіршому значенні. Подібний щодо людяности був і Клименко, високий сивуватий партієць.

До Федорака Лакиза ставився тепло, а на те, що Федорак не знав як слід української мови, хоч, видно, походив з України, часто казав: "Мова - це другорядна річ, ти на це не звертай уваги й не хвилюйся. Ти ж не редактор мови!" І Лакиза давав Федораківі майже щодня дрібні рукописи на рецензію. За кожну таку рецензію тоді платили по 10 карбованців.

Через рік Лакизу десь перекинули на іншу роботу по партійній лінії. Якийсь час він працював директором Київської філії Держвидаву. У 1937 році вже опинився в Москві, а в 1938 році вже помер. Правдоподібно, що його було розстріляно, бо в довідникові "Письменники Радянської України" є нотатки про нього, але немає навіть фота, що часто траплялося з так званими "ліквідованими".

13. Іван Багряний

Тим часом тут, на вулиці Вільної Академії, 5 я познайомився з поетом Іваном Багряним. Виявилось, що він мій близький земляк, з сусіднього Груньського району на Полтавщині. Уже з першої зустрічі він сподобався мені як людина. Він розповів тоді, що робиться на селах, звідки він недавно приїхав. Він був свідком, як людей розкуркулювали, викидали з хат, не даючи навіть взяти з собою зайвого одягу.

Він бачив, як його знайомий комсомолец, що разом з ним навчався в школі, стяг з малого хлопчика новенькі повстяники, коли їхню родину, розкуркуливши, викинули з хати і вивозили на загибель.

- Що ж ти робиш, паскудо? - озвався до нього Багряний.

- А що тобі, шкода куркулів? - була відповідь. Та Багряний бачив більші лиха. Цього разу він прийшов у справі свого віршованого роману "Скелька", який лежав без руху. Його затримали, мабуть, через те, що недавно була конфіскована по виході його поеми "Аве Марія", що своєю сміливістю перевершила інші існуючі

І Багряний був 10-річним хлоп'ям на пасіці в діда, як у 1920 році прийшли чекісти та члени "истреботряда" і в жорстокий спосіб убили його 92-річного діда, який навіть не мав однієї руки, а також дідового сина або дядька Багряного. Вони кололи цих нещасних багнетами, стріляли на них з пістолів, брудно лаялись, розмовляючи російською мовою. А кров'ю невинних було забризкане все поблизу. Загнали на Соловки і другого його дядька, засудивши на 10 років, звідки він уже не повернувся. Бачив Багряний і страшні картини розкуркулювання та печуваний голод, який організувала Москва, з допомогою місцевих партійців та комсомольців.

Моя дружина Марія Дроб'язко в час одруження. 1930 р.

видання. Особливо сенсаційною була його передмова, в якій він писав: "Друже мій любий! Прошу, не називай мене поетом, бо це мене жорстоко ображає. Не іменуй мене поетом, друже мій, бо поети нині - це категорія злочинців, до якої я не належав і не хочу належати. Не іменуй же мене поетом, бо слово поет скорочено стало визначати: хамелеон, проститутка, спекулянт, авантюрник, ледар....Ударившись об мур підлости, вифарбованої в красивий колір, і, відскочивши від нього, я покотився в протилежний бік....Ходи тільки по лінії найбільшого опору, і ти пізнаєш світ. Ти пізнаєш його на власній шкурі. А пізнавши світ, ти пізнаєш себе і не понесеш ніколи душу свою на базар, бо вона буде цінніша за Всесвіт і не буде того, хто міг би її купити"...

Ці гострі рядки, спрямовані проти дійсности, він попередив ще зухвалішою присвятою:

Вічним бунтарям і протестантам,
 Всім, хто родився рабом і не хоче бути ним,
 Всім скривдженим і зборканим,
 І своїй бідній матері крик свого
 серця присвячую.

Ця поема вийшла в Охтирці. Її надрукували знайомі друкері за одну ніч, а оплатою були дві чверті¹ горілки. На маленькій книжці, надрукованій чорним набірним шрифтом, стояло внизу: "В-во САМ". Її формат 12 на 8 сантиметрів, мала 106 сторінок газетного паперу. Це видання відразу було сконфісковане, проте із 1200 примірників за кілька днів, доки до крамниць прийшов наказ про заборону, 90% тиражу покупці розхапали. Але в автора все таки лишилось з двадцять примірників, з яких він подарував і мені один з теплим підписом: "Вірному й перевіреному другові Дмитрові Ниценкові з глибокою вірою, що таки наша

---

¹ Четверть - велика пляшка чи бутель, який містить три звичайні пляшки горілки.

буде зверху. І.Багрянний 1928-Охтирка. 1944, Львів”.

Тож довідавшись, що його роман "Скелька" лежить без руху, він забрав його й віддав до В-ва "Книгоспілка", де редактором був Олекса Слісаренко. А наприкінці того ж 1930 року роман був уже надрукований. Він мав п'ять тисяч рядків.

На другому поверсі того ж будинку працювало В-во соціально-економічної та наукової літератури. Секретарем там працював один західньоукраїнець, якого, до речі, я зустрів в Німеччині в таборі під Мюнхеном. Я пригадав, тоді, що їхнє видавництво видало "Українські думи", які упорядкувала Катерина Грушевська (1900-1953), дочка академіка Михайла Грушевського. Але цей грубий том заборонили. Цілий великий пакунок цього видання лежав у них у В-ві. Я попросив у нього один примірник, і він витяг з розірваного пакунка й дав мені.

В ті роки я довідався, що у Львові видали шість томів епопеї Богдана Лепкого "Мазепа". Цей твір нібито деякий час був навіть у продажу в наших крамницях у 1928 році. Але правдоподібніше, що його привозили ще тоді ті, хто мав можливість побути у Львові чи взагалі на Заході, але поверталися через Львів. Так поволі я зібрав 4 томи від таких людей, що бажали продати.

Тим часом завітав до В-ва перекладач з еспанської та інших мов Микола Ол.Іванов. Він мав чудову колекцію україніки. А серед них і 2 томи "Мазепа", якраз ті, яких мені бракувало. І я, хоч і не хотілося, обміняв "Українські думи" на два томи Богдана Лепкого.

Пізніше, будучи вже у Вінниці, я, опинившись перед невідомим майбутнім, і змушений був позбутися кількох цінних видань, а серед них і цих шістьох томів "Мазепа". Я продав їх до книжкової крамниці за 1000 карбованців під час німецької окупації.

14. За стінами Видавництва

Посилення колективізації і перешкоди на цьому шляху відбилися й на творчості письменників, на тематиці видавництв. Одного дня, певно, після вказівок в ЦК партії, викликали до видавництва Олексу Слісаренка¹. Це було, по-моєму, влітку 1930-го року чи на початку 1931-го в кабінеті головного редактора Івана Лакизи. Перед письменником поставили пропозицію: написати за 2 тижні повість чи роман на 8-10 авторських аркушів (аркуш - це 16 сторінок середнього розміру книжки або 40 тисяч друкованих знаків), на тему своєчасної здачі хліба державі. Гонорар призначили вдвічі більший від нормального - по 1000 карбованців за авторський аркуш з тим, що видадуть твір масовим тиражем в 50-100 тисяч примірників.

З кабінету Лакизи гримів тоді уривчастий бас. То сміявся, домовляючись, Слісаренко. В договорі, який я оформляв на підставі записки Лакизи була вже визначена й назва твору - "Хлібна ріка". Дали відразу й 25% авансу.

Через два тижні автор подав свій твір. Але він не сподобався редакторові чи його дорадникам. Лише пізніше, через два роки, певно, після деяких переробок

---

¹ Олекса Слісаренко (1891-1937) справжнє прізвище Снісар. Поет і прозаїк. Нар. в с.Шиповатому на Харк. Друк. почав у 1910-11 рр. Належав до літер. угруповань та організацій "Аспанфут", "Біла студія", "Музагет", "Комункульт", "Гарт", "Вапліте". Головніші твори: "Бунт", "Чорний ангел", "Хлібна ріка". Відома його гостра відповідь Горькому (1927) на заборону видати його твір "Мать" в перекладі укр. мовою. Горький вважав укр. мову за "наречие". Слісаренко - один з приятелів М.Хвильового. Був заарештований в 1935 р. і висланий на о.Соловки. Розстріляний у 1937 році.

твір був надрукований тиражем лише 4,000 примірників.

А події в літературних колах і в політиці щоразу більше розгорялися. Раз-у-раз літературне плесо сколихували якісь події. Ось у 1930 році вийшов за редакцією Валер'яна Поліщука альманах "Авангард". Може, в самих творах і не було нічого небезпечного, але веселий і дотепний красень Поліщук помістив у ньому кілька вибухових афоризмів. Ось один з них: "У кінчиках твоїх пальчиків більше мудрости, як у самого Леніна". Це, правда, було для тої дійсности, як вибух бомби. А до цього ще художник Єрмилов доливав масла до вогню, намалювавши ліжку і підписавши "Верстат".

Піднялась ціла буря: Поліщука ганьбили на зборах письменників і в пресі, а альманах швидко сконфіскували чи заборонили. А пізніше і сам Поліщук зник з літературного обрію, згинувши десь з волі НКВД та уряду на 45 році життя. Тож і тоді не багато треба було, щоб людина пішла на смерть.

У кінці 1930 року знову В-во перейшло до іншого приміщення - на Сергіївський майдан, до нового триповерхового будинку, що здобув назву будинку ДВОУ, тобто Державного Видавничого Об'єднання України. Наше видавництво "ЛіМ" (Література і Мистецтво) розташувалося у східньому причілкові на третьому поверсі. Там було 12 кімнат. А поруч на третьому поверсі та нижніх працювали вже інші видавництва, як "Дитвидав", "Молодий Більшовик", "Радянська школа", "Політвидав", Видавництво соціально-економічної літератури та інші.

Наше видавництво з колишнього сектору художньої літератури поділилося на цілу низку нових відділів чи секторів: художня література, масова художня література, образотворче мистецтво, українська клясична література, літературознавство, література нацмен (національних меншостей). А поруч були редакторат мови, бухгалтерія, бібліотека, політредактор, тобто цензор, що давав дозвіл на друк, кабінети головного редактора та директора В-ва, кімната відповідального секретаря, а посередині між 4-х колон розташувалися кілька обліковців та шафи з

безліччю рукописів. Кімната секретаря, що відав рухом рукописів, тобто моя, була поруч головного редактора, а часом і в тій самій кімнаті, коли був і директор.

28-го січня 1931-го року завітав до мене знову Іван Багряний і подарував мені свій віршований роман "Скелька", що саме вийшов у В-ві "Книгоспілка", де редактором був Олекса Слісаренко. А пізніше (1932 рік), коли його призначили редактором художньої літератури нашого видавництва, він, тримаючи цей твір Багряного в руках, казав з гордістю за автора: "Це український Пушкін!" Хвалив він тоді й "Пиворіз" Василя Чаплі, - історичну повість з життя дяків-пиворізів.

15. Суд над Сосюрою

Новим вибухом в родині письменників та у видавництві був вихід з друку невеликого збірника поезій Володимира Сосюри. Ця тоненька книжечка, сторінок на 80, з білою обкладинкою, на якій червоними мальованими літерами стояла назва "Серце", наробила авторові й видавництву багато клопоту. Не пригадую, хто перший підняв тривогу з приводу її змісту, але її відразу було skonфісковано. А за кілька днів були скликані відкриті партійні збори партосередку письменників у видавництві "ЛіМ", де дозволено було бути присутніми й безпартійним. Але на цьому "судилищі" судили не редакторів та В-во, навіть не політредакторів, які дали візу на друк, а самого автора, Володимира Сосюру.

На збори прийшли Іван Микитенко, Іван Кириленко, Григорій Епик, Наталя Забіла, Володимир Зорін і Павло Байдебуря та Петро Кривенко, що були політредакторами при видавництві. Разом зійшлося понад 25 осіб.

Володимир Сосюра. З фотокартки, виданої в 1932

Під стіною, на якій висів стінний годинник старого типу, на лавці сіли Наталя Забіла, Володимир Сосюра та Володимир Зорін, щирий приятель Сосюри. Приходили нові люди, гомоніли. Сосюра був похмурий і сидів мовчки. Іван Микитенко, проходячи повз, привітався за руку з Наталею Забілою та Зоріном, обминувши Сосюру.

Відкриваючи збори, секретар осередку Микитенко поінформував, що сьогодні, після відомого листа товариша Сталіна до газети "Пролетарська правда" ми мусимо ще більше піднести ідеологічну пильність, бути ще більше непримиренними до чужих ідеологій, до різних збочень. Далі він сказав, що сьогодні ми стоїмо перед фактом прикрих ідеологічних помилок, що потребують уважного розгляду і відповідних висновків.

- Мова йде, - сказав він далі, - про збірку поезій Володимира Сосюри "Серце", яка тількищо вийшла у В-ві "ЛіМ", - і він підніс її догори, щоб усі бачили. Присутні, що сиділи чотирикутником попід стінами, дивились на це видання, що мало в собі стільки "небезпеки" для цілого Радянського Союзу.

Після цього головуючий скоментував для доказу кілька цитат. В одному вірші Сосюра висміяв "ортодоксального" критика В.Коряка, про якого, до речі, ходили чутки, що він до революції мав навіть власну книжкову крамничку на провулку ім. Короленка в Харкові чи на сусідній вулиці і що він колись видав якусь протикомуністичну книжечку. Ту книжечку нібито мав О.Копиленко. Далі Сосюрі закидали дрібнобуржуазний підхід до окремих питань етики та притуплення класової чуйності, що виявилась особливо в його рядках поезій "Хто сказав, що не можна любити те дівча, що не знало журби". Це означало, що коли дівчина не знала журби, то значить походила з багатшої родини. Хтось іще нагадав, що Сосюра сам писав у поемі "Два Володьки", що в його серці боролися два противники - комунар і націоналіст, але автор, мовляв, не сказав, хто переміг.

Всі ті обвинувачення були дрібні й не варті тієї молотниці, але партійний осередок мав тим довести

після листа Сталіна, що вони дбають за чистоту своїх партійних лав. Партійні промовці, певно, після дзвінків з ЦК партії, мали вже розподілені ролі, і кожен мусив кинути й свій шмат болота на свого колегу. Така була партійна дійсність.

На щастя, ніхто не згадав Сосюрі рядків з його поеми "Мазепа", що два роки тому друкувалась в журналі "Життя й революція". Там були патріотичні рядки, які в той час могли б дужче заважити на його долі, хоч вони й були вкладені в уста самого Мазепа:

Україну полонив поляк,
І, наче оводи ті злі,
Її обсіли москалі...

або: Я хочу швидше звідціля
Віддячитись москалю і ляху,
Що мій народ веде на плаху
Під сміх царя і короля...

або: Я України не забуду,
Вона для мене, як зоря!
Покличте знову кобзаря!
Я так люблю його мотиви
Про те, що воля ще жива,
Що наша слава не загине!

або: - Ми візьмем ворога в клинки,
і на кістках його проклятих
знов зацвіте Україна-мати!..

Та після низки виступів з малозначною критикою дали слово самому Сосюрі. Він був глибоко схвилюваний нападами, що ламали дружбу, добрі взаємини і ставили його під загрозу виключення з партії, а після того, звичайно, недалеко й до Сибіру.

Чорнявий, з якимсь циганським блиском в очах, що може трохи свідчило, що в його тілі тече крапля французької крові, з довгим міцним носом, трохи вище середнього зросту, міцної будови, він із слізьми на

очах, почав своє виправдування тим, що його збірка перед друком була в рецензентів, її читав редактор сектору, проглядав її перед друком і головний редактор, коли підписував до друку. Зрештою, читали її в Головліті¹ при Наркомосі² й дали візу на друк. То де ж вони були і як вони читали, що не побачили тих недоліків? Чому ж вони не порадили, не наказали виправити ті небезпечні місця? А тепер чомусь вирішили всю провину звалити на автора!? А потім Сосюра торкнувся всієї літературної й партійної атмосфери:

- Ви самі були тут свідками, - казав він, - і бачили, коли прийшов Іван Кіндратович (Микитенко). Вітаючись із іншими, які сиділи поруч мене, він навіть не подав мені руки, не привітався. А він же наш провідний письменник, він же й секретар організації Спілки письменників! Тож чи в таких обставинах можна чекати від своїх товаришів по праці стимулу чи доброї поради?

Коли Сосюра сів, витираючи з лица сльози, виступив знову Микитенко, а за ним і Кириленко. Обидва вони твердили, що не можна змішувати грубих ідеологічних помилок з особистими справами, що Сосюра вже не один раз мав зауваження й догани по партійній лінії, але не зробив з того належних висновків.

Микитенко умів красиво говорити, був добрим промовцем, проте серед письменників мав багато юрогів. Його не любили за його вислужництво перед владою, кар'єризм, що свої твори він писав на партійне замовлення. За це він одержував чи не найбільше гонорарів, поруч Корнійчука. Відомо було,

---

1 Головліт - Головне літературне цензурне управління при Наркомосі

2 Наркомос - Народний Комісаріят Освіти.

що він сплачував членські внески до Спілки письменників з розрахунку трьох тисяч карбованців гонорару на місяць.

Колишня приятелька Сосюра Наталя Забіла сказала лише кілька слів на оборону, бо їй дуже небезпечно було боронити через своє соцпоходження.

Хтось із партійців знову кинув обвинувачення за те, що Сосюра в своїх недавно виданих чотирьох томах творів вдається до натуралістичних картин, що межує з порнографією. І він навів цитату:

Як це сталось, далека, що я
Своє щастя розбив, як дитина,
Ти казала: "Бери, я твоя",
Я ж, дурний, тільки гладив коліна.
Тільки гладив коліна та ждав,
Цілував тільки личко та брови,
Хоч про те давно я вже знав,
Все, що треба нам знать для любови...

- Хіба це поезія? - запитав він.

- Коли б то не поезія, то ти б і не запам'ятав!
- кидає йому у відповідь хтось із молодих поетів, що сидів біля шафи з рукописами. Таких зразків, або ще кращих, можеш багато знайти у відомих класиків світової літератури, а також і в сучасній російській.

Але критик не здається, попросивши головуючого, щоб йому не перебивали, він знову наводить строфу трохи гіршого змісту:

Ночі йшли похоронні, як дзвони,
Дні ішли, як ножі, як вогні...
Раз найшов я твої панталони...
Передерті, холодні, брудні...

Далі йому не дали цитувати до кінця. Проте критик ще запитав:

- Що, це, по-вашому, теж поезія?

Кілька голосів з обуренням звернулися до головуючого, щоб із серйозної справи не робив балагану, наводячи випадкові рядки великої давности, що не мають відношення до справи.

Ніби дочекавшись слушного моменту, щоб розгромити всіх напасників, на оборону Сосюри виступив Володимир Зорін. Високий, плечистий, з буйною темною шевелюрою, циган з походження. Його справжнє прізвище Валентин Пащук. Він народився в Басарабії в родині цигана-чабана. Автор кількох книжок, зокрема повісти з циганського життя "Ром". В той час він тимчасово працював у В-ві редактором одного сектору, добре володів українською мовою, був приятелем Сосюри. Розповідали, що навіть разом з Сосюрою він ходив "на зальоти" до дівчат.

Найперше Зорін закинув партійній організації письменників, що вона зовсім не провадила виховної роботи серед своїх членів, що в ній потворились якісь воюючі групки, що осередок не цікавився, в яких умовах живуть окремі письменники і які мають проблеми. А тому Зорін сказав, що за помилки відповідає не тільки автор, а й ті, що книжку читали неперед друком, хто ухвалив до друку і навіть партійний осередок та Укрголовліт.

Далі Зорін зупинився на тому критикові, що наводив цитати: "Він, - казав Зорін, - надряпав кілька невдалих рядків з минулої творчости Сосюри, забувши тисячі чудових поезій, якими гордиться наша література". Крім того, Зорін сказав, що він міг би навести з творчости сучасних російських поетів значно гірші рядки дійсної порнографії, але й за них ніхто так гостро не критикував.

Відчувалося, що Зорін дуже поспував приготівані пляни осередку щодо Сосюри. Після його виступу запала певна павза, ніхто не забирав слова. Тоді Микитенко вніс пропозицію бюро осередку: виключити Сосюру з партії, але Зорін вніс відразу свою: записати Сосюрі догану. Здавалося, що друга пропозиція могла провалитися, але голосування показало, що якраз половина присутніх членів партії голосувала за звільнення, а

друга - за догану. Голоси поділилися якраз по рівній кількості. Тоді проголосували вдруге, сподіваючись, що, може, хто змінить свою думку й дасть свій голос на першу пропозицію. Але зміни не сталося, і збори ухвалили передати справу на вирішення контрольної комісії Обкому партії.

За кілька днів стало відомо, що Сосюрі записали догану. Такі суди над письменниками тоді були частим явищем. Як відбивалися ті цькування, знаємо з дійсности: Сосюра не один раз перебував на лікуванні в психіатричній лікарні. А з розвідки Василя І.Гришка про Сосюру "Засуджене й заборонене"¹ знаємо, що Сосюра у 1937-8 роках під час так званої "ежовщини" був уже призначений "на ліквідацію". Бо, будучи на засланні, Гришко зустрівся з студентами-засланцями, яких було обвинувачено за приналежність до "націоналістичної організації", яку нібито очолював В.Сосюра. З того видно, що НКВД уже ухвалило було заарештувати Сосюру, зробивши його центральною фігурою в цій справі. А виявилось, що зайшла якась зміна, і Сосюру лишили в спокої, але студентів позасуджували й повисилали, бо їх уже, певно, "змусили" признатись до вини.

До речі, розповідали ті, хто бував у Сосюрі дома, що його дружина вічно тиснула на нього, щоб більше писав. Одного разу він лежав на канапі й читав повість Квітки-Основ'яненка "Пан Халявський". Його дружина підійшла, вихопила в нього з рук книжку й, наказуючи, мовила:

"За це тобі грошей не платять. Сідай і пиши!"

Ходив колись по руках Сосюрин вірш, який він написав нібито дружині, але ще не був друкований. Я занотував його, почувши, здається, від Олекси Веретенченка.

---

¹ В.Гришко "Засуджене й заборонене". Нью-Йорк, 1952. 101 стор.

Володимир Сосюра в молодшому віці

Все тихше, тихше серця бій.
 Умру я, люба, швидко,
 І на могилі на моїй
 Зросте барвиста квітка.

На цвинтар прийдеш у маю,
 Заплачеш наді мною
 І зірвеш квітку ти мою
 Печальною рукою.

Та це пусте. Не довгі дні
 Ти невесела будеш.
 Зів'яне квітка на вікні,
 І ти мене забудеш.

Та ці напади на В.Сосюру на зборах парторганізації, як бачимо з теперішньої "Літературної України", були дрібними квіточками. Минуло ще 20 років. Сосюра мав уже не одну нагороду, його знали вже всі в Радянському Союзі, він виступав по багатьох підприємствах, на святах, у багатьох містах, писав оди і на честь Сталіна. Під час війни разом з іншими письменниками евакуювався аж до Уфи. А коли німців почали громити, коли звільняли від них Україну, Сосюра разом з іншими повернувся до Києва. Тоді було дозволено писати більш патріотично, і Сосюра написав вірш "Любіть Україну", за який дістав сталінську нагороду. Цей вірш обійшов усю українську й російську пресу, декламував його автор під час кожного виступу. Здавалося все гаразд, Сосюра досяг загальної слави.

Але в Москві готувався новий розгром української літератури. Як пише Віталій Коваль, у газеті "Правда" з 2-го липня 1951-го року з'явилась погромна редакційна стаття "Проти ідеологічних перекручень в літературі", де писалося, що вірш викликає почуття розчарування і протесту, що під ним підпишуться з націоналістичного табору і Петлюра, і Бандера...

Ця погромна стаття в наступні дні обійшла всі центральні й обласні газети. Сосюру почали буквально розпинати на кожних зборах, він був доведений до розпуки, чекав арешту, а його дружина вже була на zesланні. Протягом року тривала ця партійна свистопляска проти Сосюри. Цькували і його, і Максима Рильського та ще багатьох за лише згадки слова Україна. Скрізь їм вживався націоналізм. Сосюра був морально й матеріально знищений. І тільки наприкінці 1952-го року дозволили йому видати невеличку збірку віршів під назвою "Весняний цвіт". Але ще й на неї були напади.

Так, ухопившись за Сосюру та Рильського, Сталін з своїми підручними в Україні, де був першим секретарем Лазар Каганович, виганяли з людської свідомості вогнем і мечем український патріотизм, свідомість, любов до своєї мови, народу.

У 1932 році у видавництві "ЛіМ" сталися деякі зміни: ЦК (Центральний Комітет Комуністичної партії) вирішив обсадити видавництво новими й соліднішими силами. А такими були, недавні ваплітяни та пролітфронтівці, так звані попутники. Вони були часто навіть безпартійними. Таким чином почали працювати редакторами секторів Олекса Слісаренко, Аркадій Любченко, Яків Мороз, Максим Лебідь, Володимир Заклинський, а з партійних - Мих. Тардов (директор в-ва), Григорій Епик (заступник), Козакевич. Хоч слід сказати, що склад редакторів взагалі дуже часто мінявся. Спершу був Мих. Яловий, потім Іван Лакиш, Михайло Тардов, потім Кириченко, що перед цим працював консулом у Львові (ще за Польщі), але він скоро зник безслідно. Можна думати, що його заарештували, бож працював за кордоном, знав, певно, багато таємниць, які були небезпечні в нових обставинах. Деякий час був директором Гр. Епик і, нарешті, найгірший з усіх - О.Олесич.

Письменник Григорій Елік

Правда, Григорій Данилович Епик¹ був теж часом нервовий і гарячий, але тільки в розмові з своїми партійцями, але до мене та інших був тактовний і справедливий. Більше того, коли вийшов з друку його роман "Перша весна" (1931р.) він подарував мені з підписом: "Працьовитому Дмитрові Ніценкові, єдиному німцеві на весь "ЛіМ", на добру згадку". На іншій книжці, яку подарував, теж написав кілька слів із теплом і приязню.

У 1932-му році всі його редактори відділів були колишні ваплітяни або пролітфронтівці. Та він боявся й за самого себе. Якось він, дискутуючи з редакторами, сказав:

- Ви знаєте, що мені сказали в ЦК? Якщо я не поведу праці як слід, то мушу покласти партквиток! А ви знаєте, що це значить...

Він не доказав думки до кінця, але й так всі розуміли, що за тим чекала б його в'язниця. Недаром він одного разу сказав: "Всі ми ходим під ЦК". Це означало, що над усіма висить дамоклів меч ЦК.

Був уже 1934 рік. Мене звільнили з праці у В-ві "ЛіМ". Ще деяке спасіння було в тому, що я належав до колективу письменників і був прикріплений до закритого розподільника (харчів), який містився в підвалі в будинку "Слово". Зустрівши якось там Григорія Епіка, я

---

¹ Епик Григорій (1901-1937?) - прозаїк, автор оповідань, повістей та романів. Нар. в с. Кам'янці біля Дніпропетровська в родині робітника. У 1920р. працював секретарем Полт.обкому комсомолу, пізніше редактором періодичних видань. У 1925-29рр. навчався в Харк. Інституті червоної професури. У 1932 році гол. редактором, а потім директором В-ва "ЛіМ". Був членом літорганізації "Плуг", ВАПЛІТЕ, Пролітфронт, Спілки Укр. Письменників України. Перша його збірка віршів вийшла в Полтаві "Червона кобза" (1923). Пізніше до його арешту вийшло ще з 15 книжок. Головніші з них - роман "Без ґрунту", "Перша весна", "Петро Роман", твори в трьох томах.

Письменник Юрій Яновський. З фотолистівки, виданої в 1932 році.

запитав: "Ну, що тепер мені робити? З праці звільнили і в "ЛіМ"і, і в В-ві "Західня Україна", де я працював пару місяців як тимчасовий співробітник і, нарешті, в Харківському Обласному Архіві, де я упорядковував бібліотеку та архівні матеріали. Епик вислухав і сказав:

- Треба виїхати з України, тут життя не буде ...

Епіка заарештували, як пише в спогадах Григорій Костюк, десь наприкінці 1934 року, після вбивства Кірова, тоді, як і багатьох інших письменників. Він пізніше потрапив аж на Соловки. Правдоподібно, що його розстріляли тоді, як і Леся Курбаса та інших, вивізнивши на катері в море у 1937 році, як свідчить один з "біломорців". Хоч довідник "Письменники Радянської України" подав дату смерті 1942 рік, та тим датам вірити не можна.

Проте Григорій Епик, будучи головним редактором, а потім і директором В-ва "ЛіМ", зробив багато доброго для літератури, для письменників.

Це він уперше розпочав видавати твори українських письменників, сучасних і класиків, іншими мовами. Досі тільки Росія мала такі можливості, але переклади видавали там лише російських авторів, хоч В-во й мало там серію "Бібліотека народів СРСР". Тож, дякуючи Епікові, були перекладені й видані німецькою та дещо й польською мовами "Вибрані твори" Миколи Хвильового, Андрія Головка, Аркадія Любченка. Були перекладені й твори класиків: "Кобзар" Тараса Шевченка, німецькою та польською мовами. "Чорна Рада" П.Куліша та "Кармелюк" М.Старицького, але дальші події та відомий лист Сталіна стали на перешкоді для класиків. Переклади хотів видати ще редактор М.Яловий в 1929-30рр., але щось перешкодило.

Одного разу зайшов редактор В-ва "Рух" І.Рєпа й дав мені адресу якогось Роздольського чи Дроздовського з Відня і просив вислати йому "Чотири шаблі" Ю.Яновського та "Біробіджан - єврейська республіка" Мусія Хашеватського. Можна було припускати, що той видавець з Відня був євреєм, бо забажав і твір єврейського автора. Я радо дістав з

Книгоцентру ці видання й через експедицію нашого В-ва вислав.

Редактор Репа став працювати у В-ві "Рух" після того, як одного дня НКВД заарештувало дотеперішнього директора "Руху" В.Березинського, забравши його хворого просто з ліжка. Як Березинський, так і Репа походили з Західньої України, були дуже милими й інтелігентними людьми. Пізніше й Репу арештували, і він зник, як майже всі, що походили з Західньої України і належали до Спілки письменників тієї ж назви - Західня Україна.

І яка ж була моя велика радість, коли за рік чи й менше, десь у 1932-му році, з Відня надійшов пакунок на адресу В-ва, а в ньому 5 примірників роману Юрія Яновського "Фір зебель" і один примірник "Біробіджан - ді Юден Републік" німецькою мовою. Я відразу подзвонив до Юрія Яновського. За півгодини, мов на крилах, прилетів уже Юрій Іванович, веселий і щасливий. Поцілувавши свою німецькомовну книжку, взяв одну з них і підписав для мене.

Я не знав адреси Хашеватського, а тому взяв книжку з собою додому, щоб не "свиснув" хто з шухляди. Чи я подзвонив, чи Ю.Яновський переказав, але за два дні, якраз у неділю, приїхав до мене на далеку околицю, на Павлівку, Хашеватський, якому я віддав його книжку. Зраділий, запитав мене:

- Чим можу віддячити?

Тоді вже починався голод. Я часто йшов до праці, не ївши, тому мені так хотілося сказати, щоб дістав хоч одну хлібину, але не осмілювався, а сказав:

- За це не можу брати подяк, але якщо дістанете мені роман Леоніда Леонова "Соть", то буду вдячний. Про нього тепер багато пишуть, а дістати тяжко.

За кілька днів він приніс мені до видавництва згаданий роман.

За порадою письменників та редакторів та через посередність В-ва "ЛіМ" вислав я тоді низку творів до великих бібліотек Німеччини та, зокрема, до Львова. Після того почали нам надсилати з Ляйпцігу, з одної з найбільших бібліотек Німеччини, свої бюлетені з

короткими анотаціями про різні видання, в тому числі й про наші. Пригадую, що в одному з них була коротка згадка про вибрані твори Миколи Хвильового ("Аусгевельте Ерцелюнген"). Запамятались такі слова: "Це невеличкі шедеври"... Натомість, про збірку віршів Маловічка, не пригадую вже назви, був негативний відгук. Вислав я також до Ляйпцігу твори Любченка, Головка, що теж вийшли німецькою мовою.

Коли виходили в нашому видавництві твори Винниченка¹, я сам пильнував і вислав авторові авторські примірники - по 25 книжок. Іноді вислав по примірникові його творів, виданих в інших видавництвах. Винниченко завжди відповідав з подякою. Одного разу секретар журналу "Червоний шлях" Мих. Гільов приніс мені невеличку книжечку Винниченка, видану в Криму татарською мовою, яку я теж вислав.

Довідавшись, що Максим Горький заборонив перекладати на українську мову свій твір "Мать", Винниченко надрукував у паризькому "Українському слові" дошкульного відкритого листа Горькому. Він писав:... "А пам'ятаєте, Олексію Максимовичу, як ви

---

¹ Вол. Винниченко (1880-1951) - видатний письменник і політичний діяч. Походив з сел. родини на Херсонщині. Перший голова автономного уряду України, потім голова Директорії (1918-1919). Друкувати почав у 1902р. Автор багатьох оповідань з заробітчанського життя та деклясованого прошарку. Його романи: "Чесність з собою", "Заповіт батьків", "Божки", "Рівновага", "По-свій", "Хочу", "Записки кирнатого Мефістофеля", "Нова заповідь", фантастично-пригодницький утопічний роман в трьох томах "Соняшна машина" та "Слово за тобою, Сталіне". В. написав також низку драм: "Дисгармонія", "Шаблі життя", "Великий Молох", "Брехня", "Чорна пантера і білий ведмідь", "Базар", "Гріх", тощо. Винниченко мав вплив на багатьох письменників. Помер на еміграції, у Франції. Його твори свого часу були видані в 30 томах.

хвалили колись мої твори, пишучи: "Ах, какой прекраснѣй язык!",... а тепер ви вже забороняєте перекладати на мову нашого народу? А якби дати вам силу, то ви б вжили зброї та гармат проти українських робітників та селян?" Ці речення цитую з пам'яті.

Один співробітник Книгоцентру одержував тоді паризьку газету "Українське слово". Я позичив у нього і в бюро машинопису замовив 10 копій і роздавав їх знайомим. Тоді такі речі ще не були небезпечними, бо в пресі до 1930 року українські часописи містили гострі статті проти русотяпства (русотяп - вислів Леніна), про гальмування в розповсюдженні української преси, літератури.

Здавалося, що ще так недавно Остап Вишня у своєму фейлетоні гостро висміяв міністра освіти Ларіна за те, що він гальмував українізацію на Кубані, радячи робити те національне відродження російсько-українською мовою на "місцевому мовному матеріалі". Тож Остап Вишня й написав тоді гумореску, як одного разу Ларін приймав парад різних національностей Радянського Союзу. І коли проходили повз нього кубачці, він запитав їх: "Як живете, славні кубанці, нащадки запорозьких козаків?" А вони йому без вагання відповіли: "Числа не знаєм, бо календаря не маєм, год у нас такий, як і в вас, поцілуй же ось куди нас!" Так колись запорожці відповіли на лист турецького султана, який запропонував їм скласти зброю. А тепер Винниченко та Слісаренко відповідали Горькому.

Олекса Слісаренко тоді дошкульно висміяв Горького за його русотяпський вчинок, за що пізніше поплатився арештом, засланням і загибеллю в 1937 році.

До речі, уже живучи в Німеччині, я довідався від Винниченка, що він тієї книжечки татарською мовою так і не одержав. А я її вислав сам з Головного поштамту в Харкові, бо вже не працював у видавництві, але з обережності я написав вигадану зворотню адресу. А в Німеччині я одержав від нього з 15 листів і його книжки "Хведько Халамидник" та "Бабусин подарунок",

• пізніше і його "Вибрані твори" з підписами.

На місце Слісаренка скоро прийшов Аркадій Любченко. Тоді вуспівці¹ казали, що пролітфронтівці захопили В-во "ЛіМ". Це говорили тому, що й головним редактором був пролітфронтівець - Григорій Епик. Та й йому недовго довелося працювати: 1932 рік, наприкінці, вже відчиняв двері для початку голоду в Україні і до ще більшого терору на літературному фронті.

16. Арешт і допит І. Багряного

Ще так недавно був заарештований Іван Багряний. Це відбулося на вулиці, коли він ішов з будинку "Слово", де ночував у приміщенні Василя Вражливого. Цього можна було чекати: адже в жовтні минулого року в органі ЦК партії в журналі "Критика" була надрукована убивча погромна стаття якогось Правдюка, певно, псевдонім. Самий наголовок її був дуже промовистий - "Куркульським шляхом". Критик, на доручення ЦК партії, зганьбив усю творчість Багряного, після чого його роман "Скелька" було сконфісковано, а всі книжки вилучені з продажу та книгозбірень.

Його арешт відбувся на розі Шпитального провулка та Сумської вулиці. Багряний ішов на Москалівку до знайомих дівчат, хоч його на ранок викликали до видавництва "ЛіМ", певно, на наказ згори, щоб по дорозі його заарештувати. На вулиці до нього підійшов агент НКВД в цивільному і, порівнявшись з ним, сказав, щоб ішов за ним:

- Когда встретите знакомых й будут спрашивать, говорите "Иду на прогулку".

---

¹ ВУСПП - Всеукраїнська Спілка Пролетарських Письменників

Справді, мов умисне, за хвилину назустріч Багрянному ішли два письменники. Це були Валер'ян Поліщук та Олекса Слісаренко.

- А, здоров, Іване, куди мандруєш? - озвалися вони майже разом, не знаючи, що позаду іде агент НКВД, який його затримав.

- На прогулянку, - сказав Багрянний, гірко посміхнувшись і непомітно показавши пальцем на енкаведиста. Поліщук відразу зрозумів і, засміявшись, сказав:

- А, на фабрику-кухню?!. - Всі письменники добре знали цей термін, бо в НКВД робили "ворогами народу", кого хотіли, без всяких підстав, тобто "пекли" різноманітні вироби, мов на кухні.

Після арешту забрали там, де мешкав Багрянний, всі його рукописи, зокрема поему "Маруся Богуславка", збірник віршів "Золотий бумеранг", романи "Мариво", "Марко Когут" та інші.

На допиті слідчий Герсонський поставив перед Багрянним руба: "Або доля поета Гр. Чупринки (його розстріляли в 1921 році, нібито за участь у боротьбі проти радянської влади), або доля Тичини".

- Ще невідомо, яка буде доля Тичини, - відповів Багрянний.

Під час допиту Багрянний весь час відповідав українською мовою, а Герсонський говорив російською. Це дратувало слідчого, і він, нарешті, не витримав, крикнучи:

- Не говоріте со мной на етом сабачьем языке! Это вам не петлюровская організація! - Багрянний запротестував і відмовився відповідати, назвавши слідчого контрреволюціонером. Тоді прийшов слідчий, який розмовляв уже українською мовою. Йому Багрянний пояснив, у чому справа. Герсонський тоді теж став говорити ламаною українською мовою. За кілька днів Багрянного викликали на трійку. Якось в розмові прокурор запитав: "А що б ви зробили такому злочинцеві, як ви, коли б ви були на нашому місці?"

- Я б розстріляв, - відповів поет.

- Ну, що ви? Так суворо?

- Та тому, що коли ви дасте мені кілька років, то виховаєте з мене контрреволюціонера. Тож або випустіть, або розстріляйте...

Слідчі засміялися.

Діставши за вироком п'ять років заслання, Івгрянний перебував на Далекому Сході, де було багато українців. У 1936 році він втік з-під опіки НКВД і ховався між своїми людьми в Буреїнському та Сучанському районах. У 1938 році він осмілюється приїхати додому, але на четвертий день його заарештовують і ув'язнюють. Він знову просидів два роки й чотири місяці аж до приходу німців.

Ще в 1931-му році відбувся в Харкові Міжнародний конгрес революційних письменників. Він проходив у Будинку літератури на Каплунівській вулиці 4. Там брало участь чимало чужоземних авторів, а до нашого видавництва раз-у-раз приходили й підписували договори на видання їхніх творів в перекладі українською мовою. Мені доводилося бути перекладачем між німецькими письменниками і головним редактором, яким був тоді Григорій Епик. Пригадую, з німців Людвіга Рена, автора романів "Дер Кріг" і "Нах дем кріг", на видання яких видавництво підписало договори. Також були Макс Гельц, Лайош Кіш, Мархвіца, Віллі Бредель та Анна Зегерс. Деякі з них приїхали з їхніх країн, а деякі були втікачами з своїх країн і жили в Москві, як Макс Гельц.

Приходив до видавництва й угорський письменник-комуніст Мате Залка (1896-1937), який під ім'ям Пауля Лукача брав участь у війні в Іспанії, будучи командиром 12-ої інтернаціональної бригади. Від 1928 року він часто приїздив на Україну і жив тоді в с.Біликах, Кобиляцького району, на Полтавщині. Мате Залка був автором низки творів, тематично пов'язаних з Україною, зокрема повісти "Генерал", роману "Комети повертаються" та ін.

Одного разу він прийшов в генеральській уніформі, веселий, балакучий і, мабуть, не знаючи до пуття нашої атмосфери, при всіх розповів анекдот про

Сталіна, за який кого іншого відразу б заарештували... Загинув він у 1937 року на фронті під час війни в Іспанії.

Пригадую, що ще за редакторства Михайла Ялового приїхав до Харкова французький письменник Анрі Барбюс. Високий, худий, а, розмовляючи з Яловим, все курих люльку. З російських письменників бували Олександр Серафимович, В.Шмерлінг, В.Юрезанський, Бібіков з Ростова, з яким підписали договір на його оповідання "Климчук", яке я переклав і було видане, здається, в 1931 році. З білоруських були Михась Зарецький та Михась Чарот. Один болгарський письменник радив Яловому, що в українській мові часто повторюється літера "е", займаючи багато місця, а тому радив якось замінити її, спростити друк.

IV

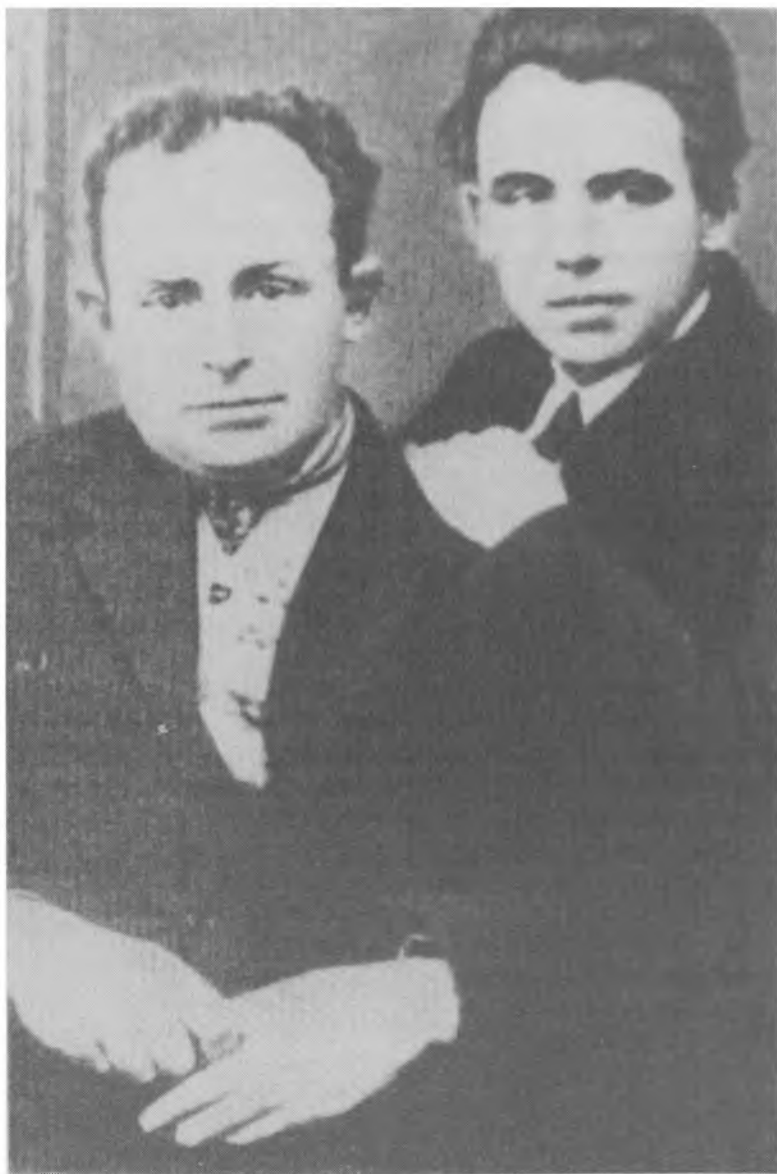
17. Письменники в лещатах голоду й арештів

З посиленням голоду почала тікати з сіл рідня письменників: сестри, брати, батьки. До Тереня Масенка приїхала сестра й мати, до Володимира Сосюри - мати, яка іноді й приходила по гонорар. Від інших письменників надходили тоді скарги, листи з благанням про допомогу. Одного дня Дмитро Гордієнко прислав листа, в якому писав, що кур'єри Раднаркому живуть краще, ніж письменники, дістають кращі приділи в закритих розподільниках і т.д.

Гнат Хоткевич, що жив тоді з родиною під Харковом у Виселку Високому, прислав трагічного листа. Пригадуються рядки з нього: "Як мені далі жити? Мене позбавили хлібних карток і праці...ми голодуємо...на всю родину (дружина і 2 дітей) я спроможний купити на день лише один кухоль квасолі, з якої їримо на всіх юшку...на двох дітей маємо лише одну пару взуття, а надворі холодна зима. В хаті нема чим топити, вода в хаті замерзає. Лягаючи спати, вкриваємося всією нашою одежею"...

Письменник Іван Ткачук, що належав до Спілки письменників "Західня Україна", член партії, недавній редактор дніпропетровського журналу "Зоря", якого післали до села на посівкампанію чи збирання врожаю у 1933 році, прислав до партосередку тривожного листа, в якому благав: "...Рятуйте мене...навколо безліч трупів, не могу витримати, відкличте..."

Навіть відомий поет, один із славного п'ятірного грона неоклясиків, Максим Рильський, якого сміливо можна назвати в ті часи найбільшим поетом України, прислав з Києва до В-ва "ЛіМ" телеграму: "Голодую, вишліть гроші". А не діставши грошей, приїхав сам. Але й це не допомогло, бо він уже, мабуть, був у Кагановича на списку до ліквідації. Не діставши

Письменник-гуморист Остап Вишня та прозаїк
Петро Панч. 1928 р.

грошей, хоч йому й належали, він зайшов до Миколи Куліша, щоб позичити на купівлю квитка на дорогу назад до Києва. Син М.Куліша Володимир, який живе тепер в Америці, запитав батька, хто це приходив в такому блазенькому костюмі. Батько відповів йому, що це найбільший поет України.

Ще, здавалось, так недавно, рік тому чи два, Максим Тадейович Рильський, приїхавши до нашого видавництва, з жартами розповідав про події в Києві, зокрема про те, як НКВД заарештувало Олександра Дорошкевича (1889-1946), проф.Київського інституту народньої освіти й автора "історії української літератури" та низки солідних літературознавчих праць. Коли енкаведисти прийшли до професора вночі й показали ордер на арешт, він від здивування нібито вигукнув:

- Товариші, та це ж міровой скандал! - а вони на це відповіли: "Поперше, ми вам не товариші, а, подруге, хоч і скандал, але не "мировой", а лише в київському масштабі".

Всі ті тривожні листи від письменників мені доводилось диктувати друкарці, бо вона часом не могла розібрати почерку. Копії тих листів відразу відсилали до ЦК партії. Які висновки робила та установа, бачимо з дальших наслідків. Скоро позаарештовували Дмитра Гордієнка, дарма, що в нього була скалічена рука, що він був на фронті і в червоних партизанах, що походив з бідної родини і змалку наймував. У 1942 році його вже не стало: загинув на засланні чи в казематах НКВД.

Така доля спіткала й славного Гната Хоткевича, автора "Камінної душі" та багатьох історичних та інших творів - романів, драм, новел. Він був і першим автором музики для бандури; співак, артист, перекладач, організатор страйку залізничників у Харкові й учасник барикадних боїв проти царської жандармерії в 1905 році, організатор хорів, автор чотиритомного великого твору про Тараса Шевченка. Його заарештували, і в 1938 році він уже загинув у невідомих

обставинах. У нього одна нога була трохи коротша і, припускають, що він загинув у дорозі на заслання.

Доля Максима Рильського була трохи краща: йому слідчий порадив написати твір про Сталіна, і він, просидівши півроку у київській в'язниці, написав твір, який потім як пісню щодня передавали по радіо. Це була відома пісня "Із-за гір, із-за високих, сизокрил орел летить".

Щойно згадуваний Іван Ткачук, західньоукраїнець, жив у будинку "Саламандра" на Вулиці Вільної Академії. Він нібито, прощаючись, коли його забирали енкаведисти, сказав до своїх дітей: "Дорогі мої й любі діти! Пам'ятайте, що ваш батько ніколи ніякої шкоди радянській владі не зробив..."

Іван Ткачук, що походив з бідняцької родини, був навіть у Галичині революціонером-підпільником, під час війни 1914 року потрапив до російського полону. У 1927 році був у Дніпропетровському редактором журналу "Зоря", пізніше переїхав до Києва, а потім до Харкова, належав до спілки письменників "Західня Україна" і працював у одноіменному журналі. Був заарештований десь у 1943-4 роках. Після заслання, уже по війні, повернувся з розбитим здоров'ям до Львова, де й помер у 1948 році.

Щодо спілки "Західня Україна", то до неї належало десь приблизно 55 письменників, але з них уціліло може 7 осіб. Решта була виарештована за наказом з Москви. Одним з них був поет Василь Бобинський, який у 1930 році переїхав на Україну. І хоч він брав участь в Галичині в революційній робітничо-селянській пресі й був редактором радянфільських видань "Світло" та "Вікна", а також сидів у польській в'язниці, його у 1934 році також заарештувало НКВД, а через 4 роки він уже помер на засланні.

Був тихий, спокійний, делікатний, інтелігентний. Коли його заарештували, до видавництва "Західня Україна", редактором якого він був, прийшла його молоденька красива дружина і з сльозми на очах

питала якоїсь поради, кажучи: "Я не раз його питала, що мені робити, як його візьмуть, а він запевняв, що його ніколи не заарештують, бо не почуває за собою жодних гріхів". Та що їй могло порадити видавництво? Редактором тоді був Петро Кривенко, який перед тим був редактором у видавництві "ЛіМ". Пізніше і Кривенка спіткала та сама доля. Він теж нібито походив з Буковини.

Так забирало НКВД одного за другим, а найперше західньоукраїнців. Їхня провина була в тому, що вони були свідоміші, вони в Західній Україні боролись проти одного окупанта, польського, а тут саме лютувала сталінська доба, ще жорстокіша, ніж польська.

Десь у 1930-34 роках приїхала в Україну ціла родина письменника й діяча Західньої України Антона Крушельницького, автора відомого твору "Рубають ліс". Він приїхав разом з синами Іваном і Тарасом і дочкою. У В-ві "Західня Україна" я мав нагоду прочитати його промову перед людьми, які його зустрічали. Правдоподібно, це було перед письменниками. Ця промова була така патріотична, він висловлював таку радість, що приїхав в Україну, так захоплювався, що тут матиме повну волю, що можна було відразу передбачити його гірку долю.

Спершу його син Іван був редактором видавництва "Мистецтво" у Харкові, бож він став комуністом ще в Західній Україні, де редагував "Альманах лівого мистецтва" та очолював "Західньоукраїнське мистецьке об'єднання", а в Україні на конкурсі, ще до приїзду, у 1931-му році, за антивоєнну драматичну поему "Каверна ч.16" дістав першу нагороду.

Але вже в 1934 році всі вони, включно з дочкою Антона Крушельницького, опинилися на конвеєрах НКВД. Наскільки відомо, хтось із них був аж на Соловках. Всі вони, крім дочки, загинули, і в довідникові "Письменники Радянської України" згадується тільки Іван Крушельницький, який за 2 роки після арешту вже був розстріляний або замордований іншим способом на 29-му році життя. Так дорого їм обійшовся приїзд на Україну.

Письменник Володимир Гжицький

З письменників Західньої України, які давніше чи потім прибули звідти до нас, з найбільшою пошаною згадує Володимира Гжицького, талановитого прозаїка й надзвичайно щирого патріотичну людину. Прочитавши його екзотичний роман "Чорне озеро", який був кілька разів перевиданий тоді, а пізніше і в Німеччині з примірника, а потім і в Канаді, я полюбив його назавжди. Правда, перше видання роману гостро скритикував критик Микола Новицький, закинувши авторові націоналізм, бо ж Гжицький у своєму романі змалював життєву постать російського шовініста Ломова та його погордливе ставлення до ойротців на Алтаї. Тому його змусили дещо переробити у новому виданні 1932-му році, яке було також уже на списку до зняття з друку в той час, коли дали вже телеграму до друкарні "Друкувати". Але лист Сталіна про ухили в літературі й мистецтві загальмував й викинув з друкарень десятки цікавих творів. Тоді на списку, де було 88 назов, був і роман "Чорне озеро". Я знав, що за тиждень-два ми одержимо перші примірники до В-ва "ЛіМ", і захвав ту картку, запхнувши в картотеці технічного відділу під інші картки, які були в друці.

Авторові я тоді як велику таємницю розповів про свій вчинок, і він, по одержанні своїх 25 авторських примірників, один з перших подарував мені з незабутнім підписом: "Любому Дмитрові Ніценкові, якому це видання завдячує свій вихід, з подякою та на добру згадку"...

І я пригадую ще й тепер, як тоді я подав директорові Мих. Тардову 87 карток, забраних з технічного відділу, і на всіх він написав: "Зняти з друку" або "Повернути на перегляд". А про картку на "Чорне озеро" я змовчав, а за два тижні ми й одержали уже зразки надрукованого роману.

Фактично за цей роман та за те, що він походив з Західньої України, його теж було заарештовано і, црештою, він опинився після Біломорського каналу ж в Республіці Комі, де працював у шахтах і ледве лишився живим. Тільки війна, що саме спалахнула в 1941-му році, допомогла йому вирватися з тих лабетів смерті.

Проте лише в 1956 році, після 21-річного заслання, повернувся Гжицький до рідного Львова, де й помер кілька років тому.

Я мав щастя листуватися з ним уже після заслання і свято зберігаю його 63 листи.

На волі із західньоукраїнців ще лишалися: Мечислав Гаско (теж був заарештований і висланий на кілька років), Агата Турчинська, Федір Малицький, різьбар Василь Касіян (теж був заарештований), Петро Козланюк. Любомир Дмитерко теж був заарештований, але якось вирвався з лабет НКВД і став редактором журналу "Вітчизна" та написав і видав понад 40 окремих книжок: віршів, прози, драм, нарисів тощо.

Ще в 1930 році вийшла його перша збірка віршів "Іду", яку він подарував мені з підписом. Був нагороджений орденами й медалями. Навіть брав участь у сесії ООН в Америці.

Дуже милою людиною з західньоукраїнців був видавець Володимир Березинський, який, будучи керівником В-ва "Рух", перевидав багатьох клясиків, в тому числі з 30 томів творів В.Винниченка. Тоді було відомо, що перший секретар ЦКПБ України Лазар Каганович дозволяв Березинському висилати Винниченкові по 3 тисячі карбованців золотом за видавані твори. Певно, що в цьому не маловажну роль відіграло й те, що дружина Винниченка, Розалія Яківна, була єврейка.

Голод і арешти все посилювались. Щодня хтось зникав за ґратами НКВД. Люди боялися іноді навіть згадувати про чийсь арешт. Якось приїхав з Києва Григорій Косинка. Привітавшись, він казав:

- Що, вже й Сергія Пилипенка взяли?

- Пилипенка? - питаю я здивовано, - а я й не чув.

- Як не чули? Уже і в Києві відомо.

- А я, справді, ще не знав про цей арешт.

Та, не зважаючи на такі обставини, Косинка все ж тримався сміливо й твердо. Його тоді викликала видавництво "Молодий більшовик" на невеличку нараду. Там мали обговорювати новий видавничий плян та у

справі запланованої його збірки оповідань чи пригодницької повісти. Нарядою проводив сам редактор Клебанов. Коли він почав говорити російською мовою, Косинка запротестував:

- Чого ж це ви, товаришу Клебанов, говорите до нас російською мовою? Адже це українське видавництво і говорите до українських письменників?

Клебанов спершу образився, сказав, що це не має значення, але, зрештою, почав українською. Безперечно, що це швидко від партійця Клебанова стало відомо й ЦК партії, а разом і НКВД.

Розповідав Григорій Косинка, що мав клопіт і в Києві: написав він оповідання, зміст якого був такий: дія відбувається на польсько-українському кордоні. По цей бік Збруча стоїть радянський прикордонник-українець. А по той бік ходить польський жовнір. Аж ось приходить до річки жінка з потойбічного українського села й починає прати білизну, не бачачи польського вартового. Польський жовнір, побачивши жінку, біжить до неї й починає люто бити. Річка не дуже широка, і чути, як вона плаче й благає його не змущатися над нею. Але він б'є далі. Тоді радянський прикордонник не витримує, підносить свою гвинтівку і стріляє в поляка. Той падає мертвий.

Як розповідали знайомі письменники, з цим оповіданням як першокласний читець-декламатор Косинка виступив у Києві на якомусь літературному вечорі перед публікою. Але скоро йому заборонили читати цей твір. Не надрукували його і в журналі. Причина: активізує український патріотизм, єдність боротьби нації за свою долю...

Обставини голоду й арештів зробили письменників байдужими до своєї праці. У видавництві щоразу скорочували видавничі пляни, анулювали окремі договори. Іноді на посади редакторів призначали людей, що зовсім не орієнтувалися в літературі. Письменники неохоче приходили на видавничі наради. Москва не давала паперу, а в Україні працювало тільки три фабрики, які виробляли пакувальний папір. Тому тиражі наших видань все зменшувались. Багато

рукописів, поданих за договорами, лежали в шафах без руху. Та кризова ситуація з папером, як бачимо з преси, триває в Україні й досі.

Щоб заохотити письменників приходити на засідання, Григорій Епик вирішив робити їх за склянкою чаю з додатком якогось печива, чого досі не було. Але дістати якогось печива, а цукру й подавно, було дуже тяжко. Крамниці кондиторських виробів стояли порожні, а як щось приходило для продажу, то відразу ставали великі черги від 5-ти годин ранку. Мені самому доводилось за кілограмом найпростіших цукерок стояти спозаранку - з 5-6 години, а продавати починали о 8-ій годині. Тож до початку праці, тобто до 9-ої години ранку, треба було вже бути на роботі. Щоб замовити демісезонне пальто, теж довелося ставати в чергу о 4-5 годині ранку, бо вистачало матерії в Індпошиві лише на 10-20 осіб, а іноді й того менше.

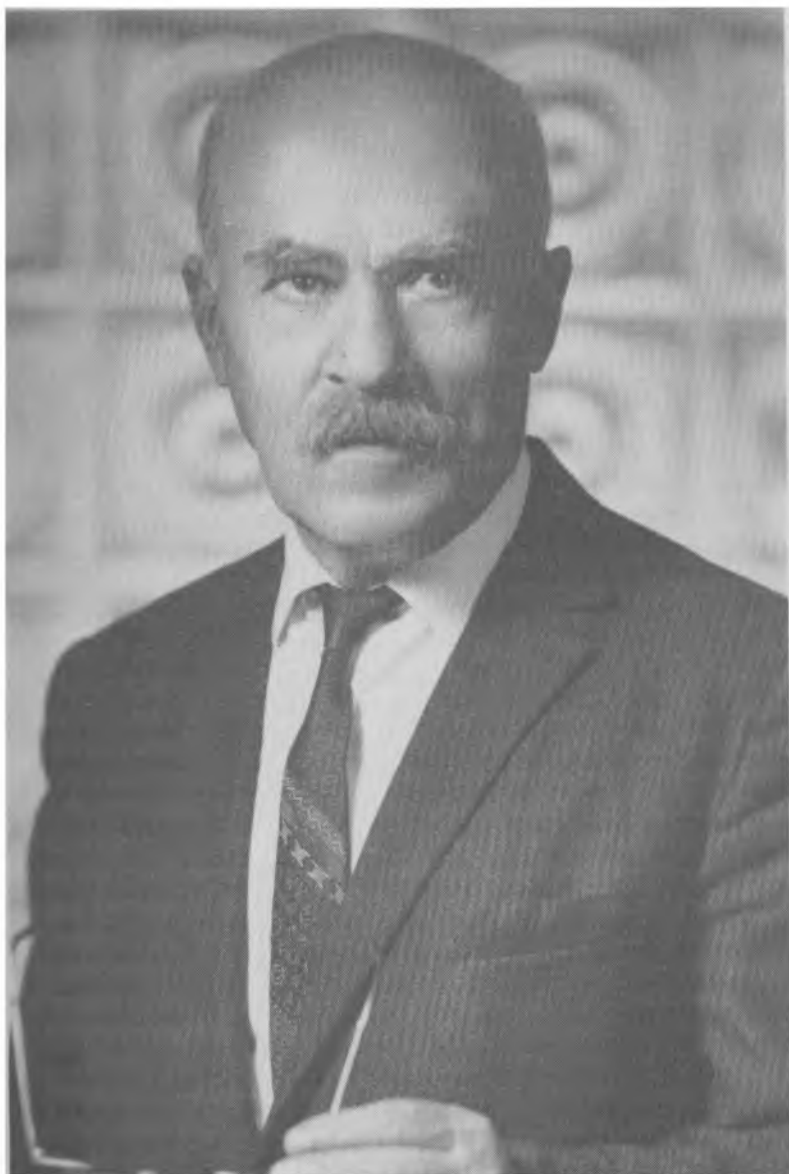
Тож у день скликання засідання, я довівався, що на Римарській вулиці, в напівпідвальній крамниці продають солодкуватий, печений на малясі, хліб. Щоб не стояти в черзі, мені приготували відповідну довідку, що це потрібно терміново для видавництва. Я поспішив туди, і мені пощастило купити довгасту і велику хлібину за 14 карбованців. Григорій Епик був радий, що я дістав. Але цукру не було. Чай приготувала й подала експедиторка Маруся. Було з 15 письменників, яких повідомили, що буде чай і перекуска. Нарада почалась разом з поданим чаєм та великим блюдом з тим хлібом. Той шоколядного кольору хліб скоро розхапали. Я теж сидів за столом, секретарював.

- Там ще є медяник, - сказав я Епикові, взявши порожнє блюдо.

- Так чого ж ви зразу не подали? А я вже думав що більше немає...

- Бо не маємо другого блюда, - відповідаю.

Я тоді забрав решту того медяника й поставив на стіл. За чаєм нарада пішла жвавіше. Які голодні були письменники, видно було з того, як швидко той медя-

Письменник і перекладач Олекса Кобець (Варавва)

ник прибрали. Лише окремі партійці жили краще, бо користувалися не тільки письменницьким харчовим розподільником в підвалі Будинку "Слово", а й мали можливість купувати дещо в крамниці ЦК партії або діставати з Москви, де всього вистачало.

Якось я поїхав трамваем з видавництва до Григорія Епіка у якійсь терміновій справі. Коли я зайшов до кімнати, то побачив на столі чималу миску з халвою. Це тепер було такою рідкістю, що я аж здивувався. У крамницях такого добра тепер не продавали. Значить, він дістав в крамниці ЦК партії. Йому, видно, незручно було, що я побачив ту халву, і він підійшов, узяв ложкою велику грудку халви й подав мені.

Одного дня до видавництва прийшов Олекса Кобець. Він був худий, змарнілий, давно не голений, мовчазний, пригноблений. Лише з трудом я довідався, що на селі з голоду помер його батько, а син тяжко хворий, а жити ні з чого було. Той стан я добре розумів, бо сам дуже часто йшов до праці, не снідавши. А моя платня тоді становила 175 карбованців на місяць, та ще й з неї частину забирала держава. А масло тоді, якого тяжко було дістати, коштувало 54 карбованці за кілограм. Епик тоді діставав 500 карбованців, а головний бухгалтер Мусій Соскін - 450.

А Олекса Петрович Кобець розповів мені під секретом, що його вже викликали до НКВД, що енкаведист кричав на нього, обкидав брудною лайкою, показуючи його підпис на якомусь оправленому шматкові вичиненої шкіри, яку на знак привітання піднесли свого часу прихильники та приятелі Сергієві Єфремову з нагоди його ювілею. А тому Кобцеві закидали зв'язок з якимсь "націоналістичним центром". Рятуючись від цієї страшної халепи й небезпеки потрапити до в'язниці, він поскаржився головному прокуророві України Ахматову, з яким був знайомий давніше, до його теперішньої посади. Після цього автора цікавих "Записок полоненого" лишили в спокої.

Лише не скоро, після неодноразових благань, він знову почав діставати переклади, зокрема з російської мови. Він тоді переклав Л.Толстого "Анну Каренину" та "Войну и мир", а також повість Миколи Островського "Як гартувалась сталь", через яку виникла суперечка: хтось із русофілів надрукував допис що й українською мовою буде "закалялась". Але хто знав українську мову, тому було добре відомо, що слово "закаляти" у нас мало несмачне значення, тобто забруднити, загадити калом. І лише після спільного виступу Спілки письменників лишили "гартувалась", щоб наша мова не була "закаляною".

Сумні й трагічні то були часи. Звідусіль надходили страшні вістки про арешти, сваволю влади, про розстріли й голод. Тоді ж одного дня я дістав вістку, що заарештували й мого брата Сергія, який був в Армії на Далекому Сході. А як приїхала від нього мати, то розповіла, що він іноді розмовляв з земляками українською мовою, і це стало причиною, а, може, й за соцпоходження.

А моя дружина тоді дістала вістку, що з голоду помер її батько. Не краще було і в Харкові. Одна з моїх обліковців розповідала, що її сусід, що працював на заводі ХПЗ (Харківський Паротягобудівельний Завод), ішов до праці через цвинтар уранці, коли ще темнувало було, і бачив, як скидали з вантажного авта до спільної ями трупи дітей, позбираних по вулицях Харкова.

Я сам у 1933 році, їдучи до праці трамваем з Павлівки, протягом одного кілометра, лише з правого боку трамвая, нарахував 150 голодних і пухлих людей, що ледве рухалися або лежали й не могли вже ходити. Серед них були діти, дорослі і старі.

Міліціонер, що жив навпроти, розповів, що вони щоночі збирають на вантажні авта в місті мертвих та ще більше напівживих людей, що понаходили з сіл, і відвозять їх за 60 кілометрів до глибокого яру, звідки вони вже не можуть вернутися. Також він сказав, що до села Караван біля Харкова післали

бригаду погребників, бо в селі масова смертність і нікому ховати померлих.

А на Павлівці в косогорі, за яким височів Держпром, втікачі з сіл поробили собі нори-землянки й жили там разом з дітьми. Місцеві люди на сміх назвали це місце "Ленінський виселок".

І так трохи не щодня приходила якась страшна вістка, що напружувала нерви, підносила щоразу більшу тривогу в душі за власне життя, за родину, за всю Україну. Одного дня я дістав листа з Росії від недавньої студентки Краснодарського робітфаку, з якою я навчався, - від милої Домочки Бурби. Нею всі студенти тоді захоплювалися. Писала, що її батька разом з іншими козаками трьох станиць на Кубані розстріляли там же біля станиць, брат повісився, а її вивезли до Росії, а тими самими товаровими вагонами привезли на їх місце до станиці росіян та білорусів, щоб заселити спорожнілі хати. А наступного дня зайшов до видавництва чоловік з Диканьки, на Полтавщині, у справі свого рукопису й розповів, що в Диканьці багато людей умирає від голоду. Дехто з них, передчуваючи близьку смерть, сам іде на цвинтар, щоб, померши, не гнити в хаті, бо ховати нікому.

Тим часом молодий одеський автор (не пригадую точно прізвища, нібито Михальчук чи щось подібне), повертаючися з Москви, розповів, що там у крамницях всього досить, а на естрадах танцюють напівголі жінки, розважаючи глядачів.

Відомо також, що на Кубані в 1933 році цілком припинено українізацію, зросійщено 240 українських шкіл та середні й вищі учбові заклади. То були педагогічні технікуми в станиці Полтавській та в Краснодарі, українські відділи у Краснодарському Педінституті, Сільсько-господарському та в робітфаці, де я донедавна навчався; заарештовано при цьому викладачів цих учбових закладів, зокрема українців проф. Шалю, Семена Боклаженка, яких нібито було потім розстріляно. Разом з цим закрито "Просвіту" в Краснодарі, ліквідовано український відділ в місцевій газеті "Красное знамя", де редактором українського

відділу був письменник Омелько Розмієнко. А в Ростові закрили "Червону газету" та український відділ в журналі "На под'єме", де й я дещо надрукував. Ліквідували також у Ростові при Обласному комітеті партії український відділ нацменшин, яким керував Федосій Чапала. Його було теж розстріляно. Так розв'язувалось українське національне питання на Кубані та взагалі на Північному Кавказі.

Як розповів мені Володимир Куліш, син Миколи Куліша, у Харкові, в будинку "Слово" жило 68 родин, хоч 20% тих людей нічого спільного з літературою не мали. То більше були переважно очі й вуха НКВД. Боячись арештів, письменники палили свої рукописи, листування, в наслідок чого взимку 1933 року навколо будинку сніг був чорний від паперової сажі. Недаром тоді казали про Будинок "Слово", що це будинок попереднього ув'язнення або своєрідний "пересильний пункт" НКВД.

Цей будинок знає багато страшних таємниць, а також там написані й деякі цікаві твори, наприклад, Куліш там написав "Мину Мазайла", "97", "Народнього Малахія". На початках існування того будинку, десь у 1928-9 роках там були й приємні хвилини. Письменники спокійно грали в волейбол, жартували, їздили на полювання, писали твори, дехто побував і закордоном.

Уже в Німеччині син Миколи Куліша Володимир розповідав, що в них часто сходились Остап Вишня, Аркадій Любченко, Михайло Яловий, Олесь Досвітній і дискутували на різні теми. А по обіді виходили влітку в коротких спортових штанцях з люльками на грище.

Побувши в 1928 році за кордоном, всі ті письменники придбали й почали носити фетрові капелюхи. Якось Микола Хвильовий десь дістав і привіз мисливські чоботи. Після цього й інші придбали собі такі самі чоботи з довгими халявами.

Хвильовий дуже любив полювання. У нього були пси: Бух, Пом і Кас - вся бухгалтерія. А в Остапа Вишні було їх ще більше.

Той же Володимир Куліш розповідав, що коли

почала йти на сцені п'єса його батька "Мина Мазайло", то на нього стали нападати, обвинувачували в націоналізмі, в фашизмі. А коли Куліш написав "Маклену Грасу", то на перегляді було все політбюро. Вона була спершу дозволена, а потім зняли з репертуару, заборонили ставити.

- Яюсь, - розповідав далі Володимир Куліш, - між його батьком Миколою Кулішем і головою житлокоопу Фішером у 1934 році спалахнула суперечка, під час якої Куліш назвав його жидом. Фішер поскаржився, і партосередок записав йому догану за неетичний вчинок. А коли була чистка партії і комісія в складі комуністки В.Чередник, що була головою комісії, Ганса, Яременка й Лівшиця "чистила" Миколу Куліша, то викинули його з партії. Він тоді прийшов додому і сказав: "Знаєте, мене моя банда викинула з партії".

Володимир Куліш також казав, що яюсь після смерти Хвильового його батько, тримаючи фото Миколи, сказав:

- Ех, Григорович, Григорович! Може й ми скоро підем за тобою, - але коли побачив сина, то відразу припинив цю розмову.

18. Самогубство Хвильового

Після вбивства Кірова 1.12.1934, яке вчинив комуніст - Леонід Ніколаєв, наступної ж ночі заарештовано було низку видатніших українських письменників, серед них і Миколу Куліша, Остапа Вишню, Григорія Епіка, Валер'яна Підмогильного та інших. Яка тоді була атмосфера бачимо з того, що всі жахалися навіть родин заарештованих, ніхто не хотів допомогти. Володимир Куліш, будучи в Києві, хотів дістати хоч якусь пораду чи й допомогу у справі батька, пішов до Петра Панча. Коли Панч відчинив двері й побачив Володимира, то з несподіванки аж ахнув, потім приклав руку до грудей і сказав:

- Як ти схожий на батька! Я думав, що це він повернувся...

- Чи можна до вас на хвилику? - запитав Володимир.

- Можна, - сказав нервово й неспокійно Петро Панч. Але на прохання допомогти в його горі нічого не зробив, сказавши "Боюсь".

Не маючи з чого жити, Володимир пішов до НКВД, щоб віддали батьків годинник, який загарбали енкаведисти під час трусу. Але в НКВД посміялися з нього, сказавши:

- Ви что, тоже хотіте остаться з нами здесь?

У 1933-му році навіть Тичина, боячись арешту, почав писати пропагандивну халтуру. У 1934-му році він подав до видавництва "ЛіМ" нову невеличку збірку віршів під промовистою назвою "Партія веде". Яка тоді була метушня у видавництві з тією збіркою, тяжко малювати: дзвонили дзвінки з ЦК, нашвидку замовили обкладинку, дзвонили до друкарні, щоб відразу склали і прислали коректу, і за три дні книжечка була готова. Правда, в ній було всього 13 сторінок, але темпи друку були рекордні. Видали її тоді тиражем 25 тисяч примірників.

Але того ж року у видавництві "Радянська література" видали вже збірку "Партія веде" на 56 сторінок, тиражем 2,500 примірників. Того ж 1934-го року цю збірку видали втретє, теж 56 сторінок, але вже тиражем 24,600 примірників. Потім кожного року видавали цю пропагандивну збірку - у 1935-му році тиражем 15,000, у 1936-му - 14,000, а в 1937 році вже на 71 сторінку з тиражем 10 тисяч.

Цікаво, що після появи цієї книжечки Тичини "Партія веде" в убіральному Київського університету хтось написав на стіні експромт:

Тичина також наш поет,
Він часто ходить у кльозет,
Та він не сам туди іде -
Його скрізь партія веде.

Це викликало прихід енкаведистів, але винного не знайшли.

Подібна історія була з виданням маленької книжки Петра Панча "Мамо, вмирайте". Це було в 1931-му році, в час розпаду колективізації. Її теж видали за три дні. Це оповідання мало 20 сторінок, а видали його тиражем 50 тисяч, бо було написане на тему колективізації. Сама огидна назва говорить яскраво про себе та свій зміст. Але цього твору більше не перевидавали окремим виданням.

Вищезгаданий редактор Олесич написав тоді також свій твір "Вогні на озерах". Я вже не пригадую, якою мовою був написаний оригінал, мабуть, російською, але редактор мови мав з ним багато клопоту, надрукували українською мовою.

Незадовго до самогубства 13.5.1933 Хвильовий скаржився, що число тринадцяте для нього фатальне і що він погано себе почуває. До того ж, за десять днів до самогубства Хвильового арештували його приятеля, письменника Михайла Ялового. З того дня почалися масові арешти. Хвильового нібито вже викликали до НКВД. Він відчував, що скоро прийде черга й до нього. А, крім того, побувши з Аркадієм Любченком на селі, вони побачили страшний голод, по дорогах теж валялися мертві пухлі люди. Він відчував всю трагічну ситуацію, в якій опинилась Україна і українські письменники. Бачив Хвильовий, що голод був організований Москвою. В розмові з директором цукрового заводу Бичком та керівником села Васильківським при А.Любченкові Хвильовий сказав: "...Товариші, я знову гайну проти течії. Я ще раз скажу одну "ересь" і прошу в неї повірити. Голод - явище свідомо організоване. Голод і розруха - хитрий маневр, щоб одним заходом упорятися з дуже небезпечною українською проблемою. Ми фактично в модернізованій тюрмі. І

література наша корчиться в казематі, задихається від жеросійської "параші"¹.

Можна пропускати, що своєю смертю він хотів припинити те народобвиство з допомогою голоду.

13-го травня Хвильовий застрелився. В його шухляді знайшли два листи. В короткому, як тоді розповідали, було написано: "Арешт Ялового - це розстріл того покоління, до якого я належу і за яке я, насамперед, відповідаю". Другий, довший лист, був адресований до ЦК партії.

В той день, десь опівдні, я дзвонив у якійсь справі з видавництва до Епіка. Він узяв слухавку і ледве сказав пару слів, як припинив розмови. Я не знав, чому так сталося, але за півгодини у видавництві вже було відомо про смерть Хвильового. Того дня до видавництва забіг Григорій Костюк з сльозами на очах і теж сказав про смерть Миколи.

Наступного дня редактор і секретар партосередку Олесич попередив співробітників, щоб на похорон не йшли гуртом, а хіба поодинці. Хвильовий був одним з найбільших організаторів видання преси, літературного життя, широко знаний як талановитий і оригінальний письменник, тому на похорон рушили з міста тисячі людей. Вся Пушкінська вулиця була запружена людьми, коли винесли тіло з будинку Блакитного, з Каплунівської вулиці, яка прилягала до Пушкінської.

Але в Інституті Народної Освіти (ІНО) було попереджено, щоб студенти не йшли на похорон. Та студенти літературного факультету не послухали, і в числі перших пішов і знаний поет Борис Павлівський, який пізніше був заарештований і загинув десь на жславанні.

Може це легенда, але ходили чутки, що над могилою стояв Микола Куліш разом з іншими письменниками. Була нібито трохи хмарна погода. Раптом

---

¹ Із спогадів "Його таємниця" газета "Нова Україна" 1943 р.

прорвалося сонце, і Куліш сказав: "О, сонце, а він же так хотів сонця", що прозвучало символічно.

Всі письменники, переважно вони були безпартійні, дуже цінили Хвильового. Будучи членом партії, він єдиний міг сміливо виступати в обороні літератури, в обороні України. Кинувши гасло "Геть від Москви", Хвильовий також вимагав зупинити доплив російської літератури на Україну. Він казав, що стара російська література може задушити молоду українську літературу. Він був прозорливіший у національному питанні, бачив кривди на цьому полі, розкривав очі й іншим. Недаром, як згадує його дружина Антоніна, Микола Куліш казав: "Хвильовий - це наш ратхненник. Він перший нам відкрив очі на Україну"¹. Ці його патріотичні погляди, боротьбу проти русифікації, бачимо і в творі "Мина Мазайло". Знаючи московські кривди, Хвильовий кинув гасла "революція зайшла в раковину з калом", "Москва задрипанка міщанська".

Як боялося Хвильового НКВД, видно і з того, що арештовували майже всіх, хто приятелював з ним. Одну учительку, Катерину Свириденко, заарештували лише за те, що знайшли в архіві Хвильового вірш, присвячений їй. Про це вона розповіла вже під час німецької окупації.

Знали й письменники, що належали до Вапліте, а потім до Пролітфронту, що їх тепер чекає теж арешт. Григорій Епик сказав якось Миколі Кулішеві після смерті Хвильового: "Знаєш, Миколо, тепер ми з тобою, що б не написали, нас не признають, нам уже кінець"². І, справді, пізніше обох їх заарештували, і вони загинули десь у концтаборах певно, були розстріляні. Не допомогло і вимушене каяття Гр. Епіка, яке було надруковане в українській пресі.

---

¹ Вол. Куліш "Слово про будинок "Слово" ".

²

Вол. Куліш "Слово про будинок "Слово" ".

Між іншим Микола Хвильовий дуже шанував наших неоклясиків, зокрема Миколу Зерова та Максима Рильського. Останньому він десь у березні 1933 року присвятив маленький, але гарний віршик-експромт:

Сьогодні день ясний і сонце,
І серця перебій.

Я Вас люблю, ясний закон це. ¹
Микола Хвильовий.

А ту атмосферу, зокрема в літературі, за наказами згори, творили такі, як був цей "редактор" Олесич. Спершу його призначили редактором сектору української класичної літератури, хоч він взагалі в нашій літературі був анальфаетом. Одного разу він закликав мене й запитав, що це за письменник Михайло Старицький. Я сказав йому, що це видатний наш класик, який написав низку історичних романів, багато п'єс, поезій, автор багатьох лібрет до опер, театральний діяч.

Та не минуло багато часу, як Олесич у видавництві став головним господарем і навіть секретарем партосередку. Видно було, що для ЦК партії байдуже було, чи він знає літературу: його призначили чинити розгром українського літературного фронту. Пізніше я довідався, що він був таємним співробітником НКВД. Розповів мені письменник партієць, який разом з Олесичем мешкав один час в гостинниці "Красная" і був свідком, як його часто викликали до телефону. Один раз цей письменник підслухав їхню розмову й переконався в цьому. Олесич був нібито білоруського походження, якийсь час жив колись і на Україні, працював у Ленінграді у видавництві. Там він теж наробив багато свинства, допомагаючи НКВД, тому його, розконспірованого, вирішили перекинути до Харкова, де почався розгром культурного фронту і такі люди були їм потрібні.

---

¹ Цю присвяту я записав з уст Алли Цівчинської в 1944 році.

У 1934 році покінчив самогубством нарком освіти Микола Скрипник. Хтось подзвонив до видавництва. Я сказав про це Олесичеві, а він без всякого здивування (мабуть, уже знав) відповів: "Нічого страшного не сталося"...

Пригадую, за кілька днів після самогубства Хвильового, мабуть, пильнуючи за своїм облікувачем чи секретарем Іваном Жихорським, у час його відсутності, Олесич заглянув до його шухляди в столі і побачив там вирізку некрологу про Хвильового та твори Нечуя-Левицького. Відразу запитав його, навіщо він вирізав некролог і навіщо тримав ті твори. Хлопець зникновів чи й здивувався, але спокійно відповів, що твори Нечуя-Левицького він любить, а некролог вирізав з газети так, не думаючи, бож то наш письменник.

Жихорський був селянський хлопець з-під Харкова. Тихий, соромливий, був комсомольцем, навчався вечорами в Учительському технікумі. За кілька днів після цієї розмови з Олесичем його вже викликали до комсомольського осередку і секретар запитав про те саме, що й допитувався Олесич. Жихорський і тут відповів так само.

- Достатчно, всьо ясно, - сказав секретар.

Незабаром його викинули з комсомолу. Він ще подавав прохання про відновлення, але не знаю про наслідки. По закінченні технікуму його післали викладати російську літературу й мову до Білорусії. Про все це він сам розповів мені, приїхавши одного разу до Харкова й зайшовши до мене додому. При цьому забрав свої книжки, які лишив, їдучи до Білорусії.

Протягом одного чи двох років Олесич наробив у видавництві багато шкоди: касував підписані договори, повертав подані рукописи авторам без достатніх причин, повертав з друкарень твори для поновних переглядів, грубо поводився з письменниками. Тим часом у 1934 р. видавництво "ЛіМ" перенесли до Києва, разом з переходом туди столиці України. Переїхав туди й Олесич. До ЦК партії було, мабуть, уже чимало скарг від письменників про його дії.

Розповідали, що вже в Києві на якихось зборах письменників сам перший секретар партії Павло Постишев мусів сказати, що він чув, що редактор Олесич робить письменникам багато прикрощів. Якщо так, сказав Постишев, то його там більше не буде. І, справді, Олесича прибрали. Він виконав своє чорне діло, і його, певно, кинули на новий "об'єкт".

Уже десь у кінці 1933 року один співробітник Інституту ім. Т.Шевченка в Харкові, будучи у видавництві "ЛіМ" у справі свого рукопису, розповів, що до них до музею (на розі вулиць Садово-Куликівської і Чернишевської) прийшов представник НКВД, який містився майже поруч, і наказав зняти з виставки відділ про українських письменників на Кубані. Це сталося після того, як ліквідували українізацію на Кубані. Все робила та сама московська рука. Тоді ж хтось приїхав з Кубані й розповів, що нашого лектора української мови та літератури в робітфаці Семена Д. Боклаженка та проф. Шалю з Педагогічного інституту в Краснодарі заарештували й розстріляли в Ростові. Тоді ж арештовано лекторів Юрія Пилипейка, Василя Войка, а редакторів "Червоної газети" в Ростові, Іванові Луценкові, запропоновано виїхати десь на північ. Тоді ж звільнили і його заступника Спиридона Добровольського, і він скоро опинився на Далекому Сході. А І.Луценко, їдучи на північ, на якісь острови, змітав до мене до видавництва, хотів переночувати у мене, але я жив у маленькій кімнатці з одним віконцем, де, крім мене з дружиною й малої Лесі, була ще сестра дружини, Шура, і не було місця лягти навіть на глиняній підлозі. І він пішов до когось із письменників до будинку "Слово".

У Краснодарі з наших письменників ще лишилися лектор університету Василь Очерет та Омелько Розумієнко, який донедавна редагував у Краснодарській газеті "Красное знамя" український відділ. Але будучи комсомольцем, він одного разу на їхніх зборах осмілився щось сказати на оборону троцькістів, і це теж стало для нього ахіллесовою п'ятою. Рятуючись, він переїхав до Харкова. Належав

до Спілки письменників, працював у Літфонді. Але прийшла пора чисток. Почали кожного перемацувати, перевіряти. Певно, в його особистих справах, в картці, було занотовано про його "небезпечний" виступ у Краснодарі. А він у цей час був уже, певно, в партії. Щоб з'ясувати, партосередок післав до Краснодару партійця Павла Байдебуру. Що він там дізнався, мені невідомо. Розумієнко жив у буд. "Слово" і не раз мене запрошував, та я боявся відвідувати. Зацькований і заляканий навколишніми арештами серед письменників, а до того ж завантажений навчанням в ХДПІ та на праці у В-ві, я ніде не бував. Зрештою, Розумієнка було теж арештовано. Яка його доля, й досі невідомо. Не згадали його і в довідникові "Письменники Радянської України".

Павло Байдебура працював кілька років політ-редактором при В-ві, видавався доброю людиною, був робітником-донбасівцем, мав пролетарське походження, автор 24-х прозових творів, пішов добровольцем на фронт. По війні працював на відповідальних посадах.

Працюючи у видавництві, я намагався допомагати нашим кубанським авторам, проштовхував, де можна, їхні твори. Тоді у В-ві "ЛіМ" вийшли дві збірки поезій В.Очерета. Там же після тривалих митарств вийшла книжка Олекси Кирія "Адигейські легенди". Видали також повість Коржевського. Всі їхні листи ішли тоді до мене. Пригадуються ще рядки із збірника В.Очерета:

Куди шляхи твої, Кубань, біжать,
 Із давнини віків сивіють?
 Куди ти арміями хат
 (На сонці ярий циферблят)
 Іти волієш?...

Так після ліквідації українських шкіл, учбових і культурних закладів, розігнали з Кубані всіх українських письменників, хоч там уже була українська секція і при спілці письменників у Краснодарі, куди належав і відомий російський письменник Ставський, який писав в одній поемі:

От Москвы лихой,
 От высоких стен,
 Конь копыта сбил
 На крутой версте...

Цитую з пам'яті. Виходив у Ростові до ліквідації російський журнал "На под'еме", де був і український відділ. Надрукував і я там один чи два вірші. Виходили журнали чи збірники "Поступ" та "Кубанський шлях", де я теж друкувався, посилаючи свої вірші уже з Харкова. Їх упорядковували, певно, Луценко та Добровольський. А сьогодні про всі ті видання й письменників ніде й згадки немає. Ліквідовані були тоді і 240 українських шкіл. Все лягло під сокиру відновленого гасла: "Не было, нет и быть не может"... А там же, коли я ще був, то існували при клюбах українські драмгуртки, що ставили українські п'єси, були хори...

19. Сергій Борзенко

Та повернемося до Харкова. Живучи на околиці міста, на Павлівці, я йшов якимось до останньої трамвайної зупинки. Була, здається, неділя. Трамвая ще не було, і якраз біля тієї кінцевої зупинки я зустрів Сергія Борзенка. Він належав тоді, як і я, до літорганізації ПРОЛІТФРОНТ, а жив трохи далі від мене за нагорбом в с.Олексіївка. Білявий, стрункий, з блакитними очима. Його вважали талановитим прозаїком, який лише почав друкуватися. Коли ми зустрілися, він запропонував, поки прийде трамвай, піти на другий бік широкої дороги й посідіти та побалакати на високих цементових руках, приготованих для прокладання каналізації.

Ми посідали. Серьожа, як його всі звали, сидячи ширхи на цементовому колі, мов на коні, нагнувся й

заглянув у середину тієї рури, сказавши, усміхнувшись:

- Чи там немає часом сексота?

Я теж усміхнувся, але нічого не сказав, не довіряючи йому, бо мав і без того багато злигоднів через своє соцпоходження, до того ж я знову був без праці. Потім він вийняв із спідньої кишені піджака чорно-біле фото М.Хвильового й показав мені. Я здивувався: це було чудове новеньке свіже фото. Адже Хвильовий не любив фотографуватися. У пресі, коли появлялося, то бознаколишньої давности й невиразне. На звороті був підпис Миколи. Потім Борзенко сказав:

- Ти знаєш, минулої неділі заходжу я на Сумській вулиці до ресторанчика Пока у бар-підвальчик. Дивлюся, а в кутку за столом сидять Слісаренко, Аркадій Любченко і Микола. Побачивши мене, Микола махнув рукою й гукнув: "Серьожа, іди до гурту!"...

Я вже хотів сказати, що ти верзеш, маячиш, адже Микола майже рік, як покінчив самогубством, але Сергій випередив мене:

- Отаке мені приснилося! І я прокинувся від зворушення.

Тим часом підійшов трамвай, і я поїхав до міста, а Сергій почвалав на Олексіївку.

Але мене незабаром звела з ним ще одна справа: я не знав про те, що він недосконало знає українську мову, хоч розмовляв нібито вільно. Був сином інженера. Працював на заводі креслярем. Десь у 1936 році, коли я вже з великими труднощами дістав одну маленьку кімнатку в місті на вулиці Свердлова, завітав до мене. До речі, за постановою уряду, коли з кімнати вибирається до іншого приміщення письменник, то ту квартиру чи кімнату має зайняти знову письменник. Хтось сказав мені про те, що на вулиці Свердлова звільняється кімната. Досі там жив російський поет, якому дали квартиру в Будинку письменників. Я дістав від колективу письменників дозвіл на цю кімнату. Але коли я приїхав, щоб зайняти, туди вже вліз з сусіднього будинку якийсь тип у військовій формі. Ключ був у двірника, але він чомусь його пустив туди. Я тоді

пішов до прокурора нашого району. Він прийняв мене холодно. Запитав, що я написав, чи маю книжки. Я мав з собою одну книжку, показав йому. Це були вірші. Він довго переглядав, нарешті, дав листа, щоб кімнату віддали мені.

Щоб вирядити того типа, що вліз, я звернувся до міліції. Мені дали міліціонера. Я по дорозі ще дав йому 10 карбованців "могоричу", щоб поміг мені вселитися. Лише таким чином, після багатьох хвилювань я зайняв те мешкання, а тоді поїхав по свої речі. Це була велика радість серед безлічі клопотів і тривоги. І це "щастя", ця кімнатка, мала всього 5 метрів на чотири з половиною. У цій же кімнатці була й піч, тобто тут же й кухня. А спільна вбиральня для всіх мешканців двоповерхового будинку, що був колись гостинницею, була на подвір'ї. Це був жах, а не вбиральня: одна для мужчин, а друга для жінок, а в стіні - дірка.

І от до цього мого злиденного мешкання, де я жив з дружиною й донечкою, прийшов згадуваний Сергій Борзенко. Він просив мене перекласти йому роман з виробничого життя. І хоч я тоді саме кінчав Харківський Педагогічний Інститут, а також сам удень викладав у школі, через тяжкий матеріальний стан мусив узятися за цю роботу. Умовилися про ціну, що він платитиме за кожну зроблену частину при одержанні, проте, коли я переклав три авторські аркуші (48 сторінок), він прийшов і забрав, обіцяючи цими днями привезти гроші. Більше того, попросив мене позичити йому 5 карбованців, бо він не має за що навіть купити квитка на трамвай. Я позичив. Ще за якийсь місяць переклав йому ще три авторські аркуші. Він знову приїхав без грошей. Обіцяв знову приїхати й заплатити. Та минали місяці, але він не віддав навіть позичених 5-х карбованців. Тоді я поскаржився до колективу письменників, але мені там сказали:

- Хіба ви не знаєте Борзенка, що повірили йому? Це ж богемщик п'яничка. Він що заробить, те швидко й проп'є.

Я про нього не знав таких властивостей і тому став жертвою. Як же шкода було мені того часу, коли я

ночами, суботами й неділями сидів безвихідно й перекладав, пишучи від руки - і все даремно. Після того я вже дивився на нього іншими очима.

Пізніше, як відомо, він зробив велику кар'єру. Під час війни брав участь у висадці десанту на Керченський півострів, за що дістав медалі й нагороди, звання Героя Радянського Союзу. Сам Брежнев вручив йому медалі. Він був також кореспондентом різних російських часописів і з українського письменника перетворився на російського, написавши кілька актуальних романів та повістей російською мовою, зокрема про війну.

* * *

Одного зимового ранку, ще у кінці 1933-го року чи на початку 1934-го, пішов я у справі видавництва поблизу на вулицю Вільної Академії до письменника Мирослава Ірчана¹. Здавалося, що той чепуренький будиночок, де жив Ірчан з дружиною, належав до того самого подвір'я, що й монастир, який нібито побудовано за часів Івана Мазепи. Коли я постукав, його дружина відчинила двері, і я вжахнувся: вона стояла в сльозах, а вся підлога була вкрита книжками та

---

¹ Мирослав Ірчан (1897-1937). Справжнє прізвище Андрій Бабюк - прозаїк, автор близько 50 книжок. Нар. в Пядиках, Колом. повіту, тепер Івано-Франк. область. Зак. у Львові Львівську учительську семінарію. У першій Світ. війні брав участь в армії по боці Австрії. Потім перейшов на бік Червоної армії. Належав до комун. партії. Працював 2 р. лектором у рад. військовій школі. Перше опов. надрукував у віденській газ. "Свобода". У 1922-23 рр. жив і навчався в Празі. З 1923 по 29 р. жив у Вінніпезі, редагував прогрес. видання. У 1929 р. повернувся на Україну. Головніші його твори: "Родина щіткарів" - п'єса, "Канадська Україна", "Смерть Асуара", двотомник творів та багато інших.

паперами. Вона розповіла, що вчора об одинадцятій годині ночі прийшли енкаведисти і вчинили трус. Перетрусили кожен річ, розгортали кожен книжку, яких було з тисячу на полицях, обшукали пильно і їх. А до них минулого вечора прийшла Ніна Матулівна, письменниця-комуністка, яка в 1932 році приїхала з Західньої України, де її тричі саджали поляки до в'язниць за підпільну роботу. Її, здається, обміняли на якогось польського в'язня, що перебував в ув'язненні в Україні. Трус тривав до ранку. Ірчанова дружина, чешка за національністю, сказала, що вони уже вранці пішли, забравши з собою і чоловіка та Матулівну³.

Як відомо з преси, дружині Мирослава Ірчана таки пощастило виїхати до Чехії, а самого Ірчана вислали на Соловки, де розстріляли і вкинули в море разом з Лесем Курбасом та іншими. Походив він з Західньої України, був надзвичайно працювотий, написав понад 50 окремих творів, що вийшли друком, користувався 20-ма псевдами та криптонімами, його справжнє прізвище Андрій Бабюк. 6 років працював на комуністичній роботі в Канаді. Так загинув ще один письменник, що вірив у комуністичну систему.

Тиск русифікації і російського шовінізму все більше давав себе взнаки. Одного разу московська

---

³ Ніна Матулівна (1902-1944) - справжнє прізвище Антоніна Матиль. Нар. у Львові в род. робітника. Під час гром. війни брала участь по боці червоних проти білополяків. Член ком. партії. Була організ. робітничого театру у Львові. Була там реж., мист.керівником і артистом. Друк. почала з 1924 р. в прогрес. виданнях як "Вікна", "Зах. Україна". Налезжала до спілки письм. "Горно" у Львові. Була тричі арештовувана польською поліцією. У 1932 р. переїхала на Україну. Там була арештована і повернулась до Львова тільки в 1941 році. Вийшли дві книжки: одна - оповідання, а друга про рев. діяльність зах. укр. письменників. Але в довідникові навіть не подане її фото.

"Літературна газета" накинулась на письменника Івана Ле (Мойся) за те, що він в київській літературній газеті вжив слово "русифікація" чи "русизм". Одного дня на моє ім'я надійшов до видавництва лист з півночі від комсомольця Миколи Скуби, автора текстів багатьох пісень та 5-х збірок віршів. Найперше, здивувало мене те, що писав він мені російською мовою. А заарештували його за те, що, будучи у війську, іноді розмовляв з земляками українською мовою. В листі він зазначив, що пише тому російською мовою, що йому заборонили писати українською. Просив допомоги й порятунку від Спілки письменників. Я передав того листа Григорієві Епікові. Видно, ніхто його не врятував: він помер далеко від України на 32 році життя.

Щось подібне трапилось в Чугуєві під Харковом, де вишколювали новобранців. Один червоноармієць відповів на якесь питання лейтенанта-росіянина українською мовою. Той крикнув на нього, вживши брудної лайки. Червоноармієць почав доводити, що нічого страшного не сталося, адже він на Україні... За це його арештували і дальша доля невідома. Розповів про це свідок цього випадку.

Ще недавно виходили в Харкові для військових українською мовою "Червона армія" і "Ворошиловець", але десь у 1934-5 роках їх почали видавати російською мовою. Підтримуючи цей курс русифікації, знахабніло й багато росіян: часто заходиш до якоїсь крамниці чи установи, звертаєшся українською мовою, а тобі у відповідь: "А чому не по-русски?" І це чуєш на нашій рідній землі.

Одночасно посилювався голод: по крамницях, до яких стояли величезні черги, хліб уже був по 10 карб. за кілограм, а на базарі продавали по 100 карбованців. І це в той час, коли платня моя становила 200 карбованців на місяць.

Влітку 1934-го року, діставши тритижневу відпустку, я вперше за багато років виїхав з дружиною й дочкою на село відпочинути. Був якраз у Груні, батьківщині Остапа Вишні. Але в той час саме заареш-

тували Остапа Вишню, а тому я не міг поцікавитися, де саме він жив чи його батьки, не міг розпитати людей, які його знали. Винайняли ми маленьку кімнатку, спали покотом на долівці.

20. Безробіття, поневіряння, голод, русифікація.

Але коли я повернувся через три тижні до праці, то на моєму місці сидів уже інший секретар - поет Іван Маловічко. Він автор 5-6 збірок чи книжок різної тематики. Перша мала назву "Головам на плечах". Остання, що мала назву "На кордоні", вийшла в 1936 році. Тоді ж його було заарештовано, і з того часу нічого про нього не чути.

Він мешкав разом з Антоном Диким, прозаїком, що був добрим оповідачем анекдотів та всяких історій, був також чималою пройдохою. Він був теж арештований, мабуть, тоді, коли забрали й Маловічка. Про А.Дикого немає згадки в довідниках. Коротко згадує про Маловічка лише Енциклопедія Українознавства проф. Володимира Кубійовича. Помер він у 1942 р., як подає новий довідник. Про нього мені було відомо, що він подав до видавництва поему про Нестора Махна, але її відхилили, давши дуже негативну оцінку. Про Антона Дикого згадує лише Ю.Смолич у своїх спогадах "Розповідь триває".

І от, прийшовши до праці, я відразу опинився біля "розбитого корита". Я цього боявся вже давно, бо навколо вже все кипіло: я, правда, не був політиком і не займав важливих посад, був безпартійним, але в ті часи заарештовували будь-кого, аби був якийсь донос. Для мене це звільнення без пояснення було великим ударом. Та я знав, що причина була в соцпоходженні.

Знову тривали довгі пошуки праці. Нарешті, знову я влаштувався у видавництві "Західня Україна". Посада теж нештатна. Я виконував секретарську роботу. Видавництво вже нічого не друкувало. Крім мене, там

працювали на посаді редактора чи директора Петро Кривенко та один старий рахівник. Роботи було мало, платню виплачували з запізненням.

Одного разу Кривенко сказав:

- Я чув, що хтось прислав до газети проти вас допис, можуть звільнити або й арештувати.

Я вже не пригадую, до якої то газети. Видно, хтось його питав щось про мене, бо не думаю, що то його власна вигадка. Бо він був, як мені здавалось, порядною людиною. Я, не довго думаючи, відповів:

- Як надрукують проти мене щось, то я візьму й покінчу самогубством. Я нікому ніколи ніякого зла не робив, то за що мене паллюжити?

- Я деталей не знаю, - сказав лагідно він, - але радив би вам написати й помістити критику на збірник поезій (він назвав якогось західньоукраїнського автора, книжка якого саме вийшла, але його заарештували). Отже чи хтось йому дав таке завдання помістити в журналі "Західня Україна", чи в якійсь газеті. Певно, що він потребував нищівної рецензії.

- Та я ж ніколи, товаришу Кривенко, не писав рецензій, то не хочу починати халтурити, - виправдувався я.

Тими ж днями надійшов до редакції лист із заслання від якогось письменника Гаврилюка, що походив з Західньої України. Він благав допомогти йому, прислати характеристику чи листа, що він нічого злого не друкував, що єдина його провина, що ще в Галичині в журналі "Червона калина" багато років тому він надрукував якомсь патріотичного вірша. Також писав, що слідчий обіцяв йому, що його скоро звільнять з ув'язнення, тільки мусить підписати все, що він йому радив.

Я прочитав той лист і лишив у шухляді, а за два-три дні вночі НКВД зробило трус і забрало того листа, перевернувши все в редакції.

За кілька днів і мене звільнили, бо фактично нічого було робити, журнал припинив вихід, грошей не було. А незабаром заарештували й самого Петра Кривенка. Казали, що він походив з Буковини, то може

то й була причина арешту, бо, як я згадував, з 55 письменників Спілки Західня Україна лишилося на волі лише 5-7 осіб.

І от я знову без праці. Це вже третій раз. Ходжу вже з одного кінця міста в другий пішки, бо вже не маю грошей навіть на трамвайний квиток. А треба ж якось жити. А дома маленька дочка Леся.

Дружина по закінченні Медичного Технікуму працювала в клініці. Головний лікар єврей д-р. Василевський був доброю людиною. Скоро він доручив їй робити вже нескладні операції, посилав "на район" до хворих робити застрики, доручав робити переливання крові, тощо. Вона з клієнтами розмовляла українською мовою. Одного разу він закликав її і сказав:

- Маріє Григорівно, ви знаєте, яка тепер ситуація, не розмовляйте українською мовою, - і вона змушена була потім розмовляти з усіма російською.

Розповідала, як одного ранку якась мати принесла малу однорічну чи піврічну дитину, в якій щури пооб'їдали ніс і вуха та прокусили навіть щоку. Мати стояла в черзі по харчі, і тоді це сталося. Дитина страшно кричала. Робили операцію. Мати розповіла, що до хати щоразу добираються щури, і вона не може їх винищити. Прогризують нові ходи з-під підлоги та в стінах. Заявляла представникам влади, але вони нічого не допомогли.

* * *

Десь у 1934-5 роках почалися скрізь чистки серед партійного апарату, серед співробітників окремих установ тощо. Ці чистки докотилися й до письменників. Під час чисток були, звичайно, представники органів, були стенографістки, які все сказане нотували. Викликаючи за певною чергою людей, пропонували розповідати весь свій життєвий шлях, а самі стежили і звіряли по тих відомостях, що вже мали про кожного. Відбулась така чистка і в Одесі в літературній організації, до якої належав тоді і письменник Дмитро Бузько. Він нібито колись належав чи

був симпатиком анархістів, сільськогосподарську освіту закінчив у Копенгагені. Але працював більше перекладачем та лектором у портах України, куди прибували чужоземні пароплави. Знав німецьку, французьку та англійську мови. Але одночасно займався й літературною творчістю. Писав вірші і прозу. Перша книжка оповідань і повістей "Лісовий звір" вийшла у 1924 році. Видав з 15 книжок, тому дехто вважав, що він, працюючи в портах серед чужоземних матросів, читаючи їм пропагандивні лекції, був на послугах "органів".

Та ось прийшла чистка й до нього. Проте, він, мабуть, належав теж до партії. Коли його викликали під час чистки, то як і кожному казали, щоб чесно і правдиво все розповів про своє життя, про добре й погане, щоб щиро сказав і про свої помилки, які зробив у житті. Бузько все розповів, а наприкінці, закликав й інших бути щирими й відвертими, вказувати один одному на помилки. І в приступі такої щирости, "сказонув", що "коли навіть Сталін помилиться, ми мусимо і йому про це вказати". Ці останні слова були смертельною бомбою для нього самого. У той час, коли з Сталіна робили якесь недоторкане божество, такого ніхто б не осмілювався вимовити. Його вислів був останньою крапкою в його долі. Відразу його викинули з Спілки українських письменників і, певно, з партії.

Опинившись у такій біді, він приїхав до Харкова, шукаючи в центральній організації письменників порятунку. Він виступив на зборах письменників і з слізьми на очах, щиро сповідався й каюся, кажучи, що він же нічого злого не мав на увазі, а сказав це для більшого прикладу, яким треба бути щирим. Але й цей виступ його не врятував, скоро він зник з обрію, а в 1943 році його вже не було серед живих. Прожив на світі лише 52 роки.

Цікава, хоч і сумна, історія трапилась із Харківським російським письменником, з Яковом Кальницьким. Він був свого часу солдатом російської армії, воював на фронтах Першої Світової війни, а в час громадянської війни був у складі Катерино-

славського загону Червоної гвардії, в Червоній армії командував полком. Казали, що він був і в червоних партизанах, мав медалі за героїзм. За національністю - єврей. Високий, широкоплечий, виглядав кремезним суперменом. І справді, коли він вітався з Юрієм Яновським, то той ледве витримував його потиск руки, а хто знав його силу в руках, то не вітався за руку.

Та сталося так, що і його не минула лиха доля: заарештували його десь уже в 1938 чи 1939 році. Він був автором десяткох книжок, зокрема роману "Остров голубых песцов", побував на північних островах Білого моря. Уже був 1941 рік, наближався початок війни, як я зустрів його на трамвайній зупинці на Пушкінській вулиці в Харкові. Власне, я чекав на трамвай, а він проходив і, зупинившись, привітався. Давно не бачивши, а може й не знаючи про його арешт, я мимоволі запитав, чого це його давно не видно було. І він розповів мені свою сумну історію з арештом. У нього була якась справа до Харківської транспортної контори. Він пішов туди і, на превелике здивування, побачив, що на посаді директора чи керівника був недавній член ЦК партії Едуард Енукідзе, якого нібито за любовні історії в Кремлі з секретарками чи може і ще за щось, викинули звідти, перенісши на працю до Харкова. Познайомившись з Енукідзе, Кальницький розповів, хто він і що недавно вийшов його роман "Остров голубых песцов", який він тут же вийняв з портфеля і, підписавши, подарував Енукідзе.

Але Яша (як його всі звали) Кальницький, не сподівався, що незабаром Енукідзе опиниться за ґратами НКВД. Тож, роблячи трус в Енукідзе, енкаведисти знайшли той роман з підписом і відразу "підшили" Кальницькому зв'язок з ворогом. Арештувавши автора роману, слідчий почав домагатися розкрити всю підпільну організацію, до якої він мав належати. А Яків Кальницький був сміливий, дотепний, любив розповідати навіть небезпечні анекдоти. Він, як заслужений у боях, та ще й член партії, сміливо поводився в товаристві, не шкодуючи своїх віців.

Кальницького обурювало таке примітивне ставлення, що, не маючи жодних підстав, йому закинули якусь контрреволюційну діяльність. І він вирішив посміятися з примітивного слідчого. Він "признався", що, дійсно, належить до такої організації, центр якої знаходиться в Москві. Слідчий, як завжди в таких випадках, відразу подобрів, занотувавши деталі тієї ворожої підпільної організації. На питання, хто її очолює, Кальницький назвав прізвище знаного в єврейській історії філософа, що жив 400 років тому. Попервах все було гаразд. НКВД почало шукати тої людини в Москві. Адреси Кальницький міг не знати. Після певного часу пошуків розлючений слідчий з допомогою московських чекістів докумекався, що це злий жарт. Не домігшись від Кальницького нічого, НКВД засудило його на три роки ув'язнення.

Не пригадую вже, чи він відсидів всі три роки, чи, може, випустили його передчасно в зв'язку з загрозою війни. Але дивно, що в довідникові про письменників Радянської України нотатку надруковано про Кальницького, а його фота немає, що траплялося з тими, в яких НКВД під час трусу все забиравало, і тому по реабілітації не мали де взяти фото.

* * *

Тим часом наша господиня, в якій ми наймали ту маленьку кімнату з глиняною підлогою, почала вимагати більшої плати за кімнату. Ми платили 35 карбованців на місяць, хоч готівки з 200 карбованців платні я діставав лише 160-170 карб. А тепер, коли я втратив працю, то стало просто трагічно. Ніякої допомоги по безробіттю не давали. А щоб примусити нас платити більше, то вона почала передчасно закривати після варива чи ogrівання заслінкою димохід, який закривався з її хати. Щоразу, коли в пічці вже все вигасло, ми стукали до неї, і вона закривала. А цього разу господиня закрила димохід без нашого повідомлення. Вночі я прокинувся й побачив, що в хаті чадно, голова тріщить. Я відчинив зовнішні двері і на порозі впав,

знепритомнівши. Оклигавши, я пішов скаржитися до місцевої міліції, бо таке господиня вже робила не раз, вимагаючи більшої платні. Але коли я зайшов до міліції, через відчинені двері побачив між міліціонерами небожа господині, 15-річного хлопця, який приїхав з села і жив у неї. Я зрозумів, що він тепер на посадах міліції.

Тоді я взяв листа від Колективу письменників до міліції з проханням взяти мене під захист перед господинею. Це трохи вплинуло.

Щоб якось вижити, я брав з видавництва "Радянська література" на звірку коректу. Редактором тоді був Микола Дукин. Він тоді ж дав перекласти й невелику книжку "Горький о Леніне", яка пізніше вийшла окремим виданням.

Потім один місяць я працював, заступаючи мовного редактора, Остапа Демчука, на фабриці короткометражних фільмів. Щодня я перекладав з російської мови підписи до фільмів. Іноді ми переглядали фільми, які ще не дістали дозволу на висвітлення. Одного дня був перегляд фільму про 12-річну дівчину, яка завагітніла від 65-річного діда-сусіда.

Цікаво було глянути на особистий склад співробітників фабрики. Там не було жодного українця, крім мене та прибиральниці і сторожа. Все говорить російською мовою. Все явно чуже українській культурі. До мене теж було ставлення, як до чужої людини. Мимоволі спадало на думку, що ці люди можуть створити доброго для нашого мистецтва, культури, коли вони, живучи тут багато років, а й досі не володіють нашою мовою? Їм вона була чужа.

Минув місяць, повернувся Демчук, і я знову ходжу, як жебрак, по українській землі, де я нікому непотрібний, ніхто не хоче взяти до праці. Дехто знітовує, де я перед цим працював, питає, чому мене звільнили, обіцяє повідомити, але роботи не давали. А я добре знаю, що дзвонитимуть до спецвідділу тої установи, де мене звільнено, а там нічого доброго не скажуть, бо то ж філія НКВД, і мое соцпоходження стане на перешкоді.

Я часто доходив до розпуки: як це розуміти, що я на своїй рідній землі став зайвою людиною? Різні чужонаціональні зайти мають працю, чудові мешкання, добре живуть, їздять щороку по курортах, добре одягаються, а я напівголодний, ледве маю в що вдягтися, маю лише два піджаки: один - простенький, бавовняний, поношений, а другий ніби й шерстяний, але не має вигляду. Ходжу голодний, а дома чекають теж голодні дружина з малою дитиною та мати з братовим малим синком, бо брата заарештували й засудили на 10 років Колими, і вона приїхала до мене.

Пробую писати дещо, зрідка щось надрукую, вірш чи оповідання, переважно в дитячих журналах, як "Жовтень", "Тук-тук", "Червоні квіти". Ще в 1928-30 рр. працювала там редактором українка, пані Дюшен, а тепер уже сидить якась Брянцева, яка й мови нашої добре не знає. На дверях її кабінету висить табличка: "По справам редакції приймаємо від 10-ої до 2-ої години дня". Я виймаю олівець і виправляю на "У справах редакції..."

Заходжу до редакції "На Зміну". Там працює мій добрий знайомий поет Іван Нехода. Я його і його приятеля Валентина Бичка ще знаю, як вони були піонерами і носили червоні краватки. Обидва талановиті хлопці. Це вони працювали в молодечих редакціях, писали статті, вірші, організовували матеріал.

Він саме готує нове число піонерської газети "На зміну", про успіхи дітей, школярів, про піонерів. Дає наголовок "Первоцвіт країни Рад". В цей час заходить редактор на прізвище Кравець. Дивиться й каже - Первоцвіт - слово непідходяще, треба змінити, воно незрозуміле. Редактор єврей, хоч має прізвище українське, але його вимовляє без м'якого знака "Кравець".

Іван Нехода нервується, каже мені:

- Таке гарне слово, як "первоцвіт" хоче, холера, змінити!

А за хвилину, доки я чекаю, щоб поговорити з Іваном Неходою, чую, як той же редактор вимагає змінити наголовок до відомого оповідання

французького письменника "Люлька комунара" на "Трубка комунара", бо на його думку "люлька" - це колиска, що у ній дітей гойдають.

- Ні, товаришу Кравець, - каже Нехода, - в українській мові люлька - це в російській "трубка", що в неї кладуть тютюн і курять, а те, що ви думаєте, в нашій мові зветься "колиска" або возик для маленьких дітей.

Та редактор не згоджується, і в черговому числі читаємо наголовок "Трубка комунара".

І хто оборонить перед наступом таких невігласів? Партія призначає, не дивлячись, чи цей партайман знає мову, чи ні. Їм потрібне вірне око, що контролює кожний крок у житті редакції, а мова - це річ третьорядна.

Наступ русифікації все зростав, почали пхати до преси суто російські слова. Це нахабство так розперезалось, що навіть Максим Рильський, Юрій Яновський та Юрій Кошельняк виступили в київській "Літературній газеті" проти явних русизмів. Рильський, наприклад, виступав проти російського слова "ребята", яке стали вживати в пресі.

"Як же тоді буде одина? - питав він, - реб'я чи ребя?"

Та ґрунт лежав, звичайно, не в редакторах, а в Москві, яка слала тисячами московських зайдів в Україну, призначаючи на відповідальні посади. Це ж у 1934 році по редакціях були розіслані списки, яких слів не треба вживати в пресі. Наприклад, замість "обрій", рекомендувалось писати "горизонт", замість "відсоток", писати "процент", не "гартувати", а "закаляти".

Та, дякуючи Іванові Неході, мене таки взяли тимчасово як нештатного на посаду консультанта дитячої творчості та літробітника. Щодня пишу листи молодим авторам, вказую на недоліки в віршах, у дописах, в оповіданнях. Мої відповіді ще переглядає Іван Нехода чи може й редактор та секретар редакції, він теж партійний. Коли вільний час, опрацьовую матеріал для газети. Іноді посилають мене на якусь

зустріч письменників з піонерами або школярами, щоб написав нарис.

Все йде ніби добре, моєю працею задоволені, але одного дня заходить з іншого видавництва, сусіднього з "ЛіМом", комсомолец. Він побачив мене, щось розмовляв з редактором, а наступного дня викликає мене секретар редакції й каже, що моїй праці кінець. Він ще й сам не знав причини, а тому по-доброму, коли нікого не було, розпитував про моє соцпоходження тощо. Я щиро йому розповів. Він українець, навіть поспівчував мені в моїй ситуації.

Життя якось звужувалося, здавалося, що вже немає куди йти, ніщо мене вже не цікавило, і я ходив, як тень, шукаючи праці.

Нарешті, пішов я до архівного управління, і там мене прийняли упорядкувати книгозбірню і допомагати упорядковувати архівні матеріали, якими були захарашчені підвальні приміщення. Тут працювало з десяток робітників, в тому числі директор архіву член партії Софія Шопіна, наукова співробітниця Белінкіна, безпартійна, член партії Расіна, яка закінчила Харківський університет, але не знала як слід ні російської мови, ні української: в письмі робила безліч помилок, але була щирою і доброю людиною.

Директор Шопіна - росіянка, не знала української мови. Такі були й наслідки, що цілий віз журналу "Киевская старина"¹, що виходив у минулому і містив

---

¹ "Киевская старина" (1882-1906) - щомісячний наук. журнал укр-ва, а в 1907 р. став виходити укр. мовою під назвою "Україна". Почав виходити з ініціативи Т.Лебединцева при співпраці В.Антоновича, О.Лазаревського, П.Житецького як неофіц. орган Старої Громади. Протягом понад 25 р. це було єдине видання укр. думки під рос. окупацією. Там була надрук. величезна кількість етнограф., історичного, філософічного та документ. матеріалу про Україну. Друкувалися й белетристичні твори. Журнал об'єднав навколо себе кращі культурно-наукові сили того часу.

багато цінних українських матеріалів, навіть розділи "Енеїди", листи наших клясиків, спогади, віддала на утиль-сировину, на переробку на папір.

Попрацював я там майже рік, упорядковув з рідкісних видань, що знайшлися в архівних хашах, цікаву бібліотеку. Там були майже за всі роки календарі ще царських часів, різні збірники, "История города Харькова" Академіка Дмитра Багалія тощо. Але в архівному управлінні почалась чистка, на яку мушили всі приходити. Викинули директора Лисенка та низку інших співробітників. В нашому архіві треба було по черзі працювати чи хоч чергувати в архіві в неділю. Одного разу, коли я там сам був у неділю, хтось подзвонив:

- То ви були членом Пролітфронту? - запитав невідомий голос. Я відповів, що був. На тому розмова й закінчилась. А це все насторожувало, напружувало нерви. В архіві серед рядових робітників, що впорядковували архівні матеріали, працював старенький чоловік, забув уже його прізвище, здається, Тарасенко. Коли ми працювали одного разу в підвалі в неділю над архівними матеріалами, він розповів, що ще до революції він належав до якоїсь соціалістичної партії. То за те його вже й арештовували, й допитували, а тепер щотижня він мусить ходити до міліції чи НКВД на реєстрацію.

Але в архівному управлінні працював колишній російський офіцер, він був трохи спаралізований, але ще робив. Коли б він був офіцером чи навіть рядовим в українській армії, то його б ліквідували, а, перш за все, викинули б з праці. Але тому, що він був росіянин і служив у російській армії Денікіна, то його не чинали.

Там друкувалися праці багатьох вчених та письменників: С.Єфремова, В.Антоновича, В.Випниченка, Д.Багалія, О.Єфименко, П.Мирного, М.Старицького, Лесі Українки, Марка Вовчка тощо.

За якийсь час покликали мене до війська на так звані терзбори на один місяць. Ми там вивчали абетку Морзе як зв'язківці. Це було в таборах під Харковом. Крім навчань, мені там доручили впорядкувати книгозбірню. Я з цікавістю взявся до роботи. Серед книжок, які лежали посеред кімнати купою, було багато й таких, що їхні автори були вже розстріляні або на засланні. До таких уже належав і Остап Вишня. Це був 1934 рік. Зі мною працював ще один допризовник, помагав мені. Я йому дещо розповів про долю Остапа Вишні та інших письменників. Може дещо розповів і в спільному шатрі, як одного дня викликає мене начальство, дає мені листа, і відправляє назад на місце праці. Я повернувся, з'явився з листом до директорки Шопіної. Вона сказала мені:

- Ви хороший работник, но держать вас не можем потому, что вы не точно информировали о своем соцпроисхождении, а тут идеологический фронт. Здесь есть и секретные документы".

І я знову опинився без праці. Ходив я скаржитися, адже Сталін уже сказав, що "син за батька не відповідає", але й це не допомогло.

Проблукавши так ще кілька місяців, не дістаючи жодної допомоги від держави, я вирішив вступити до Харківського Педагогічного Інституту (ХДПІ) на мовно-літературний відділ. На іспиті, крім визначених політичних тем, була і вільна тема. Я написав про повість Коцюбинського "Фата Морґана", хоч хто зна коли її читав. І мене прийняли. Це мене трохи пожвавило. Я вже мав аж дві середніх освіти: техшколу і Технікум чужоземних мов. А в ХДПІ це був вечірній факультет для вчителів.

21. На педагогічному полі

Коли я провчився там рік, почав шукати праці в школах. Пішов до відділу народів при Міській Раді. Написав заяву. Але в ній була єдина помилка: я написав, що бажаю викладати українську та німецьку мову, а треба було написати "мови". До цього той тип з німецьким прізвищем і причепився. З трудом він післав мене до школи переростків. Це була 84-та школа біля Натечинського мосту на Московській вулиці. Директор Горелова, завпед - Зіневич. Мене радо прийняли викладати в 5-7 класах українську мову. Старших клас там і не було. Там навчалось понад 100 учнів, старе двоповерхове приміщення. Серед учнів чимало бешкетників. Та я вирішив не "попускати гайки". У шостій класі один учень кинув брудну лайку. Я його попередив, поговорив до розуму. Я йому казав: "От ти, Грицю, кинув брудну лайку. Ти думаєш, що ти став героєм? А такі слова кидають п'яниці і злодії. Не вже і ти хочеш таким бути. А твої мама й тато годують тебе, чекають, що з тебе виросте добра людина!!" Після того він став трохи чемніший.

В іншій класі мене продражнили Енеєм, мабуть, тому, що я пояснював "Енеїду" й багато декламував з пам'яті. Один учень на прізвище Горішній був нервовий і ніколи майже не готував лекцій. На лекції часто розмовляв. Після кількох зауважень я поставив йому незадовільно за поведінку, записавши в щоденник. Це було перед самою перервою. Тільки я поставив оцінку, виходжу з класу, як об двері з тріском ударився каламар і розбився вщент. Викликали його до директорки, викликали батьків, і він трохи притих. Інша учениця 7-ої класу, вже цілком "доспіла", виглядала як доросла дівчина, погано вчилась, часто пропускала.

Коли її викликала директор школи й почала дорікати їй, вона відповіла:

- Я вже доросла, я хочу жити так, як всі жінки! А ви з мене вимагаєте, як від дитини.

Ми обговорювали її поведінку на педагогічній нараді й не знали, як на неї вплинути, щоб вона хоч закінчила 7-му класу.

Був у мене в сьомій класі й інший випадок. Вивчаючи правопис апострофа, коли пишемо, а коли не пишемо, я дав підсумковий попереджувальний диктат. Я це часто робив з пам'яті, бо мав уже тих речень до кожного правила досить у голові. Я диктував: "На передсвятковому базарі продавали свіже м'ясо". А серед учнів сьомої класи була одна дівчина, Катя Вакулєнко, з гострим язиком. Вона була старша за інших і дуже нервова, але недурна. На моє речення вона відразу кинула репліку:

- Тепер знайдете багато м'яса, коли пухлі ходять по вулицях.

Кілька учнів пирснули сміхом, а я удав, що не чув, і диктував собі далі. Почати з нею дискутувати не було чого, а сказати директорці чи завпедові, то викликали б батька чи матір, і тоді справа мала б розголос на всю школу, ще б дійшло до арешту. Тому я промовчав, і так справа "засохла". Добре, що ніхто з учнів не доніс директорці, яка була членом партії, але з добрих людей.

Працювати з учнями було тяжкувато, але якось так пішло, що учні до мене добре ставились. Але директорка ще запропонувала мені почати випускати стінну газету. А що матеріалу було мало, бо учні неохоче брали участь, то частину довелося заповнювати своїм гумором чи сатирою про окремих учнів. В 7-ій класі, якою я керував, був неспокійний ще один учень на прізвище Вольський. Поруч нього сиділа учениця, яку звали Валя Рибка. Вольський, правда, не був грубіяном, але часто розмовляв з своєю сусідкою, кидав репліки, погано вчився, частенько пустував і зачіпав слабших від себе, а сам був чи не найбільший

1940 рік. Дмитро Ніценко з приятелькою Валею Бервицькою готуються до випускних іспитів в ХДПІ (Харк. Держ. Педагогічний Інститут)

у класі. Щоб трохи висміяти його, я написав жартівливо-сатиричний вірш:

А Вольський обіцяє...

А Вольський взяв мене за груди

І так писать мені звелів:

"Я хуліганить більш не буду,

Про це даю сто чесних слів.

Слова ж у мене - не полова,

На вітер їх не кину, ні,

Бо кожен клопоть мого слова

Кується в серці, як в горні".

Ну, як йому ти не повіриш,

Як з рук не випустиш пера:

Своїм словам він знає міру

І обіцяє в сотний раз!

А на тему розмов і залицянь Вольського до Валі Рибки я написав куплет:

Ах, Валю, Валечко, Волюсю,

Моя ти, Рибко чарівна,

Як я на тебе подивлюся,

Стаю без покришки й без дна.

І як не дивно Вольський став тихіший. Більше того, йому так сподобалися обидва вірші, що він їх переписав і вивчив напам'ять. А за ним ще кілька учнів переписали.

Я написав їх більше, але решта позабувалась.

Загалом, хоч це й була школа переростків, я працював з приємністю. Добре до мене ставилась і директор школи Горелова й завідуючий педагогічною частиною В.Зіневич. Лише один учитель, що викладав у третій класі, на прізвище Агафонов, ставився якимось холодно, ніби мав якийсь жаль до мене. Закінчувався шкільний рік, а в ХДПІ я теж уже закінчував рік, я переходив до третього курсу. У школі відбувалися

іспити. Одного дня я сидів з двома вчителями в учительській. Один з них був якраз той Агафонов. Вони розповідали про своїх братів, що працювали десь далеко від України на будівництві. В розмові Агафонов несподівано запитав мене, чи я маю теж братів чи сестер. Я трохи розгубився, не знав спершу, що відповісти, бо вже рік, як брата, що був у війську, заарештували, і він опинився аж на Колімі, засуджений на 10 років. Та я таки похопившись, сказав:

- Мій брат служить у війську, в чині лейтенанта...

Помовчавши, він сказав: - Ти краще б не хвалився своїм братом. - Я відразу зрозумів, що він поінформований "згори" про мене й мого брата. Я замовк і вже нічого не відповідав. Я дивувався, що він викрив себе своєю реплікою.

Через кілька днів Горелова закликала мене до кабінету, де нікого не було, і сказала:

- Дмитре Васильовичу, перегляньте цей звіт учителя 3-ої класи Агафопова й виправте помилки. Мені здається, що там багато огріхів.

- Але ж, Валентино Іванівно, ви мене гоните на слизьке. Як він дізнається, я можу мати великі неприємності. Ви звільніть мене від цієї перевірки.

- Не турбуйтеся, - сказала вона, - я даю вам слово чести, що він про це не знатиме.

У мене не було іншого виходу. Я перевіряв і знайшов чимало помилок. Дала Горелова й іспитові роботи учнів Агафопова, диктати, там я теж знайшов багато невіправлених помилок.

На щастя, директорка таки дотримала слова.

22. У новій школі

Коли я був уже на третьому курсі, я пішов до Наросвіти й попросив дати мені кращу школу, щоб я міг викладати в старших клясах. Мені запропонували працю в десятирічці, поблизу Держпрому. Але це була російська школа, тільки я мав викладати українську мову й літературу у 8-х та 9-х клясах. Це був у Харкові так званий Нагірний район, де жили переважно аристократичні кола. Справді, більшість учнів були синки директорів, лікарів, інженерів - діти переважно з інтелігентних родин. У восьмій клясі було 29 учнів. Коли я зайшов, мене вони зустріли питальними критичними очима. Майже всі вони були начитані, дехто відносно добре знав і українську мову. Саме такі, прикинувшись незнайками, почали питати, як писати такі слова як "вінеґрет", умисно вимовляючи "веніґрет", або слово "дизентерія", вимовляючи "дезинтерія". А коли я відповів, почали сипатися нові запитання. Я побачив, що їхня мета не тільки іспитувати мене, а звести лекцію на балаканину. Тоді я зупинив їх і звелів узяти зошити й написати попереджувальний диктат на минулорічний пройдений розділ граматики. І я їм з пам'яті продиктував диктат на 160 слів. Вони відразу присіли, побачили, що я розбираюся не гірше від них. А коли наступного дня роздав їхні зошити, то була добре видна вся картина їхніх знань. Правда, деякі учні написали навіть на добре, але більшість дістала задовільно та незадовільно, чим були трохи заскочені. Вони тоді побачили не мою, а свою слабкість з української мови.

Передо мною в них викладав інший викладач української мови та літератури. Багатьом із них він подобався своєю артистичністю. Мені розповідали вони, що він міг під час лекції вискочити на стіл й імпровізувати якусь сцену чи деклямацію. А від учителів я довідався і про його неабиякі романтичні "здібності": від нього нібито завагітніла дівчина-прибиральниця, що

працювала в школі. Але вже не пригадую, чи його зняли з праці, чи мобілізували до війська, чи якась інша причина, що він уже не працював.

Праця мені і в цій школі подобалась. Я й тут практикував, що коли учні добре приготуються до лекції, то хвилин з десять я можу прочитати щось цікаве, переважно щось веселе з літератури або розповісти якусь історію. І вони любили такі "ліричні відступи". Читав я їм деякі веселі оповідання Стороженка, вірші Самійленка, хоч трохи й побоювався, що автор не належав до шанованих тепер, а також оповідання К.Аніщенка, Ст.Васильченка та інших.

У школі я організував гурток. Іноді я сам читав про якогось письменника, а часто доручав і самим учням, даючи їм допоміжну літературу. Одним з найздібніших у класі був Сергійко Сурукчі, караїм, син відомого в Харкові лікаря. Поруч нього дуже здібним був єврей Марк Димшіц. Вони до мене дуже добре ставились. Одного разу я доручив Серьожі прочитати на літературному гуртку доповідь про життя та творчість філософа Григорія Сковороди (1724-1792). У мене була про нього дуже цінна праця академіка Дмитра Багалія, яку я позичив Сергієві. Правда, про Багалія (1857-1932) на виборах голова ВУАН академік М.Грушевський сказав, що "науковість не визначається кількістю протертих штанів", проте Багалій був видатний діяч у минулому, автор багатьох історико-літературних праць, був свого часу й головою управи м.Харкова, очолював науково-дослідну катедру історії України, був президентом Академії Наук. Його праця про Сковороду була ґрунтовна. Досить згадати й те, що Багалій був автором понад 200 праць з історії України 15-18 стол. А його праця про Сковороду одержала навіть державну нагороду.

На доповідь, яка відбулась увечері, після напчань, я запросив і батьків. Пройшла вона дуже добре, батьки висловлювали щирю подяку і доповідачеві й мені. На вечорі була присутня й директор школи, отрядна партійна дама, яка теж була задоволена. Я був також дуже радий, бо Сковорода належив до моїх

улюблених авторів. До того ж Сергій прочитав свою доповідь українською мовою.

Сергієва мати до мене добре ставилась, завжди приходила на батьківські збори. Одного разу, коли збори закінчились і майже всі порозходились, вона звернулась до мене з оригінальним питанням і порадою:

- Дмитре Васильовичу, чи ви помітили, що останнім часом на голові в Серьожі з'явилась кругленька плямка-лисина?

Справді, я бачив ту лисину трішки вище чола, серед волосся, але думав, що то звичайний лишай, а його ж батько видатний лікар, про якого знав весь Харків, ще мій дядько-лікар згадував прізвище Сурукчі. Та якось не випадало запитувати про ту плямку.

- Я бачив, - відповів я і в свою чергу сам запитав:

- А від чого то?

- То Серьожа сам собі робить, - відповіла вона. - Сидячи вечорами й ночами над читанням книжок, висмикує собі по волосинці сам пальцями. Це, мабуть, на нервовому ґрунті, але це йому робить приємність...

Для мене це було відкриттям і несподіванкою. Серьожа був тихий, спокійний, ввічливий, відразу відчувалося, з якої він родини. Ніколи не було випадку, щоб він прийшов до школи невідготовлений. Він був зразковим учнем. А мати розповідала далі:

- Ми вже дома говорили з ним не один раз, - розповідала вона, - але з того нічого не вийшло. І робить це, коли ми вже полягаємо спати. Він до вас дуже добре ставиться, може б ви спробували поговорити з ним?

Я розумів, яка то неприємність для батьків, і пообіцяв вплинути. Вибравши час, коли учнів не було поблизу - уже по закінченні лекцій, я затримав його:

- Серьожа, що то в тебе за лисинка? Адже твій батько видатний лікар, чому він не допоможе тобі ліквідувати той лишай? Ти ж розумієш, що це бачу я вже давненько, а воно недобре мати таку пляму на голові перед людьми. Чого воно в тебе з'явилось? - запитав я, ніби нічого не знаючи про причину.

Сергій спершу розгубився, почервонів, не знав, що казати. Видно, що йому соромно було признатися. Але за кілька хвилин, вагаючись, він признався й розповів, що то він сам робить, і що це дає йому якийсь нервово задоволення. Я подякував йому за щирість і відвертість, але лагідно підкреслив:

- Але ж ти уже майже дорослий хлопець, як же воно буде недобре, коли хто з дорослих чи навіть твоїх товаришів по школі довідається, що це ти сам робиш? Що вони можуть подумати про тебе? Також до твоїх батьків, певно, часто приходять поважні люди, і кожен відразу глипне на твою лисинку. А ти ж належиш до найкращих учнів школи, на тебе мусять рівнятися інші. Перед тобою слатиметься добра кар'єра, а цей недолік може розвинути у ще більшу пляму на голові. Якщо ти ще не розумієш сам, то уяви, як це болить твоїм батькам. Думаю, що вони знають дійсну причину цього?

Я так поговорив з ним з 15 хвилин, і він пообіцяв, що за місяць цієї лисини не буде. І, справді, вона почала заростати. Але були часи, що знову потроху пляма стала ніби з'являтися. Тоді я ще раз поговорив, нагадавши йому, що він не тільки пообіцяв, а навіть дав слово... І, зрештою, лисинка заросла. Після чергових батьківських зборів мати дуже дякувала мені за допомогу.

23. Лекції в медичному інституті

Поруч викладання в десятиріччі я щороку влітку допомагав у проведенні вступних іспитів до Першого Медичного інституту. Не пригадую, як це почалося, але ще тоді, коли я був без праці, але вже був на третьому курсі ХДПІ, я звернувся до того Інституту у справі праці. А їм якраз потрібно було організувати приймальну комісію для вступників, і мене прийняли на посаду секретаря приймальної комісії. Організувала цю

комісію й керувала нею, як її там називали, Настя Іванівна Соболева, хоч правильно по-українському треба було звати Собоць, бо її чоловік був композитор Федір Собоць, працював редактором сектору музичної літератури, був доброю й культурною людиною. Але пізніше його також заарештували, і яка його дальша доля, невідомо.

Отже ця мила й добра людина, Настя Іванівна, і прийняла мене на роботу до приймальної комісії. Вона сама мала обмаль часу, бо читала лекції з гігієни в цьому ж Медичному Інституті. Була членом партії з давніх часів, очолювала профспілку чи місцевком, була добрим і активним організатором громадської і профспілкової роботи. І те, що вона мене прийняла в такий скрутний час, я ніколи не можу забути і завжди згадую її із щирою подякою й пошаною. Пізніше я ще більше пізнав її доброту.

У секретаріаті чи в канцелярії приймальної комісії інституту працювала ще одна дівчина, що провадила реєстрацію всіх вступників та вела картотку і працювала на друкарській машинці. До інституту подавали прохання щоразу понад дві тисячі бажаючих, а приймали тисячу, а того року, коли я став працювати, мали прийняти 1300 осіб.

Скільки серед тих вступників було цікавих облич, цікавих молодих людей з усіх кінців України. З них велика кількість була з сіл, наших милих українських дівчат і хлопців. Кожному вступникові видавалася спеціальна іспитова картка з його фотом і печаткою інституту. На іспиті викладач, що іспитував, ставив у картці оцінку з його предмету. Крім того, іспитуючий вів у себе список усіх іспитованих та їх оцінок. По закінченні іспитів усі здавали свої картки, і ми розглядали й визначали, кого прийнято, а кого - ні.

При цьому треба згадати, що ситуація для вступників з міста, з одного боку, а для вступників з села, з другого, не була однаковою. Тоді як молодь з міста - дома, крім готування до вступу та навчання протягом року чи й років, нічого не робить фізично, то сільська молодь весь час і влітку й в інший час,

особливо весною та восени, мусить працювати на полі в колгоспі чи на власному клапткові поля. Не має сільська молодь і таких бібліотек, як міська і, головне, тих матеріальних засобів. Отже сільська Молодь не може мати таких знань, які має міська. Тому до іспиту приходять люди з різними знаннями. Щоб рятувати ситуацію, Настя Іванівна на раді професорів домоглась, що для сільської молоді і взагалі для тих, хто знає краще українську мову, зараховувати як основну з мов українську, а хто знає краще російську, можна зараховувати російську. При тій умові, що коли за другу мову будуть гірші оцінки, навіть слабші, то їх не враховувати, бо вони відвідуватимуть вечорами відповідні курси, доки складуть іспит, хоч на задовільно.

Крім того, тоді ще була урядова ухвала відділу освіти чи Наркомату освіти, що серед прийнятих вступників мусить бути не менше 60% українців. Це гарантувало, особливо селянам, які були в гіршому стані щодо підготовки, можливість вступу. І коли приходило до розгляду іспитових карток, то дуже часто було, що вступники з сіл мали не досить добрих оцінок. Наприклад для вступу треба мати разом 60 одиниць із ста, а вони мали трохи менше. Тоді ми брали окремі картки і, замість них, виповняли нові збільшуючи деякі оцінки. Це робили уже після закінчення праці, щоб ніхто не знав про це, бо могла б бути халепа. До того ж сама Настя Іванівна завжди на раді професорів відстоювала права українців з села й домогалась, щоб їм зараховувати українську мову й літературу як головні предмети. А російську вони могли скласти лише на задовільно. Натомість, вступникам з міст зараховували головною російську мову.

Було на тих іспитах чимало й курйозів та різних випадків. Одного разу затримали харківського журналіста й бухгалтера Левка Красного, який прийшов складати іспити за якогось знайомого чи родича-вступника. Цей випадок потрапив навіть до часопису під наголовком "Подвійна бухгалтерія Левка Красного".

Один лікар, Гольденберг, знаючи, що його протеже-вступник не знає до пуття української мови, прийшов разом з тим молодиком і був присутнім під час усних іспитів, які я провадив в той день з мови та літератури. Справді, хлопець майже нічого не знав, але по закінченні сам той лікар сказав мені:

- Вот відіте, он всьо такі неплохо отвечал...

Мені не було іншого виходу, як поставити йому бодай задовільно. Інакше я міг би мати неприємності, а може й звільнили б мене з цієї праці, хоч вона й була тимчасовою. А якщо той лікар був партійним, то така загроза була б ще більшою.

Одна вступниця, красива дівчина, була дуже сумна, пригнічена, а на очах іноді виступали навіть сльози. Я, зрештою, запитав її, що її мучить чи тривожить, чого вона переживає.

На це вона розповіла про трагедію, типову для великої частини нашого народу. Батько репресований, її виключили з праці, живе в гуртожитку і майже щодня голодна. Я вийняв і дав їй двадцять карбованців. Шкода було дивитися на таке миле дівча, яке влада заганяє в глухий кут, а може і змушує пуститися берега.

Пізніше я її зустрів у сквері біля вулиці Свердлова. Я пізнав, привітався. Вона розповіла, що вступила до Медичного інституту на педіатричний факультет, живе тут поруч у студентському гуртожитку. Попросила позичити пару книжок. Я приніс, а за тиждень-два зайшов до гуртожитку, але не застав. Інші дівчата натякували мені, що вона має "погану поведінку"...Іншим разом я застав її й забрав книжки.

Ще один випадок був, коли одна дівчина прийшла складати іспити, а іспитував я від 9-ої ранку до 9-ої вечора з годинною перервою на обід. Платили по 10 карбованців за годину, то була нагода добре заробити в тих нужденних обставинах. Коли я почав розмовляти з нею, помітив, що в неї на голові від вошей аж кишить. Я ніколи не міг повірити, що людина може так себе занедбати, не вичесати, не помити голови. Можна припускати, що вона мала велике горе, якісь невимовно

тяжкі обставини, щоб дійти до такого стану й не реагувати на це. Я вже не розпитував, тільки зауважив їй, щоб подбала про своє волосся, бо кожен буде жаяхатися від неї. Сумна й зажурена пішла вона від мене, і я вже не пригадую, чи вона мені склала іспит, чи ні.

Перед усними іспитами до Медінституту відбувались загальні іспити в письмовій формі з української літератури чи з математики. В залі іноді було до двох сот вступників, а часом і більше. Залі, як і тут, були збудовані амфітеатром або так, що кожний дальший від лектора ряд стояв трохи вище, а тому всіх було добре видно. Проводячи такі іспити, доводилось не раз бачити, як вступники вживали всякі "шпаргалки", по-різному придумані, щоб заглянути в них під час писання іспитових праць. Одні мали виписані формули чи слова на долоні, одна дівчина мала маленьку ніби книжечку чи зшитий бльокнотик, який був прив'язаний в рукаві до ліктя, але був на гумці, і при потребі, його можна витягати, заглянути, а як пустити, то він сам ховався в рукав. Ще одна дівчина таку саморобну книжечку мала в себе на носі вище колін. Вона дивилася ніби на свій папір, на якому писала іспитову працю, а справді відгортала низ суконки і читала свої нотатки-формули. За такі вчинки можна б і видворити з аудиторії, але я лише попросив не робити того більше, а іноді відбирав ту "шпаргалку".

Так протягом трьох років шоліта я читав в тому інституті підготовчі лекції, а потім проводив іспити. Крім мене, були ще вчителі чи лектори, які провадили іспити з української мови та літератури. Іноді й сама Настя Іванівна іспитувала, коли бракувало лекторів. Бо в останні 30-ті роки учителів, що викладали українську мову та літературу, влада так здесяткувала, що не завжди можна було когось знайти відразу.

За ці три роки я добре познайомився з Настею Іванівною. Вона жила без чоловіка, якого, як я згадував, заарештували десь у 1934-5 роках. Мала дочку років 5-6 та сина років 12. Цікаве й те, що з

дочкою вона розмовляла російською мовою, а з сином - українською. Це був тодішній партійний інтернаціоналізм. Треба було віддавати данину обставинам, вірніше русифікації. Адже в інституті все провадилося російською мовою, всі викладачі чи лектори були лікарі, переважно євреї, які розмовляли російською мовою, за малими винятками.

Одного разу, одержавши вперше добрий заробіток за ці літні іспити, я купив заводне автечко й поніс подарувати Насті Іванівні для дочки. Вона завжди була привітна й гостинна.

- Почекайте трішки, - сказала вона, коли я зібравсь іти. Вона кудись пішла. А за кілька хвилин приносить мені в віддяку два рідкісні видання. Це був перший том "Записок о Южной Руси" Панька Куліша, - збірник історичних дум та пісень, виданих у 1856 році. На кожній сторінці половина була українською мовою, а половина - російською. Там були й коментарі та чимало переказів про минуле. А друга - "Хрестоматія стародавньої української літератури" Миколи Сумцова, відомого фолклориста, професора університету в Харкові, автора багатьох цінних видань про Україну українською й російською мовами. Це ж він ще в 1905 році почав читати лекції в університеті українською мовою, за що мав велику халепу.

Від Насті Іванівни я тоді довідався, що Микола Хведорович Сумцов був її добрим приятелем і перед смертю залишив у неї низку цінних видань з своєї книгозбірні чи може й усю книгозбірню, як я догадувався.

З великою радістю повертався я додому, везучи з собою подаровані книжки. І хоч я знав, що "Записки о Южной Руси" видані в двох томах, я не наважився попросити, щоб подарувала мені й другий том. А потім не раз шкодував. Наскільки я цінив ці унікальні видання, що взяв їх у мандрі на захід і довів їх аж до Австралії.

Я кілька разів відвідував цю милу людину, яка все ж мала українське серце, хоч і бачила, що робиться навколо. Директором Першого медичного інституту

недавно ще був Мих.Ловля, здається, білорус за походженням. З ним, припускаю, Настя Іванівна була в дуже добрих взаєминах, мабуть, приятельських, бо коли в 1938 чи трохи пізніших роках його заарештували, вона вирішила стати на його оборону. Вона зорганізувала спільну заяву кількох професорів і подала до ЦК партії, доводячи, що вони знають його протягом років як бездоганну людину в політичному розумінні і цілком надійну. Все це вона розповіла мені у своїй хаті без свідків.

Після цього її викликали до НКВД. Один з головних слідчих, відомий своїм садизмом і розстрілами ще в часи ЧЕКА, накинувся на неї з найбруднішою лайкою:

- Как ти смела, б..дь, подавать такое заявление?!... - Від нього сипалися матюки та ціла низка найогидніших слів, які тільки існували в московським "багажі" лайок. У того головного слідчого, а може він був і начальником оперативного відділу, коли він кричав, бризкали з рота клатті слини, а звірячі очі, здавалось, вискочать з орбіт.

Прийшовши додому, вона вся тремтіла, не могла заснути, але наступного дня вона написала скаргу до ЦК партії, де вона змалювала всю сцену того нападу на неї в НКВД. Вона протестувала, що з нею, яка є старим членом партії з 1920 року, слідчий не мав права так розмовляти й ображати. Вона писала, що то державна установа, яка мусила б оберігати закони справедливості, а не паплюжити людину за вислови правди.

Вона вже була готова до того, що вночі приїде до неї "Чорний ворон"¹, але за кілька днів її викликали до ЦК партії. До кімнати прийшов представник НКВД і вибачився перед нею за ті образи, виправдуючи напасника тим, що він старий чекіст, що його нерви цілком розхитані, що праця надзвичайно

---

¹ Чорне закрите авто, в якому НКВД перевозило арештованих.

тяжка і що в боротьбі з ворогами він має багато заслуг...

Минув ще місяць, і з Колими, де Михайло Ловля був уже в черзі до могили, навіть не працював, а від цинги втратив майже всі зуби, повернули його назад. Але спершу його післали на три місяці на лікування в Крим чи на Кавказ, а потім призначили на посаду директора другого медичного інституту, який був майже поруч, через дорогу.

Так зникали люди в льохах НКВД, на конвеєрах смерти і тільки випадково, дякуючи таким сміливим й одчайдушним, як Настя Іванівна, верталися з етапів небуття, лише одиниці.

В медінституті на той час викладали українською мовою тільки професор Фінкельнштейн, до речі єврей, що читав мікробіологію, професор Міллер, що читав, здається фізику та хемію, та сама Настя Іванівна. До речі, на лекціях проф.Фінкельнштейна студенти з міст та русифікованих родин не раз вимагали від нього, щоб читав лекції російською мовою. На це він відповідав:

- Чи Вам не соромно таке говорити? Ви живете на Україні, їсте український хліб, але не хочете знати мови цього народу?

А наприкінці 30-х років, чи на початку 1941-го року на місце арештованого директора Першого медінституту М.Ловлі прислали з Москви нового директора-вірменина Гаспар'яна. Його приїзд збігся з постановою Народнього Комісаріяту Освіти в Москві про вищі школи, що кращі Медичні інститути (певно це торкалося й інших інститутів - Д.Н.) стають інститутами союзного значення, а тому мова їх викладання стає російською.

Тож, приїхавши, новий директор відразу взявся за русифікацію: спершу викликав професора Фінкельнштейна і, замкнувши двері на ключ, сказав йому дослівно: "На основани постановлення Комитета по висшей школе, предлагаю вам в преподавани перейти на русский язык".

Фількенштейн відповів, що він не заперечує, але просить дати йому офіційний наказ. На це Гаспар'ян

відповів, що є така постанова, опублікована в пресі, і ніяких окремих персональних паперів він давати не буде.

Такі виклики й усні накази були зроблені й професорові Міллерові та Насті Іванівні. Так в Першому медичному інституті вигнали українську мову, якою викладались досі мікробіологія, хемія та фізика й гігієна.

* * *

У 1937 році заарештували мого рідного брата, який був в армії, засудили на десять років. А по смерті Сталіна реабілітували. Виявилося, що донощик зробив брехливий донос. Стали розшукувати мого брата, але, поки знайшли, то він уже помер.

А скільки загнали на той світ цвіту української землі, яких не мала й сама Москва: один з них був академік Агатангел Кримський - знавець 60 мов, зокрема східних, приятель Лесі Українки, автор багатьох вартісних творів з історії Сходу, перекладач, автор поезій, лектор університету. А неоклясики: М.Зеров, П.Филипович, М.Драй-Хмара, Юрій Клен - всіх знищили.

Загнали на той світ і нашого найбільшого історика України академіка Мих.Грушевського, автора 10 томів історії України, чотирьох томів "Історії української літератури". Під час боїв за Київ гарматним вогнем умисно спалили його будинок й архів та бібліотеку. А як він опинився на еміграції, закордоном, то післали гінця з пропозицією повертатися до Києва, обіцяли золоті гори: працю в Академії Наук, редагування наукового журналу, друк його наукових праць.

Спершу, коли він повернувся, почав працювати, виходили томи його історії, він тоді редагував журнал "Україна", але дедалі, за вказівками з Москви, спаралізували всю його діяльність. Журнал закрили, твори заборонили, усунули його з Академії Наук. А в 1933 році заарештували й вивезли до Москви, де він

був під домашнім арештом, мусив щотижня ходити й реєструватися в міліції.

А десь у 1934 році прибув до академіка з Академії Наук післанець. Грушевський відчинив двері, і післанець почав з того, що Михайло Сергійович може повернутися назад до Києва, може там вільно працювати, тільки мусить спершу зректися своїх буржуазно-націоналістичних концепцій, написавши відповідного листа до преси. Почувши це, Грушевський сказав: "До побачення" і зачинив двері перед носом у післанця, члена Академії Наук. Про цю подію розповів мені філософ Петро Демчук. Артистка Малиш-Федорець (Мартинюк) розказала, що коли Грушевський захворів, то його повезли лікувати на Кавказ, але потрібних ліків, які можна було дістати легко з-за кордону, не захотіли замовляти. Більше того, коли в нього був карбункул на шиї, то його скупали в холодній воді, і він від запалення скоро помер. Чи все точно так було, як мені розповіли, я не знаю. Сподіваємося, що тепер дослідники мають можливість вивчити все життя академіка, написати правдиву наукову працю і створити художнє полотно про нашого велетня науки та перевидати його твори.

* * *

Та повернуся до попереднього власного життя й обставин. Спершу я вступив до Харківського Державного Педагогічного Інституту (ХДПІ), на вечірній курс. Спочатку він був дворічний з українською мовою викладання, а потім, не питаючи нас, перевели на чотирирічний курс, де все навчання було російською мовою. Лишилися українськими тільки мова й література. Це навчання дало можливість відразу дістати працю в школі. Тож вдень я викладав у школі, а ввечері, часто просто зі школи, їхав до ХДПІ. Викладали в нас на вечірньому курсі проф.Феоктістов, Роман Державин, проф.Л.Булаховський, П.Петренко, а пізніше Захар Мороз, В.Коряк та інші.

У 1940 році я закінчую ХДПІ. На випускному вечорі в інституті повно студентів, а на сцені наші професори й лектори. Одночасно вшановували якийсь ювілей Леоніда Арсенійовича Булаховського. Я староста курсу - підношу йому від нашого курсу корзину квітів. А він у відповідь прочитав його шанувальникам слов'янською мовою свою подяку. Чотири роки моєї тяжкої праці і навчання за плечима.

"Тепер, хоч мене й заб'ють на війні, - казав я сам собі, - все ж я здобув вищу освіту, про що я так мріяв довгі роки, але раніше мені не давали"...

Здавалося, що я тепер трохи вибіюся із своїх миднів. Останнього літа перед війною за лекції для вступників до Першого Медінституту та за іспити я зробив понад 2 тисячі карбованців, що було для мене великою сумою. Вперше купив собі порядну шафу для одягу та книжок, трохи одягся. Але писати не було часу, лише зрідка друкував якийсь віршик чи дитяче оповідання.

Перед кінцем 1941-го шкільного року організую в школі зустріч з українським письменником Юрієм Шовкоплясом. Його ми запросили на літературний вечір, присвячений його творіві "Проект електрифікації". Мій кращій учень Марк Димшиц читає свої міркування про твір. Він трохи загостро критикує. Я виступив, щоб зм'якшити ту молодечу критику. На сцену запрошуємо автора, який відповів на деякі моменти необґрунтованої критики та розповів, як він працював над своїм твором.

В залі повно учнів та вчителів і керівництво школи. Автор лишився задоволений. Прощаємося з ним з подякою і рясними оплесками.

А за два-три тижні випускний вечір. Всі мої учні добре закінчили рік. Того дня навчань фактично вже не було. Настрій у всіх піднесений. Серед учнів напередодні помічаю якесь шептання, а вранці наступного дня до учительської з крамниці приносять велику корзину квітів з листом від учнів для мене. Я не сподівався того. Був зворушений, а одночасно мені було якось незручно перед усіма, перед вчителями, наче я перед

ними чимсь провинився. Адже нікому з них жодна кляса не піднесла навіть малої китиці квітів, а мені така несподіванка й незручність...

До закінчення шкільного року пишу спеціальний бадьорий вірш. На випускному вечорі його читає одна з кращих моїх учениць. В залі рясні оплески, мушу вставати й поклонитися в подяку. Поет Іван Нехода прийняв його напередодні війни до друку в газеті "На зміну", але йому вже не судилося бути надрукованим...

24. У пазурах війни й полону

А 22-го червня, я повертаюся з останніх відвідин школи і чую з радіорупора страшний виступ Молотова про те, що німецькі фашисти перетнули кордони Радянського Союзу і на тих теренах точиться гаряча війна. Відразу повідомили про нові накази влади: про затемнення вікон, про спізнення на працю і карі за все це - рік в'язниці.

На вулиці відразу почався шалений рух. Люди кинулися до крамниць. По хліб та продукти зростали черги. Нерви напружені. Я мав у банку 200 карбованців, хотів забрати, але вже не дали. Ще два тижні тому я одвіз дочку Лесю до тітки - вчительки до Полтави, щоб там трохи відпочинула влітку, а тепер мусів їхати забирати. На вокзалах страшна штовханина, черги до каси. З трудом добираюся до Полтави й забираю дочку.

У Полтаві на вокзалі повно людей, нема де присісти. Сидимо під будинком станції. Якийсь п'яний росіянин у формі червоноармійця крутиться біля людей і брудно лається. Всі мовчать, нікому затулити йому пельку, бож військовий.

Нарешті, приїжджаємо до Харкова, а там уже на мене чекає повістка: з'явитися до військомату. Іду, і мене відразу мобілізують до батальйону зв'язку. Із тривогою і тремтінням у душі стою перед страшним

невідомим і розлукою з дружиною, донечкою та матір'ю, не знаючи, чи я повернуся з цієї "одиссеї" до своєї хати, до родини. Прощаюся. Мене душать сльози, спазми в горлі, але я тримаюся, щоб не заплакати...

VI

25. Назустріч долі

Минав уже місяць, як почалась війна. Наша частина, разом з багатьма іншими, стоїть у Харкові, на Холодній Горі, у колишній Школі червоних старшин. Високий заґратований паркан відокремлює нас від світу. Вирватись за нього, навіть на побачення з родиною, не легко. Щодня бачиш заплакані обличчя жінок з дітьми на руках, матерів, що блукають по вулиці, заглядають крізь дрiт. На воротях стоїть вартовий, який без перепустки нікого з подвір'я не випускає, а на побачення перепусток не дають.

Тим часом кожен новий день приносить нові тривожні вісті: раз-у-раз розповідають про затримання парашутистів, диверсантів, шпигунів. Коментувалися різні обставини їхнього затримання. Вони нібито ловились на тому, що не знали детально нашого життя, поводження. Одного, що був у червоноармійській формі, затримали ніби за те, що не зумів відповісти, де червоноармієць ховає ложку. Він мав би сказати, що за халявою, але не відповів. Ці фантастичні чутки набирали щоразу більшого розміру. Влада теж була переполюшена: робила облави, затримувала при найменшому підозрінні. Особливо небезпечно було заговорити на вулиці німецькою мовою або запитати чийсь адресу. Мій дядько, наприклад, ішов із школи з учителем німецької мови по вулиці і в розмові сказав кілька слів німецькою мовою. Хтось почув це, і вони скоро опинилися в міліції, звідки вирвалися тільки після ґрунтовної перевірки.

Крім цього, надходили відомості, що німецькі літаки вже пробували прорватись до Харкова. Радіо щовечора передавало нові постанови уряду, що мали ще більше застрашити населення, обмежити життя.

Згадувалися прізвища тих, кого засуджено за невиконання наказу про затемнення вікон. До особливого фанатизму доходили під цим поглядом і в казармах. Ледве хто увечорі чи вночі запалив сірник, як на нього з усіх кутків починали гукати, хоч фронт був ще десь за тисячу кілометрів, а ніякого повітряного алярму не було.

Військовий двір нагадував якийсь комашник. Разом з командирами нижчих ранг ми ходили щоденно на муштру. Але зайняття проходили неохоче, більше часу віддавалось на цинічні анекдоти, на розповідання різних небилиць. Особливим майстром у цьому був писар Королько. Високий, худий, він знав багато всяких бувальщин, напівфантастичних історій, які завжди інтригували всіх. Він мав безліч знайомих у різних місцевостях, розповідав про зустрічі з ними, про різні пригоди й випадки з давноминулих часів, хоч сам був ще молодою людиною.

Та досить було нашому гуртові після зайнять розпорошитись, як кожен поринав у власні думки, думав про свою долю, рідних, близьких.

Одного разу в сад, де відбувались наші зайняття, до сержанта-єврея прийшла його сестра, яка тількищо приїхала з Києва. Після розмови з нею він став сумним.

- Скверние дела... Нужно мазгі перестроїть поіному, - сказав він, ідучи з навчання. Але ніяких подробиць про Київ, про фронт не розповів. Проте з войовничих і бадьорих повідомлень радянського командування було видно, що справи зовсім погані. З'являлись нові напрямки, згадувались нові міста, отже німці швидкими темпами рухалися вперед. До того ж ми довідались пізніше, що німці розстрілювали всіх євреїв, що свідчило про їхні звірячі дії.

В одному з корпусів нашого двору містилася якась військова школа. Там учились німці Поволжя. Але їх на фронт посилати не збирались. Пізніше стало відомо, що большевики зліквідували Республіку німців Поволжя і майже все чоловіче населення кудись нислали.

В темному підвалі нашої казарми юрмились обшарпані західні українці, яким і досі не давали одностроїв і нікуди не випускали з двору. Я цікавився ними і часто розмовляв з тим або іншим, почував, що вони наші брати.

Якось довелось мені зустріти серед них добровільця, кандидата партії. Він і досі був у цивільній одежі, брудний і обірваний, взуття ледве трималось на ногах; проте додому його не пускали, навіть по білизну не міг вирватись. І він щораз більше дорікав собі за своє рішення.

А в мене на душі лежала страшна задуха. Ніщо мене не тішило. Навколо панувала уже російська мова, про яку роками скрізь товкли: "Русській язык - это язык мировой революції. На этом языке говоріл Ленін і Сталін"... На естраді перед нами іноді виступали артисти з веселою програмою, але й це мене не цікавило. Бо в програмі жодного українського слова, хоч серед мобілізованих було майже 80% українців. Зате молода дівчина виспівувала:

Юбку новую порвалі
І подбілі правий глаз...
Не ругай меня, мамаша,
Это било в первый раз...

Ідучи до війська, я не взяв з собою миски, а лише кухоль. Сподівався, що там хоч миску дадуть. Тому й обід брав у кухоль, який не вмщав і пів порції. Але й те споживав без апетиту.

* * *

Було вже 15 липня, коли почали частину за частиною відсилати на фронт. Ми теж чекали на скору дорогу, хоча свого фаху зв'язківців ще не здобули. Але це мало кого турбувало - може, десь інде навчать.

Головним питанням для нас було - куди пошлють? Всім здавалося найкращим потрапити на південний

фронт, тобто лишитись на Україні, коло своїх людей.

Увечорі проти 19 липня, коли з двору виїжджала на фронт якась чергова військова частина, хтось сказав, що цієї ночі й до нас прийде черга...

Лягали спати, як завжди, просто на брудну підлогу, на простелені шинелі, один біля одного, головами до стін. Темрява коридорів і кімнат тиснула на свідомість, обтяжувала і без цього похмуру душу.

Вночі, коли надворі сіяла ріденька мряка, скомандували "подійом". Шамоталися в темряві, одягалися, скачували шинелі.

Весь ранок вантажились. Коли надворі давно розвиднілось і крізь пошматовані хмари почало проглядати сонце, ешелон рушив на північ. Отже стало ясно, що на південний фронт ми вже не потрапимо.

Плятформи, набиті вантажними автами, пливли вперед. Українські хати, привабливі луги, по яких звивався Дінець, лишались позаду. В нашому вагоні, ніби замість ліжок, стояли скрині з вибуховим матеріалом. Спершу було трохи моторошно почувати під собою такий "грунт", але потім ми звикли.

Другої ночі ешелон наближався до міста Орла. Це вже була Росія. Я стояв на варті на першій плятформі, коло самого паротяга. Через суцільну хмарність темрява була непроглядна. Вітер шарпав за поли шинелі, сипав у вічі і за комір шорсткий перегар із димаря. Пролітали станції, мигали червоні вогні стрілок, семафорів, а думки шугали туди, де лишилося рідне, дороге, незабутнє.

Після полудня наш ешелон зупинився на одній із станцій Москви. Поруч нас стояли ще два, що прибули з Харкова. А далі з обох боків піднімалися споруди великих виробництв, гомоніла чужа, холодна, жорстока Москва.

На зміну недавній мряці прийшов соняшний, тихий день. Користуючись зупинкою на шляху в невідоме майбутнє, дехто писав додому листи і листівки, датуючи їх 21 липня 1941 року. Минув рівно місяць, як почалась війна.

З нашого вагона лунав сміх і регіт. Розважав Королько. Розповідаючи, він був зовні серйозний і сміявся самими очима. Зате серед слухачів раз-у-раз, після коротких павз, вибухав гучний регіт. Проте, ці веселощі з від'їздом на фронт щоразу рідшали. Всіх тривожило прийдешнє.

26. Перші бомбардування Москви

Повечерявши, червоноармійці товпились коло вагонів, гуляли вздовж ешелонів. Та ледве сонце сховалося за обрій, як раптовий стогін сирени оголосив тривогу.

- По вагонах! - почувась команда. Проте ніхто не думав про щось серйозне. В даліні над містом повисли тим часом якісь фігури аеростатів, що, мабуть, тримали в повітрі загороду. Трохи згодом, з припливом сутінків, з'явилися гігантські віяла прожекторів, що, повзаючи по вузькій поволоці невеличкої хмарки, шукали ворожих літаків. Майже разом з цим полетіли догори разки трасівних куль, ракет, ударили зенітки.

Ми стежили за всим, що діялось навколо. Придивлялись до роботи прожекторів, але мало кому пощастило помітити в повітрі якихось літаків.

- А, може, це маневри, - сказав хтось із зв'язківців, але з нього почали сміятись. Важкі вибухи і далекі пожежі заперечували будь-які сумніви.

За якусь годину-півтори все це скінчилось. Лише в уяві довго ще мерехтів дивовижний фюерверк. Вранці газети і радіо повідомили про наліт. Але по вагонах ходило безліч чуток і пліток, коментуючи недавні події значно детальніше.

День минув швидко в розмовах про вчорашню тривогу, у спогадах, в анекдотах. І знову встало перед усіма на повен зріст питання: куди нас повезуть - на північ чи на Смоленський напрям? Більшість вважала за небезпечніше потрапити на другий, де

точились найзапекліші бої.

Наближення вечора на цей раз викликало загальне очікування. "Чи й сьогодні буде?" - цікавило кожного.

Справді, події не забарились. Після заходу сонця знову заголосили сирени, а через якийсь час піднялися вгору десятки прожекторних променів, полетіли черги вогняних куль і гарматнів. Особливо багато їх простувало до невеличких хмарок, що ніби навмисно залишилися над містом.

Великі ракети, що зависали раптом то тут, то там, вражали своєю яскравістю. Це були так звані парашутні ракети; ми їх бачили вперше. Очі червоноармійців тяглися до відчинених дверей та до двох вікон на протилежному боці вантажного вагона.

Ще трохи часу - і важкі вибухи почали стрясати землю, а червоні заграви пожеж одна по одній заколихалися в кількох місцях. Цього разу ми вже побачили, як, освітлені прожекторами, промайнули вгорі літаки.

Ось позад нас на велике виробництво, освітлене сяйвом ракет, полетіли бомби. Вибух за вибухом гриміли в повітрі. Вогонь, що спалахнув, викликав згодом нові вибухи в середині споруд. Нерви в усіх напружились; до того ж небезпеку посилювало сусідство п'ятьох зеніток, що стояли на піскуватому пустирі і безнастанно стріляли. Але раптом пролетів літак, і ніби якісь вогняні горобці застрибали на даху будови, що була з другого боку. Почалось бомбардування об'єкту, що був зовсім близько. Треба було щось діяти, але ніхто не давав команди. Дехто кинувся бігти до паркана, щоб перележати під ним. Але їм заборонили. Тим часом над нами почав кружляти літак, і збоку повисла ракета.

- А що, хлопці, може, це маневри? - порушивши мовчанку, озвався раптом Королько, що струнко стояв з торбиною за плечима. Але на нього писнули інші, ніби боячися, що його слова почують з літака. Раптовий свист бомби ніби притиснув усіх. Почувши швидке наближення пекельного ладунку, частина людей

пригиналася з якимось важким стогоном, тримаючи в руках торбинки чи валізки. Ще мить - і кілька бомб припинили дію сусідніх zenіток.

Аж ось запалювальна бомба впала поруч, коло вагона і зашипіла в піску. Досвідчені червоноармійці відразу вискочили і засипали її піском. Але не без курйозу обійшлося в одному з задніх вагонів. Там, як розповідали, були майбутні керівники воєнторгів, фахівці, яких мали використати в організації заготівель і постачання після плянованого вступу на німецьку територію. Паніка серед них зчинилася значно більша: вони то вискакували й лізли під вагон, то знову дерлися в середину, піднімаючи страшний лемент. Один із них так стрибнув із вагона, що зламав собі ногу і підняв ще більший вереск. Всі думали, що там були поранені бомбами.

Щоб уникнути небезпеки, командування вирішило вивести наш ешелон за місто. Але машиніст так налякався, що заліз під паротяг і, захопившись за колесо обома руками, не хотів вилазити. Лише силою зброї його змусили виконати наказ.

За півгодини ми вже стояли за містом, на краю стрімкого косогору, звідки було видно всю Москву. З полум'я багатьох пожеж деколи виглядали верхи високих димарів. Налети й бомбардування тривали далі, а протилетунська зброя затихала дедалі більше.

Виставлена з обох боків ешелону посилена варта нікого близько не підпускала. Проте, стоячи на варті, довелося зустріти червоноармійців, що побували вже в боях десь під Львовом. Їх частини були розбиті, і вони простували кудись за Москву на формування. Їх відразу обступили цікаві й особливо уважно розпитували, як ставляться німці до полонених.

Бомбардування закінчилось тільки десь о першій годині ночі.

Коли надворі цілком розвиднілось, ми рушили назад, на попереднє місце. По дорозі ми бачили з вагона розбиті чи спалені стіни великих виробництв. Якась випадкова бомба влучила в невеличкий будинок телеграфічної станції, що була коло самого перону.

Поштова скринька, куди ми вчора кидали листи, лежала осторонь, коло огорожі, а начальник станції і дві телефоністки були забиті. А ще вчора наші жартували з ними, прогулюючись коло їхньої установи!

- Оце вам, хлопці, вже війна, - сказав морзист Тарасенко, що підійшов разом з писарем. Але писар Королько відразу заспокоїв його:

- Нічого! Головне те, що воєнні об'єкти не потерпіли...- Зрозуміло, що це була тонка іронія на дійсність, на повідомлення радіо.

О 9 годині принесли свіже число "Правди". Там дійсно писалося (всупереч тому, що ми бачили), що "воєнні об'єкти не пострадали".

- Бачте, я ж казав, - іронічно озвався знову Королько. Проте ніхто не зважився говорити на ці небезпечні теми.

Тут ми довідалися, що кілька вагонів з тих ешелонів, що лишалися, розбито і що начальника нашого ешелону поранено скалкою в руку.

- Людям щастить, - кинув хтось несподівану репліку, зраджуючи цим своє небажання їхати на фронт.

Так пережили ми два бомбардування Москви. Згодом рушили далі. І знов в усіх зринула думка: куди ж? На який фронт?

27. Їдемо на західній фронт

Зупинившись на якийсь час на околиці Москви у Красній Пресні, ми рушили в напрямі на Смоленськ. Це пригноблюво вплинуло на настрої червоноармійців. Тим більше, що серед нас лише одиниці були вже на фронті і нюхали порох, а більшість ні військової справи, ні телеграфістського фаху ще не встигла опанувати.

І от ми, недоучені морзисти, їдемо в той бік, де, як писали газети, "їдуть найзапекліші бої". З обох боків дороги майже весь час нас супроводили густі ліси. Скоро ми зустріли безліч ешелонів - вони йшли назустріч! Одні з пораненими, другі з пошарпаними в боях частинами. Здавалося, що лише ми їдемо в бік фронту, а решта тікає.

Наші товарові вагони були переповнені: на обох полицях або помостах люди лежали один поруч одного, покотом. Літня спека посилювала погані умови переїзду. Зв'язківець Піголь, досить чудакуватий хлопець, схожий на цигана, не витримавши духоти на верхній полиці, заліз під першу, тобто ліг просто на підлогу, в бруд і порох. З нього весь час глузували, але він був порівняно спокійний і не завжди реагував на образливі вислови.

У вагоні точились систематичні суперечки і чулась, особливо серед росіян, брудна лайка. А коли хтось щось зауважував з цього приводу, то зустрічав цілу зливу насмішок.

- Ви што, с неба свалілись? - гукав сержант Скачков, який сам не вмів сказати слова без брудного додатку.

- Ви не білі в кадрових, вот там, можно сказать, такі ругаються. А ето - мелочи жізні... без етого іногда даже нельзя мислі виразить...

Надвечір, не доїхавши до якоїсь станції, поїзд зупинився, і за кілька хвилин наказано вишикуватись у "повному бойовому". Це зробили, очевидячки, для муштри, хоч нам сказали, що в лісі появились не то партизани, не то парашутисти. Нас повели в ліс і наказали лягти розстрільнею. Але це тривало недовго, ми скоро повернулись назад, і поїзд, повільно повзучи,

рушив далі. Хтось сказав, що ми їдемо до Вязьми¹. Ніхто з нас у цім місті не бував.

Скоро смеркло, і поїзд почав іти помалу, ніби помацки, часто зупиняючись. Тепер уже всі прислухалися, чи не гуде вгорі німецький літак, щоб своєчасно зупинитись. У вагоні було темно і тоскно, відчинені двері теж нічого не допомагали, бо надворі не було видніше.

Аж от хтось почув гудіння літака. Всім наказали бути напоготові, але що ми мали робити - лишалося невідомим. Раптом над нами засвистіла бомба і ляснула поблизу, в хащах лісу, покотивши навколо стогони. Поїзд зупинився. Коли літака не стало чути, рушили знову. Проте, за кілька хвилин розітнулися нові удари бомб, але десь з боків. Кожен сприймав це по-своєму: або здавивши в собі всі почуття, чекав катастрофи, або, махнувши рукою на все, лягав на порожні лави і намагався про те не думати. Дехто, дивлячись крізь розчинені двері, бачив іскри паротяга і хвилювався, що з літака їх помтять...

28. Станція Вязьма

Вранці, коли сонце підбилось височенько, ми прибули на станцію Вязьма. Кілька ешелонів з військом і спорядженням стояло поруч. Міста не було видно - воно ховалося праворуч, десь за горбом. Але тут уже були ознаки наближення фронту. Станція частково

---

¹ Вязьма - районне місто Смоленської області. Розташоване на річці Вязьмі, за 4 кілометри від автомагістралі Москва - Мінськ. Залізничний вузол. Мало тоді 20 тисяч населення. Воно виникло в 9-10 століттях. За часів Московської держави мало важливе торговельне й воєнне значення. Тепер у ньому розвинуті головним чином виробництво масла, металообробна, цегельно-черепична, шкіряна та льнообробна промисловість. У 1958 р. мала 32 тисячі населення.

була розбита, поблизу впали в око ями від бомб. За годину-дві ми вже були свідками, як збоку пролетіли три літаки. Їх обстріляли зенітки, проте без наслідків.

Але, хоч небо було не дуже ідилічне, розвантажувати ешелон чомусь не поспішали. Лише після полудня почали викочувати кухню, виносити спорядження, скочувати авта. З сусіднього ешелону виводили коней. Ця процедура тяглась до п'ятої години вечора.

Пообідавши, ми, нарешті, сідаємо на свої вантажні машини, начіплюємо з усіх боків гілля для маскуванню, беремо чималі гілки навіть у руки; але все це йде дуже повільно, весь рух, наче на злість, затримується. Раптом, мов яструб серед ясного неба, з'являється двомоторний німецький бомбардувальник з жовтуватими кінцями крил. Починається паніка. Хтось із командування кричить, щоб передні машини швидше рушали.

- Це, мабуть, Мессершмідт, - кажу я, піднявши голову. В ту саму мить усі чуємо зловісний свист бомб і, мов курчата від шуліки, кидаємося з машин на всі боки.

Я біжу, оглядаючися в бік ешелонів, і бачу, як по другий бік машин, трохи праворуч виростає стовп диму. Коні, що стояли поблизу, стали цапа, кинулися вбік. Здається, що зараз упаде друга, третя бомба. І я миттю проскакую попід вагонами ешелону. Тим часом чути голос начальника ешелону: "Лягайте тут!" Я зупиняюсь. Лягати не довелось, літак скинув одну бомбу і полетів геть. Опам'ятавшись, біжу назад. Але наших машин уже нема, десь поїхали. Тоді чіпляюсь на останню машину нашої сотні, що починає рушати.

- А вінтовка где? - раптом запитав командир відділу. Я трохи розгубився. Або я забув її в машині, коли вистрибував, або десь загубив, лаяючи попід вагонами. Не дочекавшись від мене ясної відповіді, командир додав:

- Ви знаєте, що вас чекає? Польовий суд, розстріл.

Один сержант почав і собі "підливати олії в огонь". Він розповів приклади з військової служби на Далекому Сході: там за загублення гвинтівки роз-

стрілювали або засуджували.

- Добре, якщо замінять розстріл на десять років каторжних робіт, - сказав знову перший, - але тоді пошлють на передові лінії у штрафні батальйони, а кару відбудете по закінченні війни. Однак витримати ті роки рідко кому щастить, - додав він.

Я не відповідав, бо напружено думав про ту миттєву гвинтівку. То мені здавалося, що я тримав її в руках, коли пролазив попід вагонами; а потім, поправляючи шинелю, поставив її коло вагона і, мабуть, там забув.

Тим часом, проїхавши околицями міста, ми виїхали на шосе, що вело до фронту. Від моїх здогадів підірвало мене незвичайне видовище. Ліворуч, довгим, безладним, уриваним ланцюгом ішли військові. Незабаром увага всіх прикипіла до цих людей. Вони мали якийсь дивний вигляд, дехто був навіть босий і без шинелі. Зброя теж була не в усіх. Коли наша машина на мить зупинилась, ми позлазили і заговорили з зустрічними. Вони нехотя, якимось остерігаючись, розповіли, що їхні частини були розбиті у вершині Дніпра, а тепер вони пройшли майже сто кілометрів, прямуючи до Вязми на формування.

- Значить, справи погані, - сказав мій земляк, сівши поруч в авті.

Проїхавши кілометрів сорок, ми повернули ліворуч у ліс і через деякий час опинились на квадратній галявині, де вже було чимало машин з іншої сотні нашого батальйону зв'язку. Але, не зважаючи на мої пильні розшуки, своєї частини я ніяк не міг знайти. Одні казали, що вона десь затрималась у дорозі, інші що поїхала вперед.

Лише тоді, коли почало смеркати, я довідався, що наша частина зупинилась кілометрів за два, за хутірцем, у порослому лісом яру. Мандрую туди. Товариші відразу повідомляють мене, що моя гвинтівка є, була в машині. А командир чоти, гостроносий лейтенант Свірідов (його називали "канцелярська криса") негайно почав обсипати мене образами і погрозами віддати до польового суду.

29. В лісах під Вязмою

Якийсь тиждень живемо, забравшись з машинами у високий бур'ян і молоду вільху. Щоденно, по черзі вартуємо вдень і вночі в усіх кінцях нашого табору. Над нами раз-у-раз пролітають літаки, особливо німецькі, але наказано не стріляти, навпаки, маємо маскуватись від усіх літаків.

Одного разу вартові затримали двох чоловіків, яких випустили німці з менської тюрми. Сиділи вони там за спізнення на роботу. На дорогу німці дали їм сиру, хліба тощо. Цей сир дав підставу до підозри та обвинувачення в шпигунстві і, кінець-кінцем, до арешту. Їх повели до штабу дивізії.

Так минав кінець липня в лісах на захід від Вязми. Майже щодня посилали вантажну машину до міста по продукти. Якось довелось і мені поїхати разом з іншими по харчі. Вирвавшись з вузьких лісових доріжок, ми опинились на шосе. Сонце пекло, але швидкий рух машини давав прохолоду. Вже ми доїхали до передмістя, як на небі з'явилися чотири німецькі бомбардувальники. Зенітки і зенітні кулемети зняли велику стрілянину. Ми зупинились на переїзді поблизу Вязми і почали стежити. Видно було, як поблизу літаків зависали в повітрі клубочки диму; але бомбардувальники ніби не відчували їх. Зробивши поворот над Вязмою, один з них відокремився і полетів трохи праворуч. Інші три почали з кулеметів обстрілювати машини на шляху, в тому числі й нас. Та ледве ми розсипались під деревами, що рядочками росли вздовж залізниці, як раптом розітнувся страшний вибух. Одночасно гігантська кругла хмара вогню й диму піднялася під одним з літаків. Вслід за цим почалися поодинокі і гуртові, безладні вибухи.

- Певно, в арсенал попали, - сказав один зв'язківець.

Коли літаки полетіли геть, ми сіли в машину і

поїхали назад, не доставши нічого; але грім вибухів ще довго не замовкав. Пізніше ми довідалися, що бомби попадали на станцію, де стояло кілька цистерн з бензиною, ешелони з гарматами тощо. Там же, як розповідали, стояв ешелон з дівчатами, привезеними з-під Калуги на копання ровів, шанців та на спорудження укріплень. Майже всі вони загинули від тих вибухів.

Наші дні минали в копанні шанців, відвідуванні політгодин, розповіданні небилиць і стоянні на варті.

* * *

Стоїш годинами, вдень або вночі, десь у хащах цигарнику або на узліссі, перед майже стиглими ланами жита та пшениці. Слухаєш перепелів, далеке гавкання собак, шепіт колосків, шум лісу. Дивишся на німий місяць серед просторого неба, згадуєш рідних, знайомих, і мимоволі, самі складаються рядки:

Коли сонця ясне коло
Ляже спать в обійми хмарки,
Згадую свою я школу
І далекий, рідний Харків.

А навкруг щоразу тихше,
Ані шепоту, ні сміху,
Навіть вітер не колише
Наді мною віття вільхи.

Лиш, де згас останній промінь,
У вечірньому тумані
Чути дальній фронту гомін -
То гармат важке зідхання.

Ось і я стою "в дозорі"
На безлюдному узліссі,
Раптом чути шум моторів -
Літаки ген пронеслися.

Пролетіли буревієм,
 Мов раптова хуртовина...
 Щоби смерть між тих посіять,
 Хто напав на батьківщину.

Побувши з тиждень на цьому місці, ми несподівано, якраз проти ночі вирушаємо, - але не вперед, до фронту, а назад, в інший ліс.

По дорозі хтось розповідає про те, що вже видано наказ селянам, що вони, в разі відступу, мусять спалити весь урожай. Їдемо через якесь село, але ночуємо в лісі. "Плащ-палаток" немає, ковдер теж не видавали, тож лягаємо просто під кущами на вогку від дощу траву, піднімаємо коміри шинель. Вночі робиться холодно й вітряно. Коли почало сіріти, їдемо далі. Часто блудимо, відриваємося від решти наших сотень, довго мандруємо лісовими дорогами, завертаємо іноді назад і, нарешті, знаходимо потрібне місце. Загнавши машини знову в обійми густого вільшаника, виставляємо варту, а вранці починаємо знову копати шанці, будувати землянки.

Ввечері комісар сказав, що вчора, після нашого від'їзду на місце нашого постою був наліт. Чи так це було, ми перевірити не могли.

Ми почали жити на новому місці. Тут ліс був на рівному, дерева високі, в лісі чудові галявини. Щовечора бачу, як летять бомбити Москву німецькі літаки. Вони летять що дві-три хвилини, то зліва, то справа, то над самою головою; по одному, по два. Починаю рахувати. Налічую щовечора то дев'ятнадцять, то двадцять три, то двадцять сім. І це тільки наді мною, - думаю я, - а скільки їх усіх перелетить за вечір? За годину-дві знову бачу, як ті літаки повертаються назад.

Іноді вночі видно крізь ліс, як прожектори захрестять небо над Вязьмою, яка лежить тепер від нас на північний захід; чути бухкання зеніток, вибухи бомб.

Минуло двадцять днів, відколи ми виїхали з дому. Лише тепер дістали ми довгождану нашу адресу, на яку

можуть нам слати листи. Але за кілька днів знову знімаємося з місця і проти ночі вирушаємо в бік фронту. Ідемо всі на вантажних машинах. По дорозі обганяємо інші військові частини, що рухаються теж на захід. Проте ідемо повільно. Лише вранці дістаємося до потрібного нам місця і розташовуємося в молодому осичняку, порослому високою травою. Наступного вчора мене призначають вартувати на всю ніч.

Надворі мрячить. Ідемо вдвох, я і мій земляк Мигаль, вибираємо собі місце в чагарнику, над пущенькою стежкою, порослою травою, і тут залягаємо. Ліс і тут пустельний: ні пташок, ні зайців, майже нічого живого не чути, не те, що в наших лісах. Так ніби все повтікало при наближенні фронту.

На землю швидко спадає непроглядна темрява. Потім знімається вітер, і ліс морем шумить над головою, хвилями котить з кінця в кінець, розгойдує верховіття. Під цей шум можна підійти до вартового ширитул, і він не почує. Оглядаємось навколо, здивляємось в темряву. Але що тут побачиш, коли стежка за кілька метрів зникає в мороці! Іноді здається, що ніби хтось іде до нас лісом, ломить перед собою гілля, суне навання. То здається, що хтось стиха підкрадається, щоб нечутно пронизати наші тіла багнетом. Проте ми знаємо, що нічого немає і не може бути, хіба тільки хтось із командування може прийти і перевірити нашу варту. Щоб не дрималося, прихилиємось один до одного і говоримо на вухо всяку всячину.

Раптовий тріск поблизу, по другий бік стежечки, полонить нашу увагу. Хапаємось міцніше за гвинтівки і помічаємо, як за три-чотири метри від нас з'являється темна фігура якоїсь тварини. А, може, це людина? - вирінає думка. І я витягаю голову вперед, хочу розпізнати. Ні, це якась тварина. Вона наблизилась і зупинилася в нерішучості: мабуть, ловить нюхом нашу присутність. Стріляти на звірину вартовому не можна. Ловити теж немає змоги. Тим часом звір обертається задом до нас і знову стоїть на місці, нюхаючи землю. Тоді я нечутно простягаю крізь листя гвинтівку і

багнетом легенько штовхаю його в стегно. Він, мов від укусу, підскакує з несподіванки, кидається вбік, тріщить сушняком, ламає тонкі гіллячки, що перетнули йому дорогу.

- Що воно за нечиста сила, - питає мене мій сусід, - чи не дикий кабан?

- Ні, - кажу я, - мабуть, борсук.

Дощ потроху вщухає, але шинелі на плечах промокли вже наскрізь. Коли розвиднілось, повертаємось назад. Поснідавши, я лягаю під машиною спати. Але не проспав я й години, як чую голос сержанта, який, брудно лаючись, штовхає мене ногою:

- Каково чорта завалілся?! Думаєш, за тебе другіе будут работать?!

Швидко схоплююся і довідаюся, що вирішили здійснити мою вчорашню ідею: збудувати над машиною будку від дощу. Я не нагадую, що я щойно повернувся з дозору: сержант - брутальна людина, на яку ні слова, ні аргументи рядового не діють.

Але збудованою будкою не пощастило довго користуватись: за два дні ми рушили далі, в бік фронту. Була ніч, коли ми, з'їхавши на шосе, рушили на єврейське, як казали, місто Дорогобуш.

Знову відбившись від своїх, ми вранці кілька годин відшукували місце розташування наших частин. Лише надвечір знайшли їх у сосновому лісі за яром, поблизу невеличкого села, що розкинулось на схилі.

Завівши машини під сосни, скидаємо всі свої речі на землю, наносимо сіна, лягаємо спати. Це було вже за 30 кілометрів від фронту. В тихі дні було чути гуркіт гармат і частіше пролітали німецькі літаки, вивчаючи місцевість і стежачи за рухом наших військ на шляху.

Тут ми довідалися, що сюди вже раз проривались німці, і кожен з нас при нагоді розпитував селян, як вони до них ставились, що робили, коли прийшли, які були бої, чи брали в полон. Було видно, що майже всім воювати ніяк не хотілось. Кожен мріяв про щасливий полон. Одного разу, розвантажуючи машину з бензиною, червоноармієць відбив собі до половини два пальці на

правій руці. Почувши про це, всі заздрили, що його відпустять додому. Проте командири сказали, що його справу ще розглядатиме польовий суд.

Якось уранці пішла чутка, що нас сьогодні розподілятимуть між окремими дивізіями і відсилатимуть на фронт. Чутка справдилася скоро. Опівдні нас вибрали і повідомили про це офіційно. Прибулий з передової лейтенант, після короткого слова командира батальйону, звернувся до нас з промовою, зазначивши, що ми зараз вирушаємо на передову лінію. Серце в кожного стиснулось, але ніхто про це не говорив. Навіть на прощання, закололи свиню і повідомили, що сьогодні буде добрий обід. Але пообідати нам не пощастило. Крупи, як виявилось, стояли десь коло бензину, і тому зварена страва була забракована. Всі дуже домагалися одержати нехай і таку страву, але відмова була категорична.

30. Близьче до фронту

Взявши виділену групу зв'язківців - щось до 125 людей, лейтенант повів нас за собою. Він легко йшов попереду, тримаючи в правій руці пляшет, а на лівій руці плащ. Шлях спершу ішов просто на захід, потім повертав ліворуч і простягався вздовж фронту.

Це було 14 серпня 1941 року. Стояла спека, тому ця подорож з повною "викладкою" та ще з додатком торбин з речами давала себе взнаки. Всі швидко стомлювались, відставали; тільки густі, дуже високі ліси, що часто траплялись по дорозі, трохи рятували нас від спеки. Дехто потроху відставав, і хоч лейтенант весь час погукував і погрожував, двоє з нас десь відстали зовсім і загубились.

Ми збиралися спочити, коли перед нами, серед лісу відкрилась похмура картина. Це було попелище від постою якоїсь військової частини. Чорні залізні рами від ладункових скринь, від вантажних машин,

розбиті зенітки і рештки спаленого спорядження, що загинуло від бомбардування.

Ми хотіли сісти тут спочити, але наш провідник не дозволив, повівши нас далі в долину, по якій звивалась вузька річечка. Тут ми повмивались і сіли поїсти. Уже виразніше чути було бухкання гармат, частіше пролітали літаки; інколи коло дороги ми зустрічали розбиті гармати, бачили закинуті в жито крицеві шоломи. Назустріч або вперед до фронту пробігали зрідка машини або посувався якийсь обоз.

- Проходимо другу лінію оборони, - сказав лейтенант, ідучи поміж високими житами.

Коло вже сонце сховалось за обрій, почулось гудіння літаків. Ми побачили групу бомбардувальників, що летіли нібито нам навперейми. Ми кинулись ліворуч і попадали поміж кущами картоплі. Та літаки не звернули на нас уваги і полетіли далі. Трохи згодом чути було вибухи - десь на схід від нас.

Коло 11 години ночі ми зупинились на ночівлю біля якогось яру, на схилах якого бовваніли хатки. Не знайшовши іншого місця, ми розмістилися в якійсь колгоспній, безверхій порожній стайні, просто на підлозі, вкритій брудом.

Ще підходячи до цієї місцевости, ми зауважили якусь дивовижу. Це була велика вогненна куля, що непорушно лежала на західній обрії. Що це було - ніхто не знав; проте здогадувалися, що то був німецький сигнал: дороговказ для їхніх літаків чи орієнтир.

Мені довелося відразу стати на варту коло стайні. По однім боці лежало село; по другому - ледве можна було розібрати темні плями лісу; трохи зліва простягалось поле. Скоро коло мене з'явилось звідкись кошеня. Воно ніби прийшло розважити: терлось об ноги, тихо вело свою котячу пісню. Серед темряви, в далині було видно, як межею до лісу попростувала якась постать. Чого їй треба, які справи женуть її вночі? Чи то німецький шпигун, чи свій розвідник повертається назад?

Самотність завжди розбурхує думки, спогади. особливо остання мандрівка зродила в мені рій гострих, болючих дум. Хтось ніби шептав на вухо про зростаючу небезпеку, про майбутні бої. Душа, мов те мале заблукане кошеня, яке плуталось коло ніг, скаржилась і нарікала, що ще не жила справжнім життям. А свідомість ставила питання руба: За що воювати? Що боронити? Оце безпросвітне, безправне животіння? Оце безконечне і brutальне нищення всього, що зветься українським? Боронити отих, хто душив і душить мій безталанний нарід? Адже 4 рази мене викидали, як непотріб, з праці, ходив я по півроку, не маючи з чого жити, продавали останні речі і книжки, щоб прожити, щоб годувати маленьку донечку! Але водночас виникло друге: А що ж буде? Що може прийти інше? Що принесуть німці? Чи прийде краще, вільне, здорове життя, мова, мистецтво? Чи стане Україна вільнішою?

Я ледве задрімав після вартування, як крикнули піднімайсь! - і ми рушили далі. Переходимо село Ромоданово. Чимсь рідним війнуло від назви, що перегукувалася з нашим Ромоданом; крім того, ніби в нас на Україні, коло містка стояв водяний млин. Але село якесь голе, ні садочків, ні дерев біля хат.

Проходимо село, розташовуємось на лузі снідати. Та наш спочинок раз-у-раз переривають німецькі літаки. Вони літають низько, ніби шукають собі здобичі, і ми щоразу кидаємось під кущі, падаємо в ямки, щоб бути непоміченими.

Місцеві люди розповідають, що в цьому селі вже були якось німці; але жодних страхів, про які нам розповідали політруки, вони не згадують.

Потім дорога веде ліворуч, ніби трохи далі від гарматних вибухів, які раз-у-раз долітають до нас. Та ось зупиняємось на останній маленький відпочинок над шляхом, і лейтенант попереджає:

- Ви вже в смузі передової лінії. Цю дорогу часто обстрілює німецька артилерія, міномети. Вам лишилось іти два-три кілометри до штабу зв'язку. Тепер треба йти не дорогою, а "кувеком" побіля неї і дотримуватись інтервалу. Як почнуть стріляти, падайте в

рівчак.

Виконуючи наказ, розтягаємось довгим, але ріденьким ланцюжком і йдемо маленьким рівчаком, що поріс бур'яном. Але ніхто нас не обстрілює. Простуємо в долину, до ліска. Коло дороги бачимо розбитий німецький мотоцикл. Зупиняємось коло невеличкого гаю, що клаптями розлігся на косогорі, а далі повзе великою чорною суцільною хмарою ліс, закривши далину. Ясно чути з-за нього постріли гармат, розриви мін чи гарматнів, черги кулеметів.

За кілька хвилин приходить начальник штабу батальйону, капітан, і починає розподіляти нас по окремих сотнях, частинах. Більшість нас відразу скеровують на передову лінію, до стрілецьких частин. Хто з вищою освітою, мають лишитися покищо тут. Я остаюся сам, при одній з частин зв'язку.

Немає тут ні приміщень, ні шатер. Вибираю місце на косогорі, в кущах вільхи. Поруч напнуто декілька "плащ-палаток" - це житла зв'язківців, що прибули раніше. В долині, на невеликому горбі, під трьома соснами притулилась кухня. Трохи ліворуч, на іншому острівці гаю міститься штаб батальйону зв'язку, а штаб дивізії - десь далі в лісі.

Опівдні йдемо до кухні і одержуємо рідкувату, засмажену товщем картоплю. Сідаю між своїми вільхами й обідаю. Раптом - постріл, і чути над головою свист. Проте міна перелітає і з якимось зловісним брязком падає далеко, по другий бік від нас, там, де ми недавно проходили. Далі ще і ще, повітря виповняється погрозлигим стогоном.

- От я вже на фронті, - констатую я, а сусід-зв'язківець пояснює:

- Це вони з міномета по шляху б'ють, мабуть, там саме військо йде.

31. Земляк Василь і небезпечна "операція"

Після семи пострілів настала тиша, ми продовжуємо обідати. Після перерви змотуємо кабель на котушки, але надвечір дощ перебиває нам роботу. Ховатись нікуди, і я залажу в кабінку вантажної машини, що стояла поблизу. Шофер - молодий хлопець Василь з Київщини - дуже, видно, любить свій фах, все розповідає про машину. Розмовляє українською мовою:

- Знаєш, - говорить він, - коли ми були під Смоленськом, у мене була прегарна машина. Але німці як поперли нас, то ми оце тут опинились. Найбільше покинули ми всього на переправі. Це ось тут, поблизу. Тільки один невеличкий місток, - а стовпились тисячі машин. А вони смалють по містку з кулеметів та з мінометів. Скільки люду побили! А мою машину, що досі скрізь винесла, з усіх ярків, ніде не підвела, довелось покинути. Кинув я її, а сам ушлав через річку. А кулі тільки цьвох, цьвох у воду з усіх боків... Багато наших потонуло, дно вкрилося трупами. В одному місці я думав стати і, мабуть, наступив на живого ще, бо чую, що мене руками схопив за ногу... думав - серце розірветься. Ледве врятувався!

- А цю машину, - продовжував він після невеликої перерви, - дали мені пізніше. Хіба її порівняти!.. Ех, якби туди проскочити! Там, за Дніпром, ми, знаєш, кілька тисяч машин покинули - з харчами, з одежею, з патронами, з снарядами. Це тут близько... Але не можна забрати, бо німці обстрілюють, а ми теж не даємо їм підійти. Там воно все так і стоїть. В нічиїх руках.

- Ех, машина ж була! - знову похвалив шофер своєю згубу. - Я раз уночі ходив за переправу. Дещо одкрутив... і після невеличкої павзи додав:

- Еге, такої машини я вже, мабуть, не дістану.

Коли дощ ущух, я пішов геть, подякувавши блакучому й симпатичному Василеві за притулок. За кілька днів мене перевели в інше місце, в ліс, у бюро термінових донесень. Якийсь час я не зустрів

Василя. Потім якось здивався з ним.

- Знаєш, - почав він, - вчора ходив на переправу. Для машини свічки достав...

- А чи немає тут плащ-палаток? - запитав я.

- Як нема? Он уже всі наші хлопці дістали там і шинелі, і палатки. Коли хочеш, я поговорю з командиром, то підемо разом. Мені треба ще одну частину до машини. Треба тільки вночі йти, тоді німцям не видно...

Без плащ-палатки було дуже тяжко жити в цих умовах, і я згодився. Не минуло й тижня, як він прибіг до мене і сказав:

- Сьогодні, коли смеркне, ідемо за переправу, дозвіл є.

Увечері, коли, вивозячи з лісів, дорогу вже затьмарювали сутінки, ми втрюх вирушили на "операцію". Крім Василя, з нами йшов ще молодий сержант, який під час утечі від німців загубив шинелю й палатку, а тому цих речей йому не видавали. То був високий хлопець, весь подзьобаний віспою, довгоносий, але з плескуватим обличчям.

Десь праворуч у лісі гостро деренчав трактор, перевозячи гармати на інші місця; постріли стихли, а починали діяти ракети. Пройшовши невеличкий сосновий міст на Дніпрі¹, ми залягли і почали посуватися вперед рачки. Під сьйвом ракет видно було за соснами всю місцевість, що невеликим косогором підносилась догори. Незчисленні авта стояли в безладді, багато серед них було розбитих, спалених, перевернутих. Несло якимось смородом. Поминувши перші машини, ми пробрались далі, в гущу їх, щоб спокійніше шукати те, за чим прийшли.

Попереду, з п'ятьми виринали раз-у-раз яскраві ракети. Вони освітлювали все навколо, на мить ніби

---

¹ Це тут, у лісах Смоленщини, має початок наш славний Дніпро, третя найбільша річка в Європі (після Волги й Дунаю), що має 2285 кілометрів довжини. Але він тут ще вузький.

зупинялися вгорі і, догоряючи, танули в темряві, яка ніби тиснула і падала на них, як на порожнє місце.

При світлі однієї ракети я побачив кілька зошитів, які зразу схопив, і розбиті діжки з чимсь зацвілим. З другого боку тягло смородом: лежав кінь, а коло нього стояло двоє псів. Побачивши нас, вони кинулись геть. Один пронизливо загавкав і побіг у німецький бік. Ніби на команду, відразу з горба заклекотів кулемет. Кулі зойкнули, вдаривши об щось залізне, ввігналися в землю, а знайомий свист міни відразу поклав нас на землю. Вона перелетіла і розірвалася за нами.

- Хлопці, тепер біда... Лягай - і нічирк, - зашепотів Василь, як знавець у цій справі. Ми причаїлись за машинами, що були навантажені якимись бляшаними бочками. Борт нашої машини, за якою ми прилягли, звисав донизу, мов намагався заховати нас від небезпеки.

- Дорого може обійтись бісова плащ-палатка, - кажу я Василеві, - чорт нас поніс...

- Та це нас прокляті собаки видали, - відповів він. І в цей момент свист і різкий вибух міни оглушив нас. Щось ударило мене по спині, забило дух і, ніби залізними чобітьми, пробігло по тілі. Ще хвилина - і все з'ясовується: діжка від близького вибуху впала з машини мені на спину і, ніби тікаючи, покотилась по косогору до річки. Але скоро стала, зачепившись за дерево. Щось боліло, але шукати виразок не було коли.

Користуючися хвилинною темрявою, ми поповзли назад, за соснами й машинами, до мосту. Кулі далі потріскували понад головами, дряпали кору дерев. Сержант раптом ойкнув і схопився за ліву руку. При сяєві ракети видно було, як червона пляма розповзлась по гімнастерці вище від ліктя...

Переповзаємо місток. Відбігаємо далі в гущавину лісу, чуємо новий свист гарматнів, і в ту саму мить, одночасно з вибухом, бачимо, як від містка відірвалось поруччя і полетіло в річку...

Про цю "операцію" ми згадували потім не раз. Це тут поблизу в лісі проходила лінія фронту.

Наступного дня, годині о шостій вечора, почали облягати обрій з заходу темні хмари. Було видно, що неминуче прийде страшна гроза. Червонясті хмари, які ніби тримали на собі відблиск пожежі, погрозово росли, ставали гігантськими. Я не мав де схватись, і мені стало моторошно перед наступом стихії. Хто мав плащ-палатку, напинав її над собою, обкопував свою ділянку на косогорах рівчаками, щоб не затекла вода, обкладався сіном.

З наближенням грози фронтові лінії завмерли. Тим часом вітер посилювався, ступнево переходячи в бурю. Щохвилини гриміло сильніше, жбурляло блискавками. Я лежав між кущами і міркував, що мені далі робити. За якусь годину від облягаючих хмар зробилося зовсім темно; але злива почалась не відразу. Дрібний, рідкий дощ став помалу густішим; потім з неба полились потоки води. В останню хвилину я помітив у березі двоколку, коло якої стояв кінь. Взявши кілька оберемків сіна, я побіг туди, обклав з усіх боків цей двоколісний віз і зробив собі сховище. Потім заліз під нього і заклав сіном останню відтулину. Буря лютувала майже всю ніч.

32. Нове завдання

За кілька день по громовиці один старшина сказав, що батальйон шукає людину, яка могла б збирати матеріял до історії батальйону, а також писати і саму історію батальйону зв'язку. Я відповів, що я - не історик, але спробувати можу. Про свої літературні нахили я не сказав нічого. Незабаром мене викликав комісар батальйону.

Ідучи до нього, я хвилювався, у мене всередині все тремтіло. Я знав, що знову питатимуть про соціальне походження, про батька, хоч я мав лише 12 років, коли лишився без нього.

Скільки разів мене викидали з учбових закладів, з

праці! "Вижігать кальяним железом классово чуждий елемент", - писали про мене в стінній газеті. Я місяцями ходив без праці через це соцпоходження. Воно роками висіло наді мною, як страшне прокляття. Не один раз я готувався покінчити самогубством...

"Ви - харошій работнік, но держать на етой работе ми вас не можем", сказав директор, звільняючи мене з праці, в одному місці... "А чому ви не відмовитесь від батьків і не опублікуєте в пресі?" - запитували в іншому місці. Вся моя провина полягла в тому, що мій батько мав до революції з 20-30 десятин землі.

І це невмируще прокляття знову вставало передо мною, та ще в таких виїняткових обставинах. Я добре розумів, що коли скажу правду, то мене пошлють відразу в найнебезпечніше місце, на явну загибель. І я вирішив брехати...

Майже лисий, відгодований, кремезний комісар Савелін зустрів мене холодним пронизливим поглядом. Запитавши спершу, як моє прізвище, звідки я родом, він раптом сказав:

- А с соціяльним как у тебя?

- З соціяльним все гаразд, товаришу комісаре - син селянина-середняка, - відповідаю невимушено.

- А почему же до сіх пор не в партії? - сказав він, подумавши.

- Та знаєте, сім'я, навчання, жив далеко від Харкова, щодня поїздом їздив на роботу, а здоров'я у мене слабувате...

- А гдє работал палседнее время? - перебив мене Савелін.

Я відповідаю, що вчителював у середніх і вищих учбових закладах.

- Ну, харашо, - сказав нарешті комісар, - будеш собірать матеріал по історії нашево батальйона, а как что делать, я тебе расскажу потом.

І трохи помовчавши, додав:

- Также будеш нести службу часового.

Відповідно до своєї нової ролі я спорудив собі з гілля, бур'яну та сіна власний курінь, поблизу від

штабу батальйону.

Вночі стою на варті коло штабу батальйону, Навколо розташувались телефонні точки командного пункту дивізії та інших частин. Раз-у-раз чути вигуки:

- О - Д! До телефону!

Дзвонять з передової, то з одного пункту, то з другого, доповідають про становище, про помічені рухи німецького війська; то знову настає на якийсь час тиша. Прихилившись до сосни, я серед темряви вдивляюсь у траву і бачу, як скрізь горять дрібні рухливі вогники комах-світлячків. Чорна ніч усе заховала: не видно навіть намету комісара, розташованого ось тут, за кілька метрів. Лише іноді чути, як він крізь сон, брудно лаючися, кричить:

- Смотри, сволоч!.. застрелю, как сабаку!..

І цьому можна було повірити. Його вигляд і поведінка свідчили, що за свій вік він уже немало людей послав на той світ. І раніше, вартуючи недалеко від його намету, я не раз чув подібні слова в супроводі брудної московської лайки.

Перед ранком, коли я вже звільнився, телефони запрацювали жвавіше.

Ідуть накази про рух вперед:

- 76... 76... приміте приказ штаба. Ні шага назад, только вперед! Во что би то ні стало, взять село. Вполдень доложіть результати.

Але опівдні можна було почути, що частини ані трохи не посунулися вперед. Навпаки, німці захопили церкву, яка стояла по цей бік, на околиці села, і була досі в нічних руках.

Трохи пославши, я прокинувся від розмови, почув, що прибув воєнторг.

Побіг і я. Біля дороги в лісі, коло вантажної машини, на якій стояло двоє продавців, скупчилось багато військових. Але тут же попередили, що продаж - тільки для командного і начальницького складу, не для рядових червоноармійців. Розчаровані, ми повертаємось назад.

Я собі міркував: червоноармієць дістає 20 карб. на місяць. Молодший лейтенант - 450 карб., а старший

лейтенант - 750 карб. Яка прірва! Яка несправедливість! І ці думки, певно, нуртували в голові кожного.

В цей момент хтось сказав до мене:

- Там, за дорогою, в лісі вас хочуть бачити товариші, з передової.

Я метнувся бігом туди. Побачене мене приголомшило. Це були ті, що з ними я розлучився 15 днів тому, прийшовши до батальйону. Я побачив виснажені, мов після хвороби, зарослі щетиною обличчя сірого кольору. Товариші намагалися ніяково посміхатись, але тут же розповіли про фронтову дійсність. Вони відразу потрапили на передову. Вдень і вночі сиділи в шанцях або в т. зв. одиночних ямах, по кілька разів на добу ходили в атаку, втрачаючи марно безліч людей. Іноді по два дні не діставали зовсім харчів. Плащ-палаток їм і досі не дали, а дощі промочували їх до кісток.

Розповідаючи про окремі випадки, вони згадали, що вбито молодого смаглявого хлопця Терниченка, що Барзову, коли він ішов лісом до штабу з донесенням, з кулемета перерізано обидві ноги, і він три дні лежав, доки його знайшли і забрали до лікарні непритомного. І мені пригадалось, як цей Барзов, молодий вояк з російським прізвиськом, родом з Червонограду на Полтавщині, прегарно деклямував вірші письменника Олекси Варавви (Кобиця), якого я добре знав і який написав чудові спогади "Записки полоненого" (з Першої світової війни)¹. І мені шкода стало цього симпатичного земляка, що так любив читати і деклямувати.

Писар Королько, як виявилось, і на передовій

---

¹ Але я не сказав йому, що добре знаю автора "Записок полоненого", що Олекса Варавва (Кобець) подарував мені ці чудові спогади ще в 1931 році, коли вони вийшли друком. До речі автор, опинившись в Америці, розшукав це видання в Конгресовій бібліотеці у Вашингтоні і перевидав його в Мюнхені, у в-ві "Дніпрова хвиля", 1958 р., долучивши і п'еску "В Тарасову ніч". О. Варавва (1889-1967)

лишився писарем. Він тепер стояв передо мною худий, як смерть, і розповідав, що близько від нього впала міна, докотилась до його ніг і не розірвалась. Це підтвердили інші.

- Я ж вам казав, - усміхнувся він тепер, - що мене ні міна, ні куля не бере; хібащо срібним гудзиком уб'ють, бо я характерник...

- Отже, багато людей гине? - запитав я, з пригніченням споглядаючи їхній змарнілий, нелюдський вигляд. На це вони відповіли, що з 15 серпня до 1 вересня з ста п'яти чоловік їхньої частини забито і поранено 56. Убитих закопували, як собак, без жодної позначки... Тепер вони на кілька днів вернулись, бо їх частину мають поповнити.

Поки вони відпочивали, я збігав і приніс, скільки в мене було, хліба. Досі я не знав усіх обставин на передовій лінії. Це, справді, було нищення людей. Їх нищила не тільки ворожа зброя, а і ставлення до них. Скільки ще було гіркої правди, про яку мої товариші не зважилися згадувати! Недарма на політичних годинах комісар шипів "о врагах родіни", про втечу до німців. Але втеча не припинялась, не зважаючи на суворі заходи.

* * *

Дні минали. Одного разу ми сиділи й обідали: їли локшину. Сосни, що оточували нас, давали затишок і холодок. Трохи далі, за деревами іржали коні й гомоніли червоноармійці з якоїсь іншої частини, що вранці тимчасово тут зупинилась. На фронті була майже цілковита тиша. Аж ось просвистіла міна і впала десь у лісі, за кілометр від нас.

- Комусь локшину посолили, - кинув я.

Враз почулося чергове виття, яке швидко наближалось і зростало. Не встигли ми спам'ятатись, як страшний тріск розриву розітнувся поруч нас. В ту ж мить ми попадали на землю. Підвівшись, ми кинулися в шанець, бо чулось виття нової міни. Але на цей раз вона перелетіла і впала десь далі, за штабом дивізії.

Тим часом я почув поруч ойкання і помітив якусь мотанину. Виявилось, що міна розірвалась у повітрі за 15 метрів від нашого гурту, збивши молоду сосну. Одному воякові перебило руку, іншого поранило в ногу. Їх відразу забрали. Крім цього, було поранено троє коней. Одному з них понизало всю верхню губу. Кров текла якимись шматками і падала на траву. Тварина раз-у-раз форкала і мотала головою, мов не розуміючи, за що її скривдили. Другому коневі перебило ногу; третій дістав легке поранення в лопатку. Побачивши безнадійний стан двох перших, їх застрелили.

За два дні нашу групу перевели на узлісся, куди перебрався наш штаб батальйону.

Тим часом комісар розповів мені, як треба збирати матеріял до історії батальйону. І я ходив у вільний час і розпитував червоноармійців про весь "бойовий" шлях батальйону. Але всі ці відомості були явно непридатні для використання в історії. Зв'язківці більше розповідали про те, як поблизу німці розбили наші дивізії, як вони відступали, покинувши все по тім боці, у вершині Дніпра, про те, скільки загинуло вояків. Тому я вирішив писати історію у формі повісти. Це давало змогу більше фантазувати, підливаючи пропагандивної водички, бо писати про поразки було небезпечно.

За місяць я вже зібрав трохи матеріялу про перебування батальйону ще на Україні, про те, як українське населення частувало зв'язківців, виносячи садовину і молоко, коли батальйон, вирушаючи на нові місця, переїздив наші села ще на Київщині як появились поблизу перші німецькі літаки і т. д. Я вже написав був сторінок із тридцять цієї історії, переписуючи все чепурненько в товстий зошит, як одного дня гукнув мене комісар і запитав, що у мене робиться з історією і чи багато я зібрав матеріялу.

Я приніс свій зошит і показав йому; потім прочитав, що було готове.

- Все добре, да, але, чорт візьми, ні чорта у тебе не сказано про роль партії. Я ж тобі сказав, щоб ти

поговорив з членами партії і в цій історії червоною ниткою підкреслив велике цементуюче значення партійної організації в піднесенні дисципліни та бойового духу бійців...

Він дав мені ще кілька прізвищ командирів нижчого і середнього складу, з якими я мав говорити, збираючи матеріал. А за кілька днів прийшов з комісаром сам помічник начальника штабу дивізії, і веліли прочитати читаний уже початок. Я прочитав знову.

- Да у тебя всьо равно как роман напісано!- сказав помічник начальника дивізії, прослухавши цей уривок. Але комісар відразу зауважив:

- А вот о ролі партії нічево не сказано...

- Да, етово тоже нельзя упускать, - погодився високий начальник.

Від того дня і комісар, і все начальство звало мене "істориком". "Історик, іди сюда!" - гукав часто комісар.

Дні йшли одноманітні, гнітючі, тривожні. Дисонанс внесла одна маленька подія: я знайшов на траві, в лісі тридцять карбованців. Додавши ще десять своїх, я вислав їх додому, родині, а від неї одержав два кілограми грудкового цукру, бо нічого солодкого тут не давали.

* * *

Вересневі ночі були досить холодні, і ми почали будувати бліндажі, утеплювати їх. Пиляли величезні сосни на стелю, зрубували сотнями молоді біленькі берези і обставляли ними стіни зсередини, встановлювали пічки у бліндажах майора та комісара. Ми самі покищо спали в іншому курені. Проте гострі вітри і тривалі дощі дошкуляли нам і в курені, промочували наскрізь. Тільки тоді, коли майорові та комісарові збудували модерніший бліндаж, нам пощастило зайняти їхній старий. Тут нам було затишніше. На бокові лежанки поклали перекладини, зробили поміст і спали покотом; тільки дверей не було. Замість них вішали ряднину.

Але умови мого життя погіршилися через сусідство посильних. Один з них був посильним у майора, командира нашого батальйону, другий - у комісара. Першого звали Александров. Він був товстий, ледачий, дуже схожий на Мустафу з фільму "Путьовка в жізнь"; грубий і жорстокий тип. Залізши в бліндаж, він завжди спав, а комісарові казав, що був там і там зайнятий або що його викликали до парторга. Свої обов'язки він теж намагався перекласти на своїх сусідів по бліндажу. Зате по обід він ходив охоче, бо йому завжди лишались рештки смачного комісарського обіду, що складався з супу і смаженої картоплі з м'ясом.

Іноді ввечорі, у вільний час сходилися зв'язківці. Дехто з українців погано говорив російською мовою. Тоді Александров перекривляв, прижмуривши свої, ніби опухлі очі, і ехидно, з насолодою посміхався. Він витягав старі, витерті мідяки з арсеналу русифікаторів і казав те, чого українці ніколи не говорили.

- Как ето у вас команда... Залізьякі на пузякі... Ілі ето самое: самопер попер до мордопіса...

Коли ніхто не хотів заводити з ним дискусії, він зачіпав далі, намагаючись довести непотрібність української мови. Ніхто з українців не хотів сперечатися з цим русотяпським шовіністом, знаючи й без того, що справжня партійна лінія на ділі не розходилася з поглядами Александрова. Тільки один політрук-білорус зупиняв його:

- Ти, Александров, це покинь, - казав він. - Ми живемо тут біля російського села, і навіть огірка не покоштували; а на Україні, коли біля села ми проходили, а особливо в Білій Церкві, то чого тільки не давали нам селяни! Біля кожного двора тітка з глечиком молока стояла, а інші яблука й сало виносили...

- Це правда! - підтримав посильний Белов, - парід там дуже добрий, не те що тут.

- Канечно, - не згоджувався комуніст Александров, - еслі у ніх есть, то ані добре...

- А хто винен вашим людям? - запитав мій земляк Тарасенко. - Чому вони не дбають? Ми і тут прохо-

дили селами; ні садочка, ні городу путящого, а земля й тут гарна.

* * *

Я щоденно писав листи - додому, до знайомих, але через багаторазові зміни нашої адреси, відповіді не одержував. Листи ніби хтось перехоплював. Іноді я вкладав у щойно написаний лист вірші, щоб вони заціліли, якщо мені не пощастить вернутися додому.

Багато моїх листів з віршами до родини не дійшли, а деякі дійшли, але їх не зберегли. Ось один з таких віршів, що його я вписав був у щоденник:

Крізь тополю, крізь ялину
Пада промінь на покіс.
Минув місяць, - з України
Вітер вістки не приніс.

Де ж поділись мої друзі?
Хто й куди їх розігнав?
Безліч хмар на виднокрузі,
Та не скаже ні одна.

А чи пошта безголова,
Погубила всі листи,
А чи бомба десь раптова
Не дала листам дійти.

Але за кілька день я таки дістав перші листи з дому. З них видно було, що в місті повно евакуйованих, панічний настрій, бувають налети німецької авіації. Незабаром надійшли листи від інших знайомих, приятелів; мені надіслали українські газети, яких я вже скільки часу не бачив. З радістю відгукувався я на кожну листівку, на кожну вісточку, хоч нам щодня говорили, що нічого не можна писати, що слід лише повідомити, що живий і здоровий, а де перебуваєш, в якій місцевості - про це ні слова. Цензура пильно стежила за листами, викреслювала цілі рядки, нищила

листи. Особливо багато було викреслювано, як я довідався пізніше, в моїх листах до родини. Іноді комісар, контролюючи листи зв'язківців, знаходив "недопущені речі", які демонстрував на політгодині. Проте всі знали, що більшість подібної роботи він провадить таємно, дістаючи відомості про того чи іншого червоноармійця від політруків, парторгів, комсоргів і т. д. Військова цензура, як видно, не встигала всього прочитати, дещо проникало як в один, так і в другий бік. В одному з моїх листів до знайомої людини цензура старанно викреслила рядки:

Це пише той, хто вже писав
Тобі листи з дороги;
Це пише той, хто по лісах
Помулив серце й ноги.

Цензура, треба думати, побачила в цих рядках прояв "занепадницьких" настроїв, дуже небезпечних в умовах війни.

Одного дня я дістав листа від моєї учениці восьмої класи Ніни Куплеваської - однієї з кращих у нашій школі. Цей лист мене глибоко зворушив. Скільки було в ньому неповторного тепла, молодечої щирості і доброти! Вона писала про себе, про школярів, про школу, про недавні лекції. Прочитавши лист, я довго ходив під його враженням. Зрозуміти мене може тільки той, хто теж так любив дітей, школу і потрапив на чужину, в лісові хащі - воювати за тих, що душать мій нарід, нищать нашу мову. До того ж і лист закінчила словами: "Цілую, Ніна".

* * *

Час ішов. Бухкання гармат, гострі вітри, шум навколишніх дерев, брудна лайка командирів... У вільну хвилину чи, стоячи на варті, я часто хотів угадати свою долю. Чи готова та куля, що має мене вбити, чи привезено вже на позиції той гарматень, що принесе мені смерть чи каліцтво? Марні думки?! Але добре

бути іронічно настроєним у вигідній, затишній обставині. На війні - інакше. Тож ці обставини нагадували мені театр: п'єса написана, вистава якої відбувається, але при спущеній завісі, і вас, кровно заінтересовану особу, за лаштунки не пускають.

* * *

Вранці з'являється літак-розвідник. Він кружляє досить низько, ледве рухається над нами - мов яструб, що шукає здобичі. Декого з командирів це спокушає, і вони починають стріляти з гвинтівок. До них долучаються комісар і майор. Всі вони стріляють раз-по-раз, але літак мов не помічає цього. Тоді вони припиняють стріляти. Коли почав бити по літаку якийсь кулемет, комісар вилаявся і, пославши гінця, наказав припинити обстріл. Дія, спонтанно почата, за кілька хвилин уривається. Літак зник, не відповівши жодним пострілом.

Вночі, коли я стояв на варті, знов з'явився літак. Він теж кружляє над лісом, але по звуку чути, що це - бомбардувальник. Видно, як іноді поблискують у ньому іскорки. Але надворі повна темрява. Здається, не можна нічого помітити. Проте, він, певно, щось помітив, бо чути, як міняється гудіння. Потім постає шум - а за тим важкий, розлогий грім вибуху прокочується лісом, сполохує важку ніч.

Вранці я йду по сніданок. Коло штабу дивізії ходять якісь хлопчачки, недавні школярі шостих-восьмих клас. Запитую, чого їм треба. Вони огинаються, але з їх неясної відповіді мені все стає ясним. Наше командування посилає їх на німецький бік. Їм давали гроші, добрі харчі і переправляли туди для розвідки.

Одного разу прибуло до штабу кілька селян. Їх готували для того самого. Перекидали людей вночі або вдень - там, де болота та ліси сприяли переведенню цієї оперції. Якось раз були розмови, що прибуло два

посланці від самого Тимошенка¹, яких теж мали використати в подібний спосіб.

Якось уранці згаданий уже червоноармієць Мигаль був заарештований: він десь сказав, що командири не цікавляться життям рядових бійців. Трохи згодом комісар повідомив, що його розстріляно - за ворожу агітацію.

33. Відвідина передової лінії

3-го жовтня був досить соняшний день. Білі, порізані хмари блукали по небі. Я сидів і писав листа, коли почув голос комісара.

- Історик, іді сюда!

Коли я підбіг, він гукнув командирові сотні, показуючи очима на мене:

- Возьміте ево на передовую, пускай ево немного обстреляют...

За п'ять хвилин ми вже йшли вузькою лісовою дорогою в той бік, де іноді погримували гармати. У мене на плечах висіла гвинтівка, у нього на поясі - револьвер, а за поясом граната. Мені цікаво було побувати ближче до військових дій, побачити бойові обставини.

Ми скоро вийшли на галявину. Він чомусь вийняв гранату і весь час ішов, тримаючи її в руках. "Боягузтво чи обережність? - думав я. - Адже до фронту ще два кілометри!"

Перейшовши низину, ми наблизились до гармат, які періодично стріляли. Вони стояли, замасковані, попід деревами. Де-не-де ми натрапляли на бліндажі, навколо

---

¹ Семен Тимошенко - нарком оборони СРСР в 1940-41. Під час війни був заступником наркома оборони і головнокомандуючим військами Західного і Південнозахідного напрямків фронту.

яких вешталися військові. Наші зв'язківці саме проводили через ліс телефонну лінію, від штабу до окремих полків на передовій. По дорозі ми заходили на деякі точки зв'язку, де в бліндажах коло телефонів були чергові.

Ось виходимо на невеличку галявину, на якій гойдається чимала густа трава. Вже мали знову заглибитися в гущавину лісу, як побачили на траві кілька листівок.

- Спочиньмо, - каже він. Ми сідаємо під деревом. Командир був білорус, походив з селянської сім'ї, не належав до тих "запеклих", які часто траплялися серед командного складу, і дозволив мені читати ці листівки.

Одна з них - завбільшки з папірець для цигарки. На ній написано: "Бей жідів, спасай Россію". На другій - невибагливі фрази, складені якимось малокультурним білогвардійцем. Ці кілька рядків кінчалися непристойно.

"Ефективна пропаганда" - подумав я. Не даром казали, що радянське командування наказувало, що треба все бомбити, тільки не треба чіпати штабу Геббельса, який відав у німців пропагандою. Вона, дійсно, нічого не була варта, навпаки, корисна була для радянської влади.

Третя листівка була більша, спрямована проти сталінського режиму, проти політруків, комісарів. Проте і тут писали люди з колишніх російських емігрантів, які не знали радянського життя, не вміли ударити як слід по найуразливіших місцях большевицької дійсності. Хотілося побачити бодай одне слово українською мовою до українців; але листівки були тільки російські, хоч українців тут було багато. Я хотів взяти по одному примірнику для щоденника, але командир забрав їх у мене з рук і, склавши докупи, порвав.

Скоро ми виринули з лісу і опинились на дорозі, що вела просто до передової. Праворуч стояла якась автомашина, навантажена телефонним дротом та іншим спорядженням. Тепер ця дорога була порожня. Але кожної ночі тут починався жвавіший рух возів, машин і

війська.

Раптом чуємо ліворуч від дороги постріл гвинтівки. Наближаючись, помічаємо, як серед кущів розважаються два зв'язківці. Загнавши кінець сокири в пеньок, вони відходять метрів за п'ятдесят, лягають за інший пеньок і стріляють в сокиру. Непомітно підходимо ззаду.

- Ви чим займаєтесь? - раптом гукає командир. Вони ніяковіють, стоять ні в сих ні в тих. Він записує їхні прізвища і наказує прийти до комісара. Починають благати, доводити, що вони вчилися добре стріляти.

- А ви знаєте, що могли когонебудь із своїх убити? Адже далі розташовані наші військові частини!

Але за кілька хвилин він їм прощає, і ми йдемо далі. Минаємо величезну вирву від гарматня. Попереду наш шлях перетинає смуга лісу. Звідти теж чути гарматні постріли. Аж ось чуємо свист міни, і вслід за ним, далеченько позаду, на дорозі, лунає вибух.

- Це нас помітили, - говорить командир.

І ми поспішаємо шурхнути в ліс. Тим часом ще дві міни рвуться ближче. Ідемо курною дорогою. Аж ось відкривається новий краєвид: дорогу перетинає яр з містком через нього. Понад яром, угорі бачимо бруствери, бійниці бліндажів, накритих деревом і землею. За їх спиною, поблизу тягнеться узлісся, де заховалась артилерія: де-не-де з-за гілля визирають жерла гармат. Це - друга лінія; перша ховається десь по лівій бік ярка, по якому розбіглися сільські хатки. Проходимо місток, під яким протікає маленький потічок, і йдемо вуличкою нагору. Населення немає, геть виселили, бачу лише одну стару жінку, що сумно дивиться на мене з подвір'я. По дворах ходять червоноармійці. Ось, ліворуч - точка зв'язку. Командир запитує, де інші наші точки. "Не знає. Значить давно сам тут був" - думаю я.

За селом, ліворуч, десь за хатами криється перша лінія фронту. Чути кулеметні черги, окремі безладні постріли.

- Ну що, вам не страшно? - запитує мій командир, з недовір'ям поглядаючи на мене.

Сходимо праворуч, в яр. Я бігаю то в один, то в другий бік, шукаю зв'язківців. Але страху ніякого не відчуваю. Бачу, як далі по долині рвуться міни. Аж ось через яр, з радянської сторони летить німецький бомбардувальник. Командир падає під кущ, але літак і не збирається нас бомбардувати або обстрілювати. Чомусь його теж ніхто не чіпає.

Минаємо спалену хату і повертаємось назад. Знаходимо чиюсь точку зв'язку й сідаємо коло бліндажу. В цей час село починають обстрілювати з міномета. То там, то там рвуться міни. В даліні горить хата, лейтенант ховається в бліндаж і радить мені йти за ним.

Цікавлячися всім навколiшнім, сиджу і спостерігаю, записую собі в книжечку. Ось із правої вулички, кульгаючи і підтримуючи один одного, виходить кілька поранених. Долиною рухається загін вершників і частина піших. Вони стомлені, зарослі, старі. Далі видно, як дим і вогонь охоплюють ще одну хату. Але обстріл потроху вщухає.

Запряжена конякою, їде кухня для зв'язківців. Проте кухар не відразу згоджується дати нам обід.

- На вас я не брав, - говорить він. Але під тиском командира насипає якоїсь юшки. Сідаю коло бліндажу і їм цей "суп", який здається тут незрівняно смачнішим. Навпроти стоїть комора, на порозі якої лежить борона. Там, нявкаючи, бігає кішка. Почувши їжу, вона підбігає до мене. Даю шматочок хліба.

Незабаром довідуємося, що сьогодні поранено нашого зв'язківця, який під час обстрілу намагався полагодити лінію. Інший зв'язківець розповів, що командир однієї чоти вночі потрапив випадково до німців, які сиділи навколо багаття. Він сподівався, що це свої, і підійшов дуже близько. Німці спокійно запросили його до себе. Витягли з його торби шмат чорного черствого хліба, а йому дали білого з ковбасою. Потім запропонували: або вертатись до своїх, або залишитися з ними. Довідавшись про це, наше командування його відразу розстріляло, як підозрілого.

Перехід до німців щоденно турбував комісарів і політруків. Але тут теж раз-у-раз обговорювали це питання; згадували при цьому конкретні випадки втечі.

Четверо вояків, змовившись, вирішили перейти до німців. Вони йшли гущавиною лісу і вже от-от сподівалися зустріти німців, як за кущами почулося: "Гальт!" Вони піднесли руки догори. Але це була засідка: з-за кущів вийшли червоноармійці на чолі з політруком і заарештували їх. В їхніх кишенях були знайдені німецькі перепустки, розкидані з літака, в яких закликалось переходити до них. Того ж дня їх розстріляли перед їхньою частиною. Вони прийняли долю мовчки, без благання і сліз. Такі випадки траплялись, але ще частіше червоноармійці перебігали на німецький бік з успіхом. Одного разу їх уткло відразу одинадцятро. Припускали, що хтось агітує, але знайти винного не могли.

Було надвечір, коли командир запитав мене:

- А ви як, тут ночуете чи повертаєтесь назад?

Він, видно, не знайшовши всіх своїх точок зв'язку, вирішив ночувати. Але я, не взявши з собою ні хліба, ні казанка, ні ковдри, мусів повертатись. Ідучи назад, я звернув увагу на безліч дрібних скалок, що валялись по дорозі. Частий обстріл і бомбардування засіяли ними, мов лущинням з орехів, цей головний під'їздний шлях.

Повертаючись, я зайшов по дорозі до своїх зв'язківців. Тут мені розповіли, що вчора група червоноармійців загороджувального загону перестріла двох німецьких пілотів. Вони хотіли пробитись до своїх. Спершу відстрілювались. Потім один, побачивши, що становище безвихідне, застрілився, а другому куля попала в праву руку, і його взяли в полон.

Але треба сказати, що полонені німці були рідким явищем у нас. Мені самому часто хотілося бодай глянути на німецького солдата, але досі не було нагоди.

Інший зв'язківець, що повернувся вчора з шансів, де був коло телефону, розповів, як німці ввечорі, коли була тиша, гукали в рупор до наших шансів

українською мовою:

- Лейтенант Литвиненко, переходьте до нас! Годі вам радянських вошей годувати!

Уже майже смеркало, коли я повернувся назад. Зустрівши мене, комісар відразу визвірився і запитав, чому я повернувся, а не залишився там. Я пояснив йому, що про це ніхто мені не казав, а командир мене відпустив. Проте моє пояснення йому, видно, не сподобалося. Взагалі останнім часом він був похмурим і причіпливим. Можливо, це було зв'язане з фронтовими подіями. Проте в мене були щодо цього свої міркування. Мені здавалося, що він хотів якось позбутися мене.

А фронтові справи всіх нас трохи дивували: тут була відносна тиша, а проте вже кілька днів коло штабу батальйону зв'язку стояла наготові вантажна машина з штабними речами, а її шофер щонаочі спав у нашому бліндажі.

Наступного дня, увечорі, комісар, сидячи за столиком під ялинкою і п'ючи чай, раптом гукнув мене. Коли я підбіг, він сказав:

- Сейчас в Сельце ідѣот бой. Возьміте етот пакет і отнесіте командіру третьєво полка. Утром возвратітєсь.

- Єсть, товариш комісар, - відповів я, але додав, що я не знаю розташування полку і в тій місцевості не був.

- Не знаєш? - холодно запитав він. І, допитливо дивлячися трохи з-під лоба, немов би вагаючися, після павзи сказав:

- Ну, ладно, іді...

VII

34. Втеча

Перші дні жовтня. Я стою на варті коло штабу батальйону зв'язку. Навколо - тисячотонна темрява. Вона ніби придавила все живе до землі; навіть на лінії фронту панує тиша. Тільки іноді коротко зацокотить німецький кулемет після чергової ракети. Скільки передумаєш, презгадуєш, стоячи на варті в такі осінні фронтові ночі!

Навколо - густий ліс, і чорна прірва ночі все поглинула, закрила від очей. Іноді з бліндажу вийде комісар або майор, блисне цигаркою, питає, хто на варті, чи все спокійно, і знову піде спати у своє затишне, тепле підземелля.

Цієї ночі я вартую з дванадцятої до третьої години. Вже десь на хуторі проспівали півні - це означає, що скоро буде зміна. Справді, згодом чути, як черкаючись плащ-палаткою об віти, іде черговий.

- Кто ідьот! Пропуск! - гукаю назустріч у темряву. Він озивається і, підійшовши ближче, велить змінитись. Мене змінити має посильний майора, сержант Александров. Цей ледачий кремезний сталінградець, кандидат партії, спить поруч, уже в іншому бліндажі. Під час зміни ми самі викликаємо один одного. Я швиденько вбігаю в бліндаж, намагаю його ноги і прохаю виходити. Він незадоволено бурчить і обіцяє зараз вийти. Швидко вертаюся на своє місце, але його немає довго. Простоявши ще хвилин десять-п'ятнадцять, я знову входжу і буджу. Нарешті, хвилин через п'ять, гідко лаючись, він виходить. Так бувало щоночі. Змінившись, я іду до свого куреня. Надворі посилюється вітер, і ліс починає шуміти, як море.

Сьогодні вже 6 жовтня 1941 року. Спати холодно, почались заморозки, і я дужче вмотуюсь у свою шинелю. Тулюсь до шофера, молодого хлопця з Пензенської

області. Від нього, правда, відгонить, як від бензинної бочки, проте стає трохи тепліше. Але виспатися сьогодні після вартування мені не судилось.

Вранці, як тільки почало сіріти, пролунала команда: "В ружйю!" Миттю одягаємось і складаємо на вантажну машину штабні речі, а за годину вирушаємо в дорогу. На машині нас їде шестеро: лікар і політрук, два сержанти - посильні майора та комісара, я і ще один червоноармієць. Іноді до шофера в кабінку сідає начальник штабу або майор, що їдуть особовим автотом.

Куди саме їдемо - ніхто не говорить. Одні знають, але похмуро мовчать. Інші гадають: може відступ, а, може, на відпочинок! Але чому такий поспіх?

Виїжджаємо на головну дорогу і бачимо, що позаду теж їдуть групи кавалерії, артилерії, вантажних машин. Ми дедалі глибше поринаємо в густі ліси Смоленщини, і аж надвечір зупиняємось у розкиданому селі з похмурими, брудними, непривітними хатами.

Дме гострий вітер, пробує йти сніг. По черзі вартуємо біля штабної машини. Вночі на варті я змерз. Змінившись, хочу нагрітись, заснути, але хати переповнені, не втиснешся: тут і штаб дивізії, і батальйон зв'язку, й інші військові частини.

...І знову ранок.

Видно, як за два-три кілометри дорогою невпинно біжать від фронту в бік Вязми машини, їдуть вози, військо. А вздовж дороги гонять гуртки скоту. Звідкись долітає гупання гармат. Опівдні хтось із рядових приносить новину, ніби німці коло станції Єльня прорвали позавчора фронт, хочуть нас відрізати, можливо, спробують перетяти шлях на Вязьму. Дивуємось: як же можна так швидко прорватися на добрих п'ятдесят кілометрів углиб? А недавно нам читали наказ Сталіна і Тимошенка про підвищення платні й нагороди начальницькому складові, що обороняв Єльно. От тобі й оборонили! Але наліт німецької авіації на частини, що відступають по сусідній дорозі, розганяє всі гадки. Ми притьомом ховаємось за хатами, попід тинами, в ямах, бо літаки

пролітають зовсім низько. Але нас вони чомусь не чіпають. Проте їх ніби підштовхує наш рух далі.

Поки лаштуємось виїжджати, селянам пропонують покинути село, бо все буде спалене. Люди безпорадно метушаться, плачуть, не знають, що їм робити. Який жах! Вони жили тут весь свій вік, а тепер мусять лишити рідне село, майно, хліб і їхати в безвість на голодування; а якщо і повернуться, то знайдуть хіба тільки купи попелу.

- Ні, нікуди не поїду... Краще тут загину,- говорить, плачучи, стара жінка в лахмітті, тулячи до себе перелякану дитину...

Щойно від'їхали від села, як на небі з'являється німецький літак-розвідник. Він спокійно летить собі, ніхто його не турбує; він ніби супроводить наш відступ. Але за кілька хвилин чути сильний вибух: стовп диму й землі здіймається позад нас. Літак, мабуть, через радіо керує обстрілом, бо наступні гарматні падають все ближче й ближче. Одного зв'язківця, родом з Люботина, поранило в живіт. Уже є кілька пораниених і вбитих з нашого батальйону, але ніщо не зупиняє нашого потоку. Тим часом позаду далеко на обрії і ближче, починають палати села, копиці сіна, скирти хліба.

Зловісна картина!

Ми тричі потрапляємо не на ту дорогу, вертаємося назад і знову поспішаємо через ліси, мимо поодиноких хат, хутірців. Машини часто обганяють одна одну, кожен хоче швидше вирватись наперед, утекти від небезпеки. Навіть хмари, ніби теж наполохани, біжать, перекочуються гігантськими брилами, врізаються одна в одну. Нарешті ми, виринувши на хвилину з лісів, з'їжджаємо згори, і перед нами розгортається величезна долина, оточена лісами.

Та що це? Погляди всіх прикипають до веле-тенського потоку війська: на тракт спливає звідусіль незліченна маса люду і зброї. Страшно глянути! Без кінця тягнуться в чотири ряди десятки тисяч червоноармійців, тисячі машин, гармат, возів. Це була нестримна, навальна, дика втеча кількох армій...

35. Нас атакують літаки

Вливаємось і ми в цю страшну повідь. Вона скрегоче, гримить по каменю й невинно котиться вперед. Раз-у-раз чути крики, гостру російську лайку. Вже ніхто не питає, куди, що і чому. Все частіше й частіше я бачу, що обабіч дороги валяються покинуті машини, ладункові скрині, гарматні. Якась жінка з дівчинкою, років десяти, сидить на возі біля дороги. Вона їхала навпроти, але її витиснуло військо, і вона тривожно жде кінця цієї стихійної навали.

Мій сусіда-зв'язківець кілька хвилин тому пошепки і з острахом сказав, поглядаючи догори: "Не вистачає тільки налету бомбардувальників!" А капітан, часто висуваючися з кабіни шофера, нагадував: "Слідіте за воздухом!" Та не минуло і двадцяти хвилин по наших від'їзді, як хтось раптом заверещав:

- Літаки!

Справді, від обрію, з правого боку, широким фронтом, зловісно гримлячи моторами, наближалось вісімнадцять бомбардувальників і винищувачів. Якусь хвилину наші машини, ніби за інерцією, ще бігли вперед. Але раптом весь рух по тракту зупиняється, і всі ми, як горобці, випурхуємо з машин і, відбігши трохи, падаємо в лісі, поблизу дороги.

Я теж відбіг від дороги кроків на п'ятнадцять і каменем упав на землю, кинувши праворуч гвинтівку. Все замовкло. Позаду чути лише кілька безладних пострілів зенітки і чергу зенітного кулемета. Швидко відводжу руки, якими я затулив очі і притримував одночасно шолом, щоб глянути на літаки. Бачу, як з літака виривається чорна велика гільза. Вслід за цим розлягається жахливий вибух.

Мене щось ударило, підкинуло, в очах мигнуло вогнем, хоч я їх міцно затис долонями. Але я чую, що я ще живий; серце б'ється молотом. Я швидко проказую слова молитви, а потім раз-у-раз повторюю ім'я моєї

маленької дочки.

Тим часом літаки, низько спустившись, б'ють з кулеметів по дорозі, по рідкому лісі, по розсипаних скрізь червоноармійцях. Кулі, мов живі, попискують навколо, листя поруч ворухиться від них, і додолу падають відбиті шматочки гілок та кори. Здається, от-от пониже тебе якась куля або літак упаде і розчавить своїм тулубом.

Час тягнеться нестерпно довго. Зненацька починає наближатися дивна тупотнява. Відтулюю очі: ціла череда худоби, смертельно перелякана обстрілом, ніби стадо бізонів, біжить на мене, готова безоглядно потоптати своїми важкими ратицями. Ні, на щастя, одні обминають, інші перескакують і мчать далі.

Нарешті, все потроху вщухає, і я, підвівши голову, бачу, як літаки віддаляються. Беру гвинтівку і чую одночасно, що поблизу в кущах хтось стогне. Туди біжить червоноармієць.

Ми поволі збираємось коло своєї машини. Раптом мій сусіда, показуючи на мій шолом, питає:

- Що це в тебе таке? Пробило?

Знімаю шолом; з-під нього падає додолу невеличка скалка, а з правого боку бачу дірку: пробитий і шолом, і внутрішня обвідка, а пілотка тільки здряпнута.

- Дивись! - кажу я здивовано. - А я й не чув!

А в душі дякую Богові, що почув мою молитву.

Вантажні авта знову зриваються з місця і мчать вперед. Обабіч дороги лежать побиті люди, коні, автомашини.

- Ой, братішкі... допомітьте... - лунають з боків благання пораних, і видно часом простягнуті руки, але цих нещасних всі байдуже минають. Авта панічно летять і летять вперед, і навіть санітарні машини не хочуть зупинитись.

Вздовж дороги палають селянські хати, дихаючи на нас вогнем і димом, і ця моторошна картина незмінно супроводила нас, аж поки, шукаючи відпочинку, ми не завернули надвечір в густий ялиновий ліс.

Зупинившись тут після важкого бомбардування, ми

якийсь час приводимо себе до ладу. Виставивши над дорогою вартового, хочемо зібрати наші розгублені машини з людьми та рештою командування.

Чекаємо годину, чекаємо дві, але багатьох машин так і немає: вони або розбиті під час налету, або десь понеслися в безвість, разом з усім нестримним потоком, що не перестає мчати повз нас по шляху.

Тільки тепер довідуємося, що начальника зв'язку нашої дивізії тяжко поранено в живіт. Подібна доля спіткала ще кількох зв'язківців; але всі вони лишилися десь позаду напризволяще.

Було вже надвечір. Хмари майже зникли, і сонце збиралось упасти в обійми золотої хмарки, яка самотньо чекала його на обрії. Ми закінчували вкладати речі на машину, як прийшов комісар і призначив мене на кватирмайстра. Уже за кілька хвилин ми вчотирьох, на чолі з капітаном четвертого ешелону, їхали в якесь із сіл готувати ночівлю.

Надворі вже зовсім смеркло, коли ми в'їхали в село Шилове, що розкинулось вздовж яру, на дні якого поблискувала вода. Переїхавши греблю, годину-півтори ходимо по хатах: визначаємо, де яка частина зупиниться. В хатах брудно, темно, лише де-не-де засвічують маленькі каганчики. Люди налякані, стривожені, сидять замкнувшись. В окремих хатах разом з людьми були поросята або й телята.

* * *

Був уже початок дев'ятої години, коли ми закінчили цю роботу. Збиралися їхати назад. І враз капітан звернувся до мене:

- А ви лишіться тут і стійте на греблі, а як приїде частина, покажете квартири.

Це мене ніяк не порадувало. Знову вартування після кількох безсонних ночей і голодних днів! Та що подієш? Треба виконувати "боевой приказ".

Надворі стало холодніше, подув північний вітер, небо знов у хмарах, тільки іноді проглядає місяць. Я ходжу вздовж греблі або стою, спершись на гвинтівку.

Повз мене і тут рухаються якісь військові частини. Це теж відступаючі. Дороги вони не знають і часто звертаються до мене з запитанням. Мені набридає стояти пасивно, і я починаю питати, звідки вони йдуть і з яких частин. Виявляється, що все це рештки з-під Скви: 7-ої, 8-ої, 105-ої, 129-ої та інших дивізій.

Навколо темно, як у льоху, вітер дужчає, здається, от-от піде дощ, а наших частин усе ще немає. Вже минула десята, одинадцята година, а їх і не чути. Може, заблудили або вирішили їхати далі великим шляхом. А я лишусь тут напризволище, без усяких документів. Що їм одна людина, коли гинуть тисячі! На мені все дубіє від холоду й голоду, але хто цим поцікавиться, хто запитає?.. І в душі прокидається невимовний сум. Як огидла ця черствість, неправда, підлість, брутальність, брудна лайка, без якої не обходиться майже ні один командир! А разом з цим виникає туга за теплом, людяністю, що лишилися далеко-далеко, разом з рідним краєм, з родиною і друзями. І я проказую тихенько рядки вірша, що недавно склався в голові, коли я стояв уночі на шпті:

Я згадую доню маленьку щодня,
Очей її любі озерця.
О, як би хотілось іще раз обнять,
Притиснуть голівку до серця....

Та сили зробити немає цього,
Гримлять бо гармати за гаєм
І блискає грізно по фронті вогонь,
І бій аж до ночі триває.

- Часовой! - раптом гримнув з темряви голос комісара. Він їде на передній машині. Я підбіг, став на підніжку і поїхав показувати квартири.

Ви будете тут на варті, - звернувся він до мене, коли я зайшов у хату, визначену для нього та майора.

Все одно, спати ніхто не буде, - додав він.

Проте, вже за півгодини обидва міцно хропли, а з ними й кілька молодших командирів, що зупинилися тут же.

І я без відпочинку й вечері, бо кухня десь поїхала на іншу вулицю, стою знову на варті.

Годині о другій ночі за селом пролунало кілька пострілів, гримнула граната, а за кілька хвилин до штабу дивізії прилетіла звістка про сутичку нашої застави за чотири кілометри від села, якраз на містку, з німецькою розвідкою.

Ледве збудивши комісара, я повідомив його про це, але він щось промимрив спросоння, потім сказав "ладно" і знову захріп.

І я далі стою на варті коло хати. Іноді сідаю на ослін, біля дверей, але тоді мене починає хилити на сон. Десь узялося поросся, покрутилось біля мене, порохкало і пішло геть. А тим часом у далині піднялися заграви. При їх світлі бачу, що по дорозі рухається невеличкими групами піхота. "Може, наші зв'язківці, - думаю я. - Ми хоч на машинах, а вони третю добу ідуть без відпочинку й їжі".

* * *

Нарешті, сірий холодний ранок. Він помалу підіймає всіх. Я йду до кухні й одержую в казаночок вчорашнього холодного посинілого кулешу, схожого на холодець, який збиралися вже вилити з відра геть, бо треба було варити сніданок.

Десь починають гриміти гармати. Всі метушаться, лаштуються виїжджати. Крізь пошматовані хмари часом виглядає сонце. В повітрі раз-у-раз з'являються німецькі літаки, і тоді ми тулимося до стін будівель, забігаємо до хат.

В одній із них штаб дивізії. Начальники теж метушаться, але, коли загроза меншає, починають щось шукати на мапі, схилившись над столом. Комісар знову призначає мене зв'язковим між штабом, що стоїть у селі, і лісом, де скупчуються прибуваючі частини. Це на віддалі половини кілометра, і я бігаю то сюди, то

туди. На мені все вже мокре від поту. Нарешті, прибули наші три сотні зв'язківців і стрілецькі полки нашої дивізії. Вони всі стомлені триденним безперервним походом, голодні й виснажені. Серед зв'язківців я пізнаю своїх земляків Досенка, Тарасенка, Порталу.

Я ще мав передати останній наказ про дальший перехід піших частин, що стояли в лісі. Цього разу мені дозволено скористуватися особовим автoм. Та ледве ми з шофером Беловим опинились між селом і містком, на рівній, як долина, місцевості, як майже навпроти нас, низько летючи, з'явилися німецькі літаки. Один із них, двомоторовий бомбардувальник з великими хрестами на крилах пролітає просто над нами... Одна мить і ми з шофером вискакуємо з автa і шукаємо, де сховатись. Побачивши позаду малий, майже непомітний місток, поспішаємо до нього. Одночасно попід лівою рукою, крізь щілину, я дивлюся в протилежний бік містка, чи заліз і шофер? Бачу, що лежить: блищать очі.

- Ти теж тут? - запитав я, але він нічого не відповів. Літаки тим часом помітили більшу здобич, скинули кілька бомб на ліс, де причаїлись наші частини, і полетіли геть.

Повідомивши, що всі піші мусять вирушати далі, ми повертаємось до штабу..

- Добре, що було куди сховатись. Спасибі місткові! - кажу я, обтрушуючи забруджену шинелю.

- А я в ярочку перележав, - усміхаючись, каже Белов.

- Як у ярочку? А чиї очі дивились на мене з другого кінця містка? Адже на полі нікого більше не було!

Лишалось припустити, що, може, то був червоноармієць-дезертир, а, може, і німецький розвідач...

Коли я повернувся, штаб батальйону вже сівав в автa.

- Товаришу комісар, а як мені бути? Я ж не встигну добігти до наших машин. Може, я поїду з вами на підніжці?

- Нічево, как боїшся! Нас, может бить, скарей уб'ють! - гримнув він на мене злісно і, сідаючи в машину, додав:

- Догоняй пешком!

Такий поворот справи мене вразив тим прикріше, що я цілу ніч був на варті коло його ж приміщення. Я відчув, що він ненавидить мене, як українця, або тому, що я писав додому листи українською мовою, а вони ж все перевіряли.

Тим часом машина гуркнула і метнулась вуличкою з села, а я побрів через городи навпростець, щоб не відстати від своїх. Та ледве я відійшов від села на метрів сорок-п'ятдесят, як позаду лягнули револьверні постріли, і коло мене свиснули кулі. Я оглянувся, але позаду нікого не було видно. Ті самі хатки, повітки і стоги соломи коло них. Схвильований, я кинувся з усієї сили бігти, але гвинтівка і вся військова "викладка" заваждали мені, тягли донизу. Серце билося страшно, я задихався, але біг далі. А кулі раз-у-раз посвистували коло моїх вух. До машини лишалося всього кілька десятків метрів; але вони, ніби сполохані пострілами, почали рушати, віддаляючись від мене. Хочу крикнути, щоб зачекали, але в мене немає вже сили. Махаю руками, щоб почекали. Нарешті, хлопці примусили одного шофера спинити хід, і мене просто втягли на машину.

Командири говорили, що це обстрілював нас уже передовий німецький загін; але мені здавалось, що це були постріли з якихось криївок, куди поховались німецькі парашутисти або розвідники в селі.

І от ми знову тікаємо. Головний шлях, яким ми вчора тікали, як виявилось, був зовсім близько від нашої ночівлі. Скоро ми знову побачили, як вздовж нього палали хати. Назустріч, обік дороги, бігла велика годована свиня. Вона мабуть, щойно вирвалася з палаючого хліва і бігла безвісти. На тракті нас зустріла вчорашня картина, бо його недавно знову

бомбардували німецькі літаки.

Ось посеред широкої дороги, якою тепер нескінченно мчать машини, але, може, трохи рідше, ніж учора, на купі якогось лахміття, обличчям до землі лежить голісінька мертва людина. Знову минаємо вбитих людей і коней. Ще одна хвилина - і наша тритонка пролітає побіля своєї сестри, навантаженої гарматами.

Її починають охоплювати язики вогню. Тақ і жди, що весь пекельний вантаж відразу вибухне. Здається, ще хвилина-дві - і десятки вантажних авт, що проїжджають з обох боків, разом з людьми розметає вибух. Але покищо їдемо щасливо, в обіймах жовтіючих лісів, що стіною стоять вздовж шляху.

Опівдні зупиняємося в якомусь ліску, що клином перетинає нам дорогу. Вилазимо з машини і, згідно з наказом, відразу починаємо копати шанці, кожен для себе. Щохвилини в ліску зупиняються ще якісь військові частини, і за годину робиться тут тісно від машин та людей.

Ось із гущавини кущів починають раз-у-раз бити наші гармати, але де німці, ми не знаємо. Бачимо, як розсипавшись понад самим лісом, окопується піхота, як протягають зв'язківці телефонні дроти. Проте відчувалося, що вже ніщо не стримає німців при такій безладній утечі.

За таких обставин легко можна було десь зникнути, втекти. Але ніхто не пробував заховатись або відстати від своїх частин. Якесь стихійне, отарне почуття опановувало кожного, бо ніхто не знав, що принесе та ворожа сила, що нас переслідує. І кожен тримався єдиного панічного потоку.

Під час цієї тривальної втечі часто виникала думка: а де ж наша авіяція? І коли деякі з нас наслідувалися запитати командирів, то ті кожен раз відповідали:

Певно, на важливіших відтинках...

Коли сонце вже збиралося сховатися за обрій, над крайньою гарматою з'явився в повітрі білий димок і розітнувся вибух шрапнельного стрільна. Стало

трохи дивно, адже навкруги ліси, звідки ж німці можуть стежити за рухом нашого війська і так успішно переслідувати нас і тут?

Ще кілька розривів поблизу нас, ще кілька пострілів нашої артилерії - і ми знову сідаємо в авта і женемо в бік Вязми.

Скільки ми вже проїхали за ці три дні втечі і доки нам тікати?

Але що це? Ціла низка машин їде нам назустріч. Може, підкріплення? Так ні, не схоже. Виявляється, що далі їхати нікуди, дорога під загрозою, - і ми звертаємо ліворуч у долину, де протікає невеличкий потічок. Погода тим часом додає свого: то мрячить дощ, то починає сипати сніг. На душі в кожного робилось важко і холодно. Ніхто не міг знати, де на нього чекає загибель, але кожен був готовий до найгіршого.

Виявилось, що кухня разом з харчовою машиною відсутні: їх послали вперед, до якогось села Пісочки, через яке ми мали їхати. Але маршрут змінився. По неї послали кілька чоловік з машиною. Розшукати не пощастило. Повертаючися лісом назад, зв'язківці бачили, як горіли гори печеного хліба, мішки борошна та інших продуктів, підпалених нашими ж, і вони захопили по кілька хлібин. Хліб відразу розхапали, бо всі були голодні.

Надворі починало сутеніти. Ми наламали сухого верболозу, розвели вогонь і грілися коло нього. Комісар, скориставшись нагодою, почав перебирати свої папери, кидаючи більшість в огонь... Тут, певно, згоріли списки політично неблагонадійних, хистких, неперевіраних, а також політдонесення політруків. Спалив він і детальні географічні мапи.

А я, сівши біля авта, ще робив черговий запис у свій щоденник, хоч і я боявся трохи комісара, який кожної хвилини міг визвірितись і з лайкою запитати, навіщо я і досі пишу, коли навколо така ситуація. Отже для певности я запитую його, чи тримати мої записки щодо історії частини. Діставши позитивну відповідь (ещо держі), я вирішив, що це дає мені право

писати і щоденник, бо звідти ж я маю черпати матеріали історії батальйону. Проте я писав щоденник досить обережно.

Я мав ще з дому каламар із плястмаси, що мав фірму гарматня і щільно закручувався. Ручку я давно загубив і, замість неї, користувався шматочком ммишини, до якої ниткою прив'язував перо.

Сіяв дрібний, але досить густий дощ, і було темнішим поночі, коли наказано сісти в машини. Кілька наптажних і особових авт приготувалося до нічного маршу. Комісар призначив командира до кожної машини і тільки тепер сказав:

- Спатріте же, палаженіє очень серйозное, ми їдём на прарив, может бить, удасться... Єслі будет команда ітті в атаку - все, как адін... іначе пуля в лоб...

На машинах, де сиділи зв'язківці, йому відповіла глибока мовчанка. В цій темряві можна було б подумати, що вони стоять порожні. Аж ось хтось ворухнувся, цокнув зброєю. Нарешті, машини загурчали, і одна по одній рушили на шлях, по якому в бік Вязми, часто блискаючи ліхтарками їхали машини, гармати і рідка легкі танки.

Раз-у-раз зупиняємося, створюється тиск. Усе їде знов у два-три ряди.

Кругом лунає московська лайка. Комісар усе виконлюється з своєї машини, що їхала попереду, бігає то назад, то наперед, лається, хапається часом за револьвер, намагається врегулювати рух.

Ось попереду і поруч їдуть важкі гармати. Їх обсіли кругом випадкові вояки, навіть на жерлах сидять вони один біля одного рядочком, мов горобці на тину. Гармати повзуть повільно, а в повітрі висить обридливе скреготання плазунових тягачів та чмихання дшигуна.

Нарешті, шлях ділиться надвоє. Більшість, у тому числі й гармати, повзе дещо ліворуч, певно, на тракт, а ми, трохи повагавшись, мов у тій казці, перед трьома шляхами, повертаємо праворуч. Чорною стіною до нас підповзає ліс, з якого чується стогін і

розпачливе благання якогось пораненого допомогти йому; але ніхто не зупиняється. Така доля найбільше лякала кожного з нас. В далині раз-у-раз спалахують ракети - значить, там німці. Всі почувають себе напружено. Так і жди, що з темного лісу в тебе почне стріляти німецький автоматник. Незабаром потрапляємо в глибокий яр, на дні якого чути мотанину, лайку і гуркіт машин. Загрузло кілька машин і танк. Обминаємо їх, ледве переїздимо небезпечні місця і по крутій дорозі вибираємось нагору, на рівну дорогу. Наша машина теж іноді загрузає, але ми гуртом попихаємо і виїздимо на сухіше.

Вітер сильнішає, шматує хмари і жене їх цілими отарами кудись у безвість. Десь далеко палахкотять пожежі, а трохи ближче, праворуч, може, за один або два кілометри від нас, ніби якась потвора світить шістьма очима в темряві. Іноді двоє з них погасають на мить, а потім спалахують знову і вогняними віялами б'ються в темряві ночі.

- Мабуть, танк, - каже хтось, - або панцерне авто. І кожен хоче швидше бути далі від того дива.

Ось в'їжджаємо в якесь сільце чи хутір. Ліворуч від дороги стоїть великий зіпсутий танк, а праворуч - гармата разом з плазуновим тягачем. Ми намагаємось проїхати поміж ними, але зупиняємось: зачепились. Довго пручаємось на одному місці, аж, нарешті, вириваємось із цих металевих обіймів.

За якусь годину в'їжджаємо в невисокий, але густий ліс. Надворі починає повільно сіріти. Тут знову скупчується сила різного війська. Дорога після дощу слизька, і подекуди можна їхати тільки в один ряд. Над лісом і галявиною, вкритою густою травою, підіймається ранковий туман. Коли зовсім розвиднілось, ми, заглибившись в гущавину лісу, почали заправляти машини паливом. Всі заметушилися, забігали з відрами, з баньками шукати цистерни з бензином, щоб заpastись на дальшу дорогу. Але куди брати, коли, крім невеликої бляшаної баньки та відра, шофери більш ніякої тари взагалі не мають! Лише зрідка були на машинах залізні бочки.

Аж ось майор бігає від машини до машини і жене німців іти на прорив. З цього ми довідуємося, що німці вже перетнули нам шлях. Але до нашої машини цей наказ якимсь чудом не доходить. А за кілька хвилин прибіг майор і розкричався, що ніхто з нашої машини не пішов на прорив. Але було вже пізно. За якусь годину всі повернулись, не знайшовши ворога.

36. В обіймах паніки

Знову потроху посуваємося вперед. Ось їжджаємо на велику квадратову галявину, що ліворуч переходить у низину, порослу осокою. Сюди з'їжджаються сотні машин і вояків різної зброї. Починаємо обиратися - свої до своїх, ставити машини в лад.

Праворуч між деревами хтось знайшов і розкрив покинуту бочку з маслом. Там уже збився великий гурт червоноармійців. Масло шматками виколупують і розносять у різні боки до своїх авт. Хтось знайшов бочку з медом. Кинулись бігти туди, але було вже пізно: бочка лежала порожня. Іноді в лісі чути якісь провокаційні поодинокі постріли.

Та не встигли ми й трохи привести себе до ладу, як над нами пролетів знайомий нам німецький розвідувач, а вслід за цим ліворуч, над лісом, брязнуло шрапнелне стрільно, а потім друге. Всі відразу кинулися, хто куди: одні помчали автами вперед, а ми перетинаємо осокувату низину, трохи не загрузаємо з машиною і ховаємось між густими деревами лісу. Але незабаром повертаємо машину і здоганяємо тих, що поїхали просто.

Скоро наганяємо безладну череду авт і вливаємося в загальний потік, опинившись на якійсь довгастій низині, може, з кілометр завдовжки. Навколо нас, по положистому схилу піднімаються високі ліси. Посеред галявини - стіг сіна, праворуч - хата.

Недавні розриви шрапнелних стрілен посилюють

це овече безладдя, напружуючи нерви, кожен не хоче лишатися самотнім вовком серед цього невідомого безкрайого лісу. Шофер ніби відчуває це - він переганяє десятки інших машин і вклинюється в лаву перших. Ніхто вже не намагається порядкувати в цьому шаленому потокові, кожен робить на свій смак, аби тільки держатися гурту. Куди перша машина, туди й сотні задніх, разом з начальниками дивізій, полків, батальйонів та рядовими червоноармійцями. Стоїть суцільний гуд, скрегіт, рипіння.

Тут уже дороги немає - всі мчать по трав'яному килимі, слідкуючи за першими машинами і, може, навіть заздрячи їм. Але раптом спереду, в лісі чути постріл, і ми бачимо, як невеликий трасуючий гарматень з лівого боку блискавкою перетинає шлях першій машині, і вона вмить зникає в клубах диму. Одна хвилина, і всі, як на команду, не давши жодного пострілу, повертають назад і біжать, зробивши петлю, у правий закуток долини, сподіваючися, що може там ніхто не перетне дороги. Тепер наша машина вже не рветься в число перших, а тримається середини. Але і в цьому закутку невдача: заклекотів кулемет, і всі кинулись у протилежний бік. Цього разу машини вже не мчали струнким потоком, а бігли навмання, ніби розполохана отара. Наша машина підскакувала, газувала і неслася через невеликі кущі попід деревами. Гілля шкрябало, рвало одягу, било по обличчю, а ми хапались за борти машини, один за одного, щоб не звалитись додолу.

В одному місці так струснуло, що я вмить злітаю геть; потім схоплююсь і біжу позаду, тримаючись руками за борт машини. Але на ній під час цих перегонів скільки вже понасідало вояків з інших частин, що я ледве спромігся повернутись на своє місце.

Проте довго їхати нам не пощастило. Перетнувши дорогу і в'їхавши в ріденький ліс з північного боку долини, машина раптом зачмихала і стала в болоті. Спершу всі думали, що вона застрягла; але шофер "порадував" нас словами, що немає бензини. Запасу теж не було. Поблизу стояло ще кілька машин: одні

застрягли, інші теж були без пального.

Ліворуч саме зупинилось особове авто, в якому їхав комісар. Побачивши нас, він вискочив, підійшов і взяв з машини недавно одержану ним нову валізу. Потім перекидав свої речі, взяв дещо і пішов, а решту розхапали вояки. Сівши в авто, комісар висунув голову з дверець і крикнув:

- Не забудьте розбити машину!

Але розбивати було ніколи, та й відповідного бажання ні в кого, певно, не було. Взявши свої найпотрібніші речі, ми покинули авто. Капітан Зорін, старий, трохи згорблений, що сидів досі в кабіні біля шофера, почав збирати зв'язківців, щоб іти далі організовано.

- Товаришу капітане, - звертаюсь до нього, - може, краще підемо по два-три? Так буде безпечніше, - додав я, бачачи, як в усі боки, мов журавлі, потяглися рідким лісом червоноармійці.

- Ви обережніше с такімі пропозиціями! - тримав він на мене і повів групу зв'язківців на щойно в'їжджену дорогу. Я з Тарасенком ішов позаду. Скоро ми підстали - він перевзувався - і пішли самі. Ліс у цей бік рідшав, і ми незабаром опинились на узліссі. Дорогою нас нагнала якась машина з двома пораненими і підвезла трохи. Вибравшись на узвиштя, на якому стояла церква і кілька хаток, що ховалися за нею, ми хотіли знайти своїх; але нікого з нашої частини не було. Проте лівіше від цього шпиля було повно червоноармійців. Одні готували собі їжу, другі, викинувши з машин вату, марлю та інші матеріяли санчастини, палили їх.

Ми з Тарасенком вирішили разом шукати своєї долі, триматись один одного.

- Ех, коли б це на рідній землі! Тоді б ми знали, що робити, - сказав Тарасенко, - а тут чужина, хто тебе перевдягне й заховає...

Це була свята правда. Ми тримались купи, бо боялися загубитися в цих чужих лісах, серед чужих людей.

Тим часом наближався вечір, дощ непомітно

перейшов у мокрий сніг. Голодні й промоклі, ми повільно рухались галявиною, не знаючи, що нам робити далі. Іти було важко, і я викинув наскрізь промокле рядно, що було на мені. Дорогою ми зустріли двох молодих командирів - українців з першої сотні, які теж блукали без певних намірів. В лісі роїлось від безпритульних вояків: одні стояли і чогось ніби чекали, другі шукали своєї частини, треті лаштувалися варити вечерю.

Далі ми вийшли до якогось пагорбка, оточеного великою галявиною. На самому горбі самотньо стояла хата, оточена деревами, а коло неї ми побачили чималий гурт війська. Як виявилось, знову збирались іти на прорив. З гурту махали руками, закликали іти до них. Дехто знехотя підходив; інші іронічно поглядали, стоячи віддалік на узліссі. Серед того гурту був також один з командирів нашого батальйону. Відчувалась повна втрата дисципліни. Звідкись приповз туди і невеличкий танк, але проти якої сили вирушати і де вона стоїть - ніхто не знав.

Ми хотіли теж розкласти вогонь, щоб щось зварити, але хмиз був мокрий, не горів. Один з сержантів запропонував іти до гурту, щоб разом вирушити на прорив. Ми знехотя побрели; але, дійшовши до середини галявини, почули, як десь гримнула гармата, і біля гурту, що зібрався на шпилі, брязнуло кілька розривів. Певно, тут, серед лісу, були німецькі шпигуни, які по радіо керували цим обстрілом. Тоді всі вирішили йти покищо в ліс. Тим часом наповзали все густіші сутінки і падав повільний, ріденький, мокрий сніг.

Не встигли ми заглибитися в ліс метрів на тридцять-сорок, як позад нас зататакав німецький автоматник; потім озвався ще один, десь з другого боку галявини. Це, мабуть, німці обстрілювали з навколишнього лісу тих, що готувалися до прориву. Але де ті автоматники, ніхто не цікавився. Говорили, що вони ходять у нашій формі з гвинтівками, а під шинелями тримають автомати. Також казали, що кількістю пострілів вони одночасно сигналізують своїй

артилерії про кількість ворога і напрям його руху; отже мали своєрідну абетку Морзе.

Іти далі вже не було сили і бажання, і ми зупинилися, щоб спочити і з'їсти трохи сухарів. Близько мене стояв віз, а під ним лежав дідусь-санітар; трохи збоку паслась коняка. Коли зовсім стемніло, дідусь запропонував мені йти до нього під віз. Я лягаю поруч нього, і він прикриває мене якоюсь цератою. Швидко починаю дрімати, проте ще якийсь час чую, як іноді лунають постріли.

37. Тривожна ніч

Вночі земляки будять мене, пропонують іти далі. Ідемо навмання на схід. Ліворуч, десь серед кущів блимає вогник. Обминаємо. Кожен іде обережно, боячись лишитися тут з раною на тілі. Праворуч щось біліє. Підходимо: стоїть вантажна машина з лантухами борошна. Хтось уже, видно, брав, бо борт спущений, лантух надібраний. Праворуч, з ліска ніби хтось злегенька посвистує, ніби кличе. Зупиняємось, помалу підходимо. Це такі ж, як і ми. Вони прилучились до нас. Йдемо деякий час разом. Дехто вже без гвинтівок. Умовляємося, щоб ніхто ні при яких обставинах не стріляв.

В даліні все ще лютують пожежі, в іншому місці йде бій. Чути гарматні постріли, видно, як рої трасівних куль вогняними стрілами густо літають з одного місця в друге.

Одні з нашого гурту пропонують іти праворуч на пожежу, другі - на темну лінію обрїю. Розбиваємося на групи і йдемо, куди кому подобається. Ось із темряви виступає якась повітка. Заходимо. В одній половині лежить трохи соломи, в другій, по всій підлозі - дрібна картопля. Не спавши вже кілька ночей, я пропоную лягти і заснути до ранку, а то хтось постріляє нас у темряві. Заходимо вп'ятьох, світимо

сірник і лягаємо на солому. Поруч лягає мій земляк Тарасенко. Обидва сержанти з його сотні кудись ідуть, не хочуть тут ночувати. А вночі, коли я спав, зник і Тарасенко.

Пізніше, коли вони повернулися, я довідався, що сержанти десь назвали цукор і підмовили йти з ними і мого земляка. Але в лісі натрапили на автоматника, і одному з сержантів пробило ногу. Мене дивувала психологія цих людей. Будучи в таких обставинах, виснажені і змучені, вони ще цікавляться цукром, якоюсь наживою та ще вночі! Апетит до всяких покинутих речей мали особливо селяни.

Та найбільша несподіванка в цьому нічному блуканні була поререу. Вночі, коли всі ми спали, в повітці раптом блимнув сірник і хтось крикнув:

- Паднімайсь!

Ми поволі і знехотя підвелись.

- Скільки вас? П'ять человек?

Всі мовчали. При світлі сірника ми побачили, що перед нами стояла людина в червоноармійському, з трьома трикутниками на петлицях.

- Ну, гайль Гітлер! - раптом сказав невідомий. Але це ще більше вразило всіх, коли після цього він запитав:

- Вінтовкі у всех есть? - і побачивши, що один без гвинтівки, суворо звернувся до нього:

- Ви знаєте приказ Реввоенсовета? Ви почему без вінтовкі?

Ці контрасти остаточно спантеличили нас. Ніхто не знав, з ким маємо справу. До того ж я помітив, що він був напідпитку.

- Ну, гайль Гітлер, гайль Гітлер! - знову повторив він, і в мене промайнула думка, чи не перевдягнений це автоматник. Але ледве ми вийшли з повітки, як він знову сказав:

- Нам нужно ітти на прорив, нас окружілі.

Проїшовши з нами трохи від повітки і лишивши нас біля якоїсь догоряючої будівлі, він зник у темряві, звелівши хвилину зачекати. Ждати чи не ждати? - ворухнулась у кожного думка. Тим часом до нас

підійшов, як можна було здогадуватись по кашкету, якийсь командир-енкаведист, але без відзнак. Не встигли ми щось вирішити, як з'явився той невідомий на білій з плямами конячині. Показавши рукою у південносхідній бік, він звелів іти, не наближаючись до лісу. Щойно прибулий командир умовляв нас не слухатись і вимагати від конвоїра документів. Але всі мовчали. Тоді командир сам зупинився і сказав:

- Покажіте документи, хто ви такой?

Але у відповідь почувалась гостра московська лайка і клацнув замок гвинтівки. Проте вершник став триматися трохи ззаду, далі покрикуючи, щоб ми не підходили до лісу. Вибравши слухний момент, я шугнув, пригнувшись, праворуч у яр, разом з одним червоноармійцем. Понад нами свиснули дві кулі. За кілька хвилин ми були знов у лісі.

Хто він був, цей підпилий в червоноармійській одежі? Може, полонений червоноармієць, що помагав німцям збирати розпорошених, безпорадних вояків, а, може, якийсь переконаний більшовик, що, хитро маскуючись, намагався виявити наші настрої і відвести нас, куди слід. Швидше всього, це був замаскований німець.

* * *

Поблукавши до ранку в лісі, по невідомій місцевості, ми натрапили на догорячу копицю сіна, коло якої грілося кілька червоноармійців. Там був і командир-енкаведист, що вимагав документів у конвоїра. Він сушив онучі і розповідав іншим про недавню пригоду, вдсятеро перебільшуючи свій героїзм. Нас він не впізнав.

Мене гнітило те, що я не знайшов своїх земляків, зокрема Тарасенка.

Надворі розвиднялось, і ранок розігнав наш гурт. Ми розбрелися в різні кінці лісу. За мною йшов чорний, низенький, старий росіянин і той самий командир у кашкеті з червоною околичкою. Перейшовши річку, ми опинилися біля воза з продуктами. Я взяв

повний казанок масла і кілька концентратів каші. Поруч на траві лежав сувій бархану на онучі, що теж став у пригоді. Шукаючи місця, де отаборитись, ми натрапили на скриньки з білизною і теж узяли, скільки кому хотілось. В одній з розбитих машин я знайшов теплу ковдру. Попоївши знайдених харчів, я переодягся: викинув усе брудне і одягнув чисте, нове. Тоді ж викинув і зошит, де писав історію батальйону. Але не щоденник.

Вгорі часом пролітав німецький розвідувач. Десь далеко лунала стрілянина. Ми почули, як позад нас, за горбком, у ліску проїхало особове авто.

- Дай вівтовку, я пайду пасматру, - сказав командир з червоною околичкою і, взявши мою гвинтівку, зник у кущах.

Минуло з півгодини, але він не повертався. Десь ліворуч від нас посилювалася стрілянина, а в кущах, тут і там, було чути гомін блукаючих людей у шинелях.

Ми з росіянином вирішили знайти краще місце і перебрались на другий бік річки під дерева. Пара коней з возом стояла у вузькій річці. Спереду - крутий урвистий берег, а з боків - звалені дерева, що не давали коням вибратися з тієї халепи. Бідні тварини жалібно поглядали на нас, іноді іржали. Скільки часу вони вже мучилися так? Я хотів спробувати прибрати суху вербу, що простягалася від одного берега до другого. Присів і намагався зрушити її з місця. Раптом поруч у кущах затріщало. Я підвівся. То були якісь дві жінки і військовий, ніби з командного складу. Несподівано поблизу почулися постріли, і ці люди кинулися тікати в протилежний бік. До нас наближався, зростаючи, якийсь гомін. Раптом мій супутник підвівся і сказав:

- Чуеш, мабуть, німці йдуть...

- Та які там німці, - заперечив я, але прислухався і розгадав ці вигуки. Це наступала розстрільня німецької піхоти, вигукуючи: "Гайль, гайль!"

Мій супутник нервово завертівся на місці, мов не знав, що далі робити.

- Ну, ти не крутисся, - рішуче сказав я до нього,

- і ледве перший німецький вояк виринув із-за куща з гінтівкою наготові, ми підняли руки догори, а я сказав:

- Не стріляйте, ми беззбройні.

Проте він, наблизившись, запитав:

- Габт ір ваффе?

Я знову сказав йому німецькою мовою, що жодної зброї ми не маємо.

Це був зовсім молодий, чисто одягнений і виголений німецький солдат. Він ступив ще крок, зняв з мене шолом і кинув у бур'ян, зірвав з пілотки зірку, помацав у моїх кишенях і, взявши звідти кілька грудок цукру, а з мого казаночка шматок хліба, звелів іти за лінію розстрільні. На щастя, йому не спало на думку пошукати і в казаночку: там, під сухарями було мое масло.

Поблизу стояла група німецьких офіцерів з біноклями. А німецька розстрільня тим часом посувалася вглиб лісу. Десь далі чути було гарячу стрілянину і розриви бомб. Я і мій супутник простували в напрямку до села чи хутірця, через якийсь обліг. Ідучи, я побачив забитого червоноармійця, що лежав лицем до землі. На голові видно було криваву пляму.

VIII

38. В німецькому полоні

Тим часом з усіх кінців, мов струмки до більшого річища, спливалися групи беззбройних людей в червоноармійській одежі. А за годину на вигоні біля цього селища зібралось вже кілька тисяч полонених.

Вони сходилися звідусіль без усякого конвою, поодиноці і більшими гуртами. Люди відразу переродилися. Вони жартували, багато говорили, а в очах спалахнув вогонь надії, вогонь, який у нас, українців, лютий режим нещадно гасив протягом багатьох років.

"Воля, родина, вільна батьківщина!" - стукало схвильоване серце, напоєне свіжими сподіванками. Це було 10 жовтня 1941 року, о десятій годині ранку.

А побіля нас рухалися щораз нові німецькі танки, їхали різноманітної форми військові авта, а збоку, без усякого маскування, серед поля стояло кілька гармат; вони били кудись у далечинь.

Потім над нами з'явилася група літаків. Вони кружляли низько над нами, перехиляючись то на один, то на другий бік, ніби радіючи з своєї перемоги.

А полонені, оточені невеликою вартою, мов велетенський комашник, ворушилися, гомоніли, шукали людей з своїх частин. Я теж ходив сюди й туди і побачив лейтенанта Сергеева. Мені пригадалося, як він якось, чистячи біля свого куреня револьвер системи Нагана, казав до сержанта:

- Шість набоїв у німця, а сьомий собі!

Хотілося тепер запитати: "А де ж сьомий набій подівся?" Але він мене мало знав, я був тоді випадковим свідком, та й недоречно було питати в такій ситуації.

В іншому місці я впізнав одного з старшин хемічної частини. Це був високий худий єврей. Він був похмурий і голосом, повним безнадії, казав:

- Тепер доведеться помирати...

Ці слова я зрозумів тільки пізніше, коли довідався, яку потворну жорстокість несуть німці єврейському народові, вбиваючи навіть жінок і дітей.

Поблизу, під вербою, німці нашвидку викопали яму і поховали двох своїх вояків, забитих десь сьогодні вранці.

Надвечір, після поверхового обшуку, під час якого нам запропонували віддати всі кишенькові ножі і навіть леза до гоління, нас вишикували по вісім осіб, і шість тисяч бранців рушило в довгу, тяжку і голодну дорогу до таборів.

Колони рухались досить швидко. Наша валка розтяглася на цілий кілометр або й більше. Попереду йшла одна панцерна автомашина з кількома кулеметами і легкою гарматкою, а позаду - друга. Крім того, з усіх боків супроводили нас німецькі конвоїри, що весь час погукували: "Льос, льос, ап, ап... шнель, шнель", а іноді давали й доброго стусана в спину.

Ось ліворуч стоїть біля своїх авт якась німецька частина. Вояки дивляться на нас з погордою, про щось насмішкувато розмовляють, щось вигукують на нашу адресу. Потім один зривається з місця, підбігає і б'є крайнього полоненого ногою в зад:

- Швидше йди, чого так плетешся, мов п'яний! - вигукує він. Потім хотів зробити те саме й мені, але я вмить відскакую; він, махнувши з розгону ногою в повітрі, трохи не впав і, вилаявшись, пішов назад.

Уже давно смеркало, а нас женуть і женуть кудись на захід. Почав сипатися дрібний сніжок. Уже десь о десятій годині вечора зупиняємося, нарешті, біля якоїс високої будівлі, що стояла над дорогою за колоною о. зрожею.

Входимо на подвір'я. Виявляється, що в цій будівлі вже повно полонених. Нам показують на соломі, що лежить товстим шаром. Всі стомлені, змучені: ні їсти, ні пити ніхто не питає. Кидаємося швидше до соломи, щоб заснути після кількох безсонних ночей. Та ледве збігаємо на соломі, як чуємо з-під неї лайку, прокльони і погрози: тут лежать, позаривавшись з

головою, ті, що їх пригнали сюди раніше, ніж нашу партію.

- А де ж нам ночувати? - питає кожен сам себе.

І ми розповзаємося по великому подвір'ю, де на рогах видно високі вартівні.

Походивши по дворі і не знайшовши кращого місця, вертаюся до соломи. Обережно шукаю щілини, де б і собі лягти поміж людей. Але вони лежать так густо, що вклинитися нема змоги. Спершу знайшовши місце для ніг, я присідаю над соломою, потім поволі, дримаючи, схиляюся на чийсь боки чи ноги і так з часом вгрузаю поміж людських тіл і нагрібаю соломи зверху.

Сотні людей іще шукають притулку. То тут, то там чути ойкання і лайку. Адже тут є і хворі, і легко поранені.

Проспавши кілька годин, я прокинувся і вже не міг лежати далі. Здавили з боків так, що дихати стало важко. Встаю і ходжу по таборі або сиджу на якійсь дровині. Надворі холодно.

Була думка спробувати втекти, але вартові раз-у-раз пускають ракети, освітлюють все навколо.

- Ні, треба витримати цю подорож, - умовляє розум, - колись же кінець цьому буде, а там побачу; може, пустять додому.

Ледве почало сіріти, як знову виводять усіх на дорогу, і рушаємо далі. Два-три рази на день зупиняють на короткий відпочинок. Дозволяють напитись, але їсти тільки обіцяють:

- Почекайте. В дальшому селищі мають дати хліб.

Приходимо у місто Спаск-Девіцк, але їсти знову нема. Під час відпочинку десь хтось, може, дістає від населення, але взагалі варта не підпускає місцевих людей. Знаходимо спалену крамницю і купи соли. Нагрібаємо її собі в хусточки, в торбинки - буде їжа, то посолимо.

Я ще маю в своєму казаночку трохи масла, шматочок сала і трохи сухарів. Пильно ховаю, щоб не вкрали, і крадькома їм по ложечці масла на день із шматочком сухаря. Пізніше масло перекладаю в торбу

Від протигаза, який давно викинув, і замасковую його вперху різними речами.

В одному місці під час відпочинку на обід варимо кашку. Один знайшов по дорозі дві чи три картоплини, інший - жменю пшениці, а я даю масла на засмажку. Варимо повний казаночок і, хапаючись, їмо чудову їжу, обнікаючи губи і все в роті. Так смачно пообідати пощастило лише на третій день наших мандрів.

Коли проходимо лісом, вартові ще дужче пильнують і женуть швидше.

Дехто тікає в ліс, чуємо постріли конвоїрів, а іноді й бачимо, як той чи той полонений, вибравши догідний момент, зникає десь за деревами.

Радість людей і рожеві мрії про швидке повернення додому поволі почали затьмарюватися. Проте надія на щось краще, на те, що Україна все ж буде вільною, щодня гріла багатьом із нас стомлене серце, додавала сил.

Тепер уже ішли валками, мов отара, не дотримуючи рядів.

Перетнувши довгу лісову смугу (казали, що це Пінські ліси), виходимо на шосе Київ-Москва і потрапляємо поруч нього за колючий дріт.

Стає дедалі холодніше. Розводимо багаття і спимо, полягавши просто на землю, навколо вогню.

Вранці на шосе зупиняються німецькі вантажні авта. Одні з полоненими, інші порожні. Бачу, що гурти полонених, взяті з нашої загороди, сідають у порожні авта. Кажуть, що їдуть на Рослав.

Користуючись німецькою мовою, пробиваюсь і я до тих авт і теж опиняюся в числі цих щасливих. Боже, як приємно після триденного походу їхати у вантажному авті! Хочеться думати, що цей швидкий рух все ж наближає тебе до кінця цієї страшної мандрівки.

Та ось і Рослав. Знову в таборі. Але їсти не дають, а знову ставлять нас у колону, і холодні, бездушні вартові ведуть кудись далі на захід. Ночуємо на лузі без усякої огорожі. Кущі і трава вже вкриті снігом. Присідаємо навпочіпки, один біля одного, щоб було тепліше; ззаду так само сідає другий ряд,

спинами до наших стін; а зверху вкриваємо себе плащ-палатками. Сніг, що почав був знову сипати, переходить у дощ і дошкуляє нам ще гірше.

Тут я познайомився з земляками із Полтави, Лисенком і Рудьком. Обмінюємось адресами. Хто перший прийде додому, має сповістити родини інших двох: бачився, мовляв, там і там. Хай рідні бодай знають, що ми потрапили в полон і були ще живі в жовтні 1941 року.

Але всі ці знайомства скоро губляться, люди перемішуються безнастанно - вдень і вночі.

Лише на п'ятий день дістаємо по невеликій довгастій хлібині на кожних двох. Вози з хлібом стоять над дорогою, ми, проходячи повз них, одержуємо цей хліб, сечений ніби з висівок, а не з борошна. Хапаємо його, мов шалені; сваримося при розподілі, зголоднілі, хапаємо його в рот.

І йдемо далі. Тримаємось якоюсь надлюдською силою. Бо ні заслабнути, ні пристати не можна. Такого чекає постріл конвоїра. І вже не один десяток, захворівши чи знесилівшись від голоду, ліг трупом на дорозі.

На п'яту ніч ночуємо в лісі над дорогою. Цього дня притис мороз, навіть вода скрізь по калюжах позамерзала. Розводимо вогнище і знову складаємось на юшку. Поївши, дримаємо, скочюрбившись біля купки жару від вогню. Та ледве задрімали, як чуємо поблизу якийсь постріл і крик. Виявляється, що в цьому лісі, певно, під час воєнних дій, полишались набої. На одному місці, де вони були, наші розвели вогонь, і стався вибух. Багаття розкидало, когось легко поранило в ногу, комусь обсмалило обличчя.

Ідемо по теренах Білорусії. Люди часом виносять хліб, проте варта не дозволяє брати. Але голодні полонені часом не витримують, кидаються, як звірі, до людей з хлібом, не зважаючи навіть на постріли.

Ось з придорожніх хаток вийшла гарна молодиця. Вона винесла хлібину. До неї кидається кілька полонених, оточивши її з усіх боків. Вартовий німець підносить гвинтівку і стріляє в гурт. Жінка падає, не здригнувшись, а решта розскакується. Постріл їх не

зацепив, і вони біжать назад до лав полонених.

Якийсь полонений збігає з дороги в ярочок напитися води з ями, виритої вибухом бомби. Та ледве він нагнувся, щоб зачерпнути води долонею, як гримнув постріл, і полонений падає просто в яму з водою, з якої пив.

Жах сковує серце. "Ні, це не ті німці, що були на Україні 1918 року, - думається мені, - це варвари, тупі вбивці!"

Ідемо далі, в глиб білоруської землі. Переходимо села. Деякі дихають чимсь рідним, нагадують наші рідні села. Їхні хати теж вкриті соломною, подібні до наших.

Уже смеркало, коли ми зупинились на дорозі серед одного з таких сіл. І, на превелике наше здивування, нам дозволяють заночувати в хатах цього села. Нас пускають гуртами, щоб не всі разом кидались до теплих жител. Доки дійшла черга до ряду, де стояв і я, уже стемніло зовсім. Поспішаю до хат. Але кожна вже повна. Що гірше - самі полонені позамикали їх зсередини, щоб не набивалося забагато. Стомлений голодом і дорогою, даремно ходжу від хати до хати: ніде не впускають.

Тоді пускаюся на хитрощі: стукаю у двері і, коли чую відповідь, що немає більше місця, грізно гримаю по-німецькому:

- Відчиніть негайно!

І справді, це допомгло: двері негайно відчинились, і я опиняюся в теплій хаті. Тут всього п'ятеро полонених і господарі: старенька бабуся, молодиця і двоє дітей. Господині такі милі, співчутливі, раді допомогти нам у біді.

У печі вже горить вогонь і вариться картопляна юшка, а бабуся показує нам, де кому спати. Вона розповідає, що її син теж поневіряється десь на війні, а другого "забрало НКВД" ще до війни - так і слід пропав.

Всі ми сидимо, мовчазні й майже дримаємо. Але гріюча і невимовно смачна юшка нагріває наші серця, і ми поволі починаємо розповідати про своє горе, про голодні мандри.

Бабуся й молодиця розмовляють доброю білоруською мовою. І вони видаються нам такими рідними як і наші селяни. Їх мучив той самий ворог, вони терпіли те саме, що й ми.

Мені дозволено спати на печі, де лежало трохи проса. Я простеляю свою шинелю і, не ймучи віри, що я цього разу спатиму "в теплі й добрі", за кілька хвилин засипаю. А у двері нашої хати ще не один раз тарабанять нові полонені, що шукають ночівлі.

Ледве почало сіріти, як уже почали гукати, щоб виходили. А снідання вже на столі. Хапаємось, їмо знову смачну юшку, дякуємо жінкам за їхню доброту і людність і біжимо. А бабуся випроваджує нас із слізьми на очах.

Від цього снання в теплій хаті і від гарячої доброї їжі я ніби ожив: в серці надія, я бадьоріше йду і навіть поволі випереджаю інших, потраляючи в перші лави колони. Попереду і з усіх боків ідуть конвоїри, а ще далі, на чолі колони їде та сама панцерна автомашина.

Пробую розмовляти з німецьким-конвоїром. Він молодий, ще років тридцяти баварець - розповідає про свою родину, про воєнне життя. Відчуваю, як багато в житті важить знання іншої мови. Німець, що донедавна холодно покрикував на полонених, почувши, хоч і не зовсім досконалу, мою німецьку мову, навіть від полоненого, стає іншим. До нього ніби повертається людський образ, людський спосіб говорити.

Опівдні він мені сказав, що йдемо до міста Крічева і що лишилося до нього ще 10-15 кілометрів.

До Крічева приходимо 16-го жовтня, надвечір. Частину колони заводять на подвір'я якоїсь школи. Потім з'являється командир і пропонує всім українцям відокремитись. Майже третина людей відходить набік з радісною усмішкою, з надією в очах. Ще донедавна чужі і мовчазні люди, ми починаємо розмовляти рідною мовою, розпитувати, хто звідки, признаватися до одної спільноти.

Але наша радість була короткою. Скоро всіх знову змішують до купи і приводять на подвір'я

цементового заводу. Надворі вже смеркало і дув морозний вітер, але нас загнали тільки за перший дріт, а далі, до головного подвір'я не пускають. Знову без їжі ночуємо тут, мов отара овець. Присівши до землі і попритулявшись один до одного, тремтимо від холоду, цокотимо зубами, а зверху пускається сніг. Хтось посунувся, і вся отара посувається один за одним, щоб не замерзнути на смерть. Чується стогін, що нагадує якесь скавуніння.

39. В таборі полонених

Так минає ще одна голодна, а головне - безсонна ніч. Вранці нас перераховують і пускають за другу огорожу. Бродимо по табору. Вздовж колючої огорожі і тут стоять вартівні. На подвір'ї, в одному кінці - величезні споруди з високими покрівлями, але без стін. Кілька дощаних будівель, але там повно полонених. В іншому кінці - кухня, біля якої стоять два великі баки.

Їсти дають лише раз на день. Тож і ми - щойно опівдні - стаємо в чергу і дістаємо в свою посудину по черпаку баланди. Ця баланда іноді зовсім холодна, бо її варять раніше і виливають у ці баки, а згодом подають.

Таборова поліція з німців і частково з полонених-росіян. Поліцаї ходять з палицями і безжалісно б'ють по спинах і по головах за кожний непослух. Нильнують за чергою по їжу. Їх тут називають "палочниками". Деякі німці ходять з собаками-вівчарками, що за наказом кидаються на полонених.

Ходимо зарослі, брудні, завошивлені. На подвір'ї відбуваються нечувані речі. Сильніші просто кидаються на слабших, що несуть баланду, видирають з рук і тікають.

Ось стара і хвора людина іде й плаче: видерли з рук її порцію їжі. Щодня більше хворих і смертних

випадків. Уже ходять опухлі.

Чую сам, як у мене дубіють ноги, а моє обличчя налилося, немов би спухло.

В таборі створюють санітарний пункт. Заходжу і питаю, чи не можна влаштуватися на якусь працю. Знайомлюся з молодим лікарем Рожковим з Харкова. Він радить запитати начальника пункту, німця. Влаштовуюся перекладачем. Але перекладати майже не доводиться, і я щодня приношу їжу для медичного персоналу та хворих. Також допомагаю перев'язувати останніх. Лікар, два фельдшери і два санітари жили в одній кімнаті. Там жив і я. А більша кімната поруч була просто місцем звалу двох-трьох десятків хворих. Вони лежали долі на соломі, один поруч одного. Ані спеціальних харчів, ані справжньої допомоги. По них повзала сила вошей.

Ось лежить чорний і худий інженер з Москви. Він ледве ворухнеться. Його сусід щойно помер. Але інженерові вже все байдуже. Він поволі підводиться, кладе шматок одержаного хліба з висівок просто на мертвого сусіда, шукає ложки, а тоді бере хліб і починає їсти. Мертвого забрали тільки за кілька годин.

До німця - начальника санітарного пункту, що мешкає за стіною, іноді приходять полонений - відомий московський співак - і співає різні арії. За це дістає кращі харчі і працює на кухні.

А в таборі вмирає дедалі більше.

За дорученням лікаря, організую бригаду погребників. Вона складається з семи людей, що мали копати ями поруч табору на вказаному місці і закопувати померлих. Вигодою для них було те, що вони могли виходити за табір і діставати харчі.

Серед погребників було шестеро українців і один росіянин, що його прийняв сам лікар. В число цих семи потрапили і три мої земляки: Тарасенко, Досенко та Лисенко, яких я тут зустрів. Але найспритнішим з усіх виявився росіянин. Він так торгував у таборі і поза табором одежею, знятою з мертвих, що скоро став багатою людиною.

Одного дня в таборі виявилось людоїдство, Прийшла комісія і медичний персонал нашого пункту. Я теж пішов до тієї ями, де лежав мертвий. Він був зовсім голий; у нього ззаду були вирізані м'які частини тіла.

Після цього почали давати баланду двічі на день.

За якийсь час я познайомився на кухні з одним полоненим - німцем з Одеси. Це був молодий невисокий, чорнявий хлопець, що розмовляв доброю українською мовою. Це знайомство покращило наше харчування, бо він видавав хліб для санітарного пункту, і відтоді почав давати більше.

Наш лікар помалу навіть заощадив трохи хліба і за одну хлібину виміняв у якогось полоненого годинник.

Одного вечора росіянина з бригади погребників заарештовано, коли він пролазив крізь огорожу, прийшовши з Крічева. Німці відібрали від нього 10 тисяч карбованців, пару золотих годинників та кілька перснів. Розповідали, що він знімав одяг навіть з умираючих.

Іноді з нашого табору, де бувало часом до 10 тисяч полонених, відсилали по кілька тисяч кудись далі. Одного дня прибіг Лисенко і попросив казаночка, щоб взяти обід. Я позичив йому, бо мав їх два. Пізніше довідався, що він з черговою колоною подався з табору геть.

За дорученням лікаря я також провадив реєстрацію померлих. За вісімнадцять днів померло 187 полонених!

28 жовтня 1941 року записую в щоденник:

У ТАБОРІ

Ідуть в обіймах радість і печаль,
Важкі думки і снів чудні міражі,
Коли ж впаде цей камінь із плеча?
Про край страждань хто серцеві розкаже?

Кругом дроти і вартові стоять,
 І ніч щораз на табір прилітає,
 Туди, де голод давить, як змія,
 Де люди мруть, доведені докраю.

Горять вогні під дахами споруд,
 Гурти брудних облич схиляються довкола.
 Там кожен схожий на страшну мару,
 Прийшов зігріти душу й тіло кволе.

Хто може думи їхні розказать?
 Де взяти ваг, щоб сум тяжкий ізважить?
 Лиш дехто з нас повернеться назад,
 А решта вмре під шаром бруду й сажі.

Одного дня в таборі стався вибух гарматня, що тяжко поранив кількох полонених. Цей вибух, як і тоді, в лісі, стався від багаття, що його розклали вночі полонені. Вони грілися біля нього, а цей гарматень лежав десь близько в землі.

Маючи на руках нашивку з червоним хрестом, ми з лікарем іноді ходили по ліки за межі табору. З газет довідалися, що німці взяли Київ, наближаються до Харкова.

Одного разу, на початку листопада, будучи за табором з дорученням санітарного пункту, я почув, як один німець у ранзі капітана розмовляв російською мовою. У справі медикаментів мені довелося говорити саме з ним. Коли я йшов з ним до військової амбулаторії, де мали видати бинти та йоду, я звернувся до нього з проханням відпустити мене додому, на Україну. Розповідаю біографію, описую свої поневіряння в "сталінському раю": смерть брата на засланні, висилка на загибель трьох родин моїх дядьків-селян, власні поневіряння, коли мене чотири рази викидали з праці...

Після кількох питань, звідки я, що робив дома, яка родина, він велить мені прийти пізніше до комендантури.

І вже того самого дня я дістаю папірець про звільнення з полону.

Окрилений надіями, я повертаюсь до табору і розповідаю про звільнення. Почувши про це, лікар благає мене піти разом з ним ще раз і попросити про його звільнення, бо він не говорить німецькою мовою. Я кажу, що німець розмовляє й російською. Але він просить іти разом.

Іду ще раз і дістаю один папірець на двох. Власне, на тій самій довідці капітан додруковує і про нього.

Але довідка звучала якось невиразно. На ній стояло загально, що нас відпускають додому, на Україну. Харків тоді ще був у радянських руках. Але на довідці стояла печатка комендантури, яка, здавалося нам, важлива найбільше і мала нас рятувати. Скільки мрій і надій прокинулось у мені, я від радості й хвилювання не міг спати, а всі заздрили нам, що ми вириваємося з таборів смерті.

Але йти пішки до Могилева було далеко. Нам сказали, що за кілька днів із шпиталю будуть відсилати туди хворих та поранених і що ми можемо вирушити разом з ними.

Ми з хвилюванням чекали дня від'їзду. Здавалося, що німці можуть передумати, скасувати своє рішення, і ми знову лишимося продовжувати тут це страшне життя.

А тут речі діялися справді страшні. Якось уранці зайшов німець і покликав лікаря. Я теж пішов разом, бо лікар погано розумів німецьку мову. Ми зайшли до одного дерев'яного сарая, що мав підвальне приміщення. В цьому сиділо двоє полонених, за національністю євреї. Я довідався, що один із них повісився.

Вислухавши розповідь, німець сказав:

- Скажіть другому, щоб і він повісився!

І звелів витягти його з цього темного приміщення, куди влазили по драбині...

А наступного дня, надвечір до огорожі підійшла дівчина-білоруска, що мала між полоненими якогось знайомого. Вдень було безпечніше підходити, ввечері

це було пов'язане з великим ризиком. З вартівні пролунав постріл, і дівчина впала мертва.

Всі ці вбивства, нищення людей, огидна жорстокість душили свідомість і призводили до якогось отупіння. Здавалося, що з цього пекла я ніколи не вирвуся, навіть з довідкою про звільнення...

Проте восьмого листопада ми, нарешті, прощаємося з товаришами в цьому нещасті і вранці з ешелоном хворих і поранених вирушаємо до Могилева. Ідемо через ліси, запорошені снігом. День - похмурий, зовсім не пасує до нашого визволення.

Ідучи лісом, чуємо постріли вартових. Кажуть, що хтось вискочив з вагона і втік.

До Могилева приїжджаємо надвечір. Допмагаємо вивантажувати хворих і садовити їх на вантажні авта. Хворі стогнуть, кричать, лаються.

Уже смеркало, коли з рештою хворих та з лікарем пішки прийшли до табору полонених.

Заходимо ночувати в будинок медичного персоналу. Нам скрізь помагають червоні хрести на лівих руках наших шинель. В коридорі чомусь чимало диму, що душив нас цілу ніч. Спимо на столах, що стоять попід стінами.

Умовляємося наступного дня рушати далі. Поснідавши десь о 9 годині ранку, пускаємося в далеку дорогу.

Але на прохідній будці варта нам зауважила, що цю довідку треба нам обмінати в комендатурі Могилева на справжню перепустку. Це нас чимало засмутило; проте вирішаємо не заходити до комендатури, бо ще, чого доброго, відберуть нам довідку і повернуть до табору, в якому мучиться сорок тисяч полонених і де, як ми дізналися, щоденно вмирає з голоду і пошестей до 180 людей. Мертвих скидали на великі гарби й відвозили кудись до спільних могил.

40. Пішки на Україну

Вийшовши на широку дорогу, повертаємо отже не ліворуч - до комендатури, а праворуч, у сторону України. Нам треба пройти понад тисячу кілометрів! Залізниця полонених не бере, отже лишається пересуватися при допомозі пари батьківських.

Ще в Могилеві розпитую білорусів, якою мовою вчать у школах, і довідуюся, що білоруською. І мене тішить. Може, й на Україні школа буде українською, і, нарешті, обсиплеться ота страшна іржа русифікації, що душила всю нашу країну. Як той російський шовінізм увівся в печінки. Куди не зайдеш, заговориш своєю мовою і відразу чуєш: а пачему не па-русскі? І це все чуєш на своїй рідній землі!

При виході з Могилева, на роздоріжжі стоїть вартовий. Він зупиняє нас. Дивиться на печатку і каже "гут". Зраділі наслідками першої контролі, повертаємо ще трохи праворуч і йдемо по широкому шосе Могилів-Гомель. Кажуть, що до Гомеля 180 кілометрів. Я маю в кишені невеличку мапу. Йдемо і знічев'я вираховуємо, коли дійдемо і скільки ще доведеться іти. А в душі знову зростає радість і надія побачити родину, дітей, рідню, знайомих.

Ночуємо в селах. Коли самі не пускають, питаємо старости села й дістаємо призначення, де ночувати. Скрізь великі злидні, бруд. Люди живуть тільки картоплею. І нам варять скрізь картопляну юшку, а спимо ми в кухнях на соломі. Але трапляються й такі хати, що немає й картоплі, люди бідують страшно. Розповідають, що по лісах є радянські партизанські загони; вони нападають на села і грабують.

Іноді бачимо, як на шляху зупиняються німецькі авта, виходять німці, стріляють курей, що пасуться біля хат, хапають і їдуть далі.

А височенні ліси, що стіною стоять обабіч шосе, майже щоденно супроводять нас. Час від часу бачимо над дорогою розбиті танки, гармати, спалені авта.

Нарешті, Гомель. Тут нам пощастило відразу знайти нічліг у квартирі вчительки. Аж соромно було нам, брудним, забовтаним, потрапити в чисті, затишні кімнати привітної інтелігентної білоруської родини. Увесь вечір розповідаємо про недавні фронти, про втечу війська, про поневіряння в таборі полонених і, нарешті, про наші мандри. Я розпитую про їхнє життя, про Гомель, про білоруські національні справи. А вранці знов у дорогу.

За чиеюсь порадою вперше наслідуюсь зайти до німецької комендатури по так званій "ферфлегунг" (дорожні харчі). Як же ми були зворушені, що дістали на пару днів харчування, що складалося з хліба, ковбаси і рибних консервів! Вийшовши з Гомеля, бачимо, що кругом уже біліє сніг. Наближаємось до великого мосту, перед яким стоїть грізний жандарм з ланцюжком на грудях, з автоматом наготові. Коли ми порівнялися з ним, він нас зупиняє і вимагає документів. Дивиться на довідку, крутить головою і невдоволено каже:

- Цього ще недосить... потрібно мати сталу перепустку від комендантури.

Все в мені затремтіло. Але він повернув довідку махнув рукою й дозволив іти. Ще один поріг лишився за нами.

І знову високі, густі білоруські ліси, низини, залиті водою, річки, що перетинають шлях, а по селах - ще більші злидні.

Іноді за ночівлю платимо грішми: раз лікар, а вдруге я. У нього є ще 700 карбованців, бо він у війську діставав добру платню, а в мене грошей майже не було. В одному селі ночуємо в родині, де ціла купа малих дітей. Напівголі, обшарпані дітлахи. Одні бігають по хаті, а інші ще тільки повзають. Чоловіки на фронті. Жінки смажать нам картоплю. Вранці прощаємось. Платити мав лікар, його черга, а у мене вже нічим. Люди дивляться нам услід, і мені робиться невимовно соромно за лікаря. Другої ночі віддаю за ночівлю військову захисну гімнастерку.

А на згадку про ту родину сором пік мене цілу дорогу. Та ще й досі не можу забути.

Ми й далі йдемо з червоними хрестами на лівих рукавах, сподіваючися, що це трохи полегшить нашу дорогу. Але третьої ночі після Гомеля, до хати, в якій ми зупинилися на ночівлю, заходить місцевий поліцай і радить нам скинути ці нашивки, доки нас ще не постріляли червоні партизани або не забрали з собою.

А тривожних чуток не меншає. В дальшому селі, де ми зупинились ночувати, розповідають, що поблизу десь лютує партизанський загін. Цілу ніч чуємо тривожні постріли.

* * *

Пройшовши з лікарем Рожковим довший час, помічаю в ньому деякі зміни. Спершу він був увічливий, товариський і навіть іноді говорив до мене українською мовою. Але, дедалі мандруємо, він стає гірший. Починає гніватися, що я швидко йду, а сам завжди плететься ззаду. Тепер говорить тільки російською мовою, більше того, починає запитувати, чому я не розмовляю з ним російською мовою.

- Бо це ж моя рідна мова, - кажу йому, - мова, якою я говорив змалку; то чому ж мені не користуватися нею в розмові з вами? До того ви самі з України, теж, мабуть, вирости на українському хлібі...

- Так, - перебиває він, злегка і лукаво посміхаючись, - але ж у Харкові більшість говорить російською мовою.

- А хіба людина, - відповідаю йому теж із шпилькою, - мусить жити тільки за приписами партії та уряду?

- При чому тут ці приписи? Хіба уряд наказував усім говорити на Україні тільки російською мовою?

Я знову відповідаю запитанням:

А хіба ви ніколи не помічали тієї плянної русифікації?

А де ви її помічали?

- Я не тільки помічав, а бачив її на кожному кроці, щодня. В Харкові з 34 вищих учбових закладів тільки в чотирьох іще частково лишалась українська мова. А давніше вона була в усіх. Українську мову буквально виганяли звідусіль: і з учбових закладів, і з установ.

- А я, - заявляє лікар, - вважаю, що під національним поглядом була повна свобода: хто хоче, віддає дитину до української школи, а хто хоче - до російської.

- Це ви читали так у газетах, а справді воно було інакше: братового хлопчика я віддав до української школи, а за рік вона вже була обернута в російську, і моя дочка мусіла йти до російської, бо всі школи поблизу були вже зрусифіковані.

Але Рожков намагався довести протилежне:

- Мабуть, мало людей бажало віддавати своїх дітей до українських шкіл, тому їх і обертали в російські.

- Але нас про те не питали, - кажу я. - Бачите, докторе, справа в тому, що ви дивитесь на ці питання російськими очима і зовсім не хочете зрозуміти потреб іншої нації, зокрема української. Ви зовсім не знаєте або не хочете знати фактів, які говорять проти вас. Вам слід би розповідати про ті часи, коли загони Муравйова в Києві стріляли кожному в потилицю, хто розмовляв українською мовою... До того ж кожна країна має свою рідну мову. Україна теж має свою, але її ненавидить Москва, виганяє з установ чи шкіл українську мову, призначаючи директорів інститутів людей з Росії, які не знають і не хочуть знати нашої мови.

Рожков мовчав.

- А чи вам відомо, - продовжував я, - про постанову комітету в справах вищих шкіл про те, що в інститутах, де навчання провадиться російською мовою, вступні іспити теж мають провадитися російською мовою?

- А що ж ви хотіли? - здивовано запитує лікар.

- Бачу, що вас це дивує; але я знаю. для чого це робилося! Щоб зрусифікувати вищі школи на Україні, Москва ухвалила завести по інших республіках інститути союзного значення, де все викладання мало бути ведене російською мовою. Отже беруть найкращі вищі школи на Україні і русифікують. Приїжджає, наприклад, до Харківського медичного інституту надісланий з Москви новий директор Гаспар'ян. Викликає він проф. Фінкельштейна з катедри фармакології і, зачинивши на ключ двері, каже:

- Пропоную вам у викладанні перейти на російську мову, бо за постановою московського комітету в справах вищих шкіл, цей інститут має всесоюзне значення.

- Добре - каже професор, - але дайте мені ваш наказ про зміни викладової мови у письмовій формі.

- Нічого я вам більше не даватиму, - вже з притиском каже партієць Гаспар'ян, - а наказ ви мусите виконати.

- І професор, - розповідаю я далі, - мусів скоритися. Таке сталося і з професором Міллером, з іншими, що досі викладали українською мовою. Отже, бачите: сама Москва вирішувала про справу й насилала своїх резидентів-русифікаторів. А вслід за зросійщеними інститутами мусіли русифікуватись середні школи, бо по їх закінченні молодь мала йти до вищих шкіл і мусіла складати вступні іспити російською мовою. А місцеві русифікатори всіляко допомагають цій русифікації згори.

- С адной старани, канечно... - починає викручуватись Рожков, але я зупинив його, бо ще не закінчив своєї розповіді.

- І от, пане Рожков, так і вигнали українську мову з усіх інститутів на Україні, а їх з українською викладовою мовою і так мало вже було. І от приїжджають із сіл наші запрацьовані по колгоспах та радгоспах дівчата й хлопці складати іспити. Вони позакінчували десятирічки чи технікуми рідною мовою, а тут в інститутах союзного значення мусять складати

іспити російською мовою. Чи думаєте ви, що їм це легко?

- А пачему би нет? Вєдь ані тоже учілі русский язик! - говорить Рожков.

- Вчити мову - одно, а знати термінології всіх предметів, хемії, тригонометрії тощо, які вони слухали українською мовою, - це щось інше, - кажу я і продовжую: - А російську мову вони вчили тільки загальнолітературну, пов'язану з письменством, і все ж таки як чужу, а не рідну.

Невисокий на зріст, товстуватий, хоч і молодий, з маленькими рудими вусиками, лікар, видно, хвилюється дедалі більше. Йому ніяк не хочеться погодитися з фактами, а я доводжу далі:

- До речі, ви самі ще не так давно вчили українську мову, як предмет, у російській десятирічці - то хіба ви добре знаєте українську термінологію? - запитую я.

- Натурально, знаю, - переконливо відповідає лікар, щоб довести свою рацію.

- Дуже добре, - ловлю я його на цьому слові. - Тоді, може, ви скажете, як буде українською мовою російський термін "рівнобедренний трикутник"?

- Гм... гм, - муркнув лікар і відповів: - Рівнобедренний трикутник.

- Ні, не так, пане Рожков, - кажу я, - буде "рівнораменний трикутник".

- Давайте ещо адін, - раптом попросив він сам.

- Прошу, перекладіть вираз "сделать невозможным".

Лікар приємно посміхнувся і випалив:

- Що ж тут мудрого: буде "зробити неможливим".

- Ні, - кажу я, - невірно. Це ви не переклали, а тільки перевернули, а вірно буде "унеможливити".

Лікар уже не сперечається.

- Ну, ще останнє питання, й іспит буде закінчений. Скажіть, як буде українською мовою "вещественное доказательство" і "развесистый дуб"?

Лікар на цей раз навіть зупинився, довго дивився на свої черевики, але відповіді не міг.

- Да, ето труднее... - ніяково буркнув він, рушаючи з місця, і запитав:

- Ну, а как будет?

- "Речовий доказ", - кажу я, - і "гіллястий" або "розлогий дуб". Отже, тепер ви, мабуть, розумієте, що значить скласти іспит російською мовою учневі, що вчився в українській школі, і навпаки. Москва скрізь забезпечила вступ для росіян, а для нас, навіть на Україні, немає де вчитися рідною мовою. А через те, що всі інститути русифіковано, то, зрозуміло, що українці віддаватимуть дітей до російських десятирічок: інакше їхні дочки чи сини не матимуть змоги втиснутися до вищих шкіл, де треба складати іспити російською мовою. Все це - хитра й підла махінація!

- Вам також невідомо, - продовжую я, - що перед війною в сьомих клясах народніх шкіл зменшено кількість годин української мови, але збільшено кількість годин російської. Таким чином українську мову роблять непотрібною і в школах, і в установах, і в інститутах, і в кіні, і в мистецтві, і в літературі.

- Я знаю, - нарешті, озвався Рожков, - ви б хотіли, щоб українська література й мистецтво мали більший прогрес, ніж російські. Але цього не може бути, бож Росія має за собою більшу історію, більше розмаху й талантів. Про це говорить безсторонньо світ.

- Світ, - відповів я, - це дуже широке поняття. Світ може говорити так або інакше. Це залежить від того, що йому підсуне Москва, бо світ ще й досі дивиться на Україну російськими очима. Бо Україна не має зв'язку з світом сама, безпосередньо. Чи світ, наприклад, знає, - казав я далі, - що в Україні за радянської влади розстріляно та заслано на загибель до північних концтаборів Росії понад 240 письменників, поетів, літературознавців? За одним лише вироком з 13-го по 15-те грудня 1934-го року Виїзна Сесія Військової Колегії Найвищого Суду СРСР присудила до розстрілу 28 осіб і відразу повідомлено, що вирок виконано. А скільки видушено голодом. А чи

той тупоголовий світ озвався, став в обороні мільйонів людей?

Мій супутник уже мовчав, а я ще продовжував. І тут мені пригадався ще один дуже цікавий випадок, що свідчить про іншу сторону московських злочинів, московського шовінізму:

- А ось вам ще один яскравий приклад до вже сказаного. В 1931 році в Нью Йорку була всесвітня виставка образотворчого мистецтва. Післав туди свою картину і наш маляр Анатоль Петрицький, написавши на її звороті російською і англійською мовами: "Український художник Анатоль Петрицький". Це був портрет наркома Миколи Скрипника. Незабаром Петрицький довідується, що на цій виставці він дістав першу нагороду. Але його здивував і обурих один деталь: там було зазначено, що нагороду одержав російський художник Анатоль Петрицький. "Як це могло статися?" - запитував він сам себе. Таємниця розкрилась тоді, коли він одержав свою картину назад. І тоді він ще більше обурихся: його напис на звороті картини із згадкою про те, що він український мистець, у Москві був зафарбований, а, замість нього, російською і англійською мовою стояло: російський художник Анатоль Петрицький.

- Этово не может бить! - зарепетував Рожков.
- Это чья-то видумка!

- На жаль, - відповів я, - ніяк не можу з вами погодитися, бо про цю справу розповідав мені сам Анатоль Петрицький, ідучи зі мною через майдан Дзержинського в Харкові. А я йому вірю. Анатоль Петрицький - славетний художник: він не раз виконував замовлення і для Москви та Ленінграду. До того ж про російський шовінізм сказав сам Ленін: "Поскребіть ви кожного російського комуніста і знайдете в ньому російського шовініста"...

Можливо, ми ще довго б дискутували, але, вийшовши з обіймів лісу, ми опинилися перед селом Скопок, а праворуч побачили згори широку смугу Дніпра, що на мить навіть зупинило наш рух вперед. Я тоді з захопленням дивився на його велич і думав:

- Як же далеко він простягся! Адже наш фронт був аж там, де він починається, а скільки ми вже пройшли! А його наймогутніша частина проходить по Україні.

Зайшовши до села, такого ж бідного й обшарпаного, як багато інших, ми довідалися, що це село стоїть якраз на кордоні між Україною та Білорусією. Звернув я також увагу на мову цього села - це була мішанина двох мов.

* * *

Ця довга, виснажлива і небезпечна мандрівка так уже нам набридла, що хотілося якось змінити спосіб пересування. Щоденно ми проходили по 25-30 кілометрів, розпитуючи людей і розраховуючи так, щоб надвечір потрапити на ночівлю до якогось села. Прикро було весь час зєбрати по людях їжу та й шукати ночівлі не було приємністю.

В одному селі, що лежало над шляхом Гомель-Чернігів, нам порадили вийти на дорогу і почекати авт. Може, хтось візьме. Ми так і зробили, і, на велику радість, одно з вантажних авт узяло нас і довезло до Чернігова. В авті були ще якісь люди. Один з наших супутників розповів, що в Києві вже формується український уряд на чолі з Винниченком. Це дуже піднесло мій настрій; мені хотілося якнайшвидше опинитися дома, бути свідком і учасником творення нового, справді українського життя.

Чернігів музевив мене руїнами. Казали, що тут згорів музей чи картинна галерія. Там же я довідався, що якийсь редактор, на прізвище Рогач, видає добру українську газету.

Прийшовши на базар, я хотів купити трохи цибулі до хліба. Жінки, що продавали її, бачачи, що ми вертаємося з полону, наділили нас цибулею, відмовившись взяти гроші.

Пізно ввечері ми вже їхали в холодному вантажному вагоні до Ніжина. Після тривалої мандрівки нішки це для нас було вже великим щастям. Але з

ночівлею в Ніжині було гірше. Я мусив віддати за ночівлю свій казаночок, що став у пригоді мені в найскрутніші часи мого життя, а Рожков заплатив грішми.

Від господарів дому, де ми ночували, я довідався, що незабаром має виходити українська газета і що редагуватиме її брат видатного поета Павла Тичини.

До Харкова ми вирішили взяти курс через Бахмач, Конотоп, Ворожбу й Суми. І ледве почало світати, як ми вже були на вокзалі. Нам пощастило трохи проїхати, але потім знову довелось іти пішки. За Конотопом, коли нам знову пощастило проїхати пару зупинок у поїзді, до моїх рук потрапила невеличка газета, що почала виходити в Конотопі. Скільки ж було в ній вогню й болючої, гіркої правди про недавнє під-радянське життя, про масові арешти й розстріли тощо.

Від Ворожби ми знову йдемо пішки, минаємо Білопілля. Скрізь лежить неглибокий сніг. До села Віри йдемо через поле навпростець. Тут упало мені в вічі, що на полі було повно мишей. Урожай, видно, лишився нескошений; він поліг і вкрився тонким шаром снігу. Мавши добре харчування, миші тут розплодилися в колосальній кількості. Їхні стежки переснували вздовж і впоперек кожен клаптик поля, то виходячи наверх, то ховаючись під снігом. Вони раз-у-раз вискакували з-під наших ніг і тікали в різні боки, зникаючи в нори під сніг.

Село Віри привітало нас гарячою їжею. Господар був заможніший, і на вечерю подали навіть яєшню з салом. Це була за всю дорогу королівська вечеря. Але одночасно господар розповів, що йти до Харкова через Суми небезпечно, що на шляху - великі ліси, і червоні партизани часто вбивають тих, що повертаються з полону. Це нас засмутило і змусило змінити маршрут. Вранці ми рушили назад, через Ворожбу і Конотоп до Ніжина - з тим, щоб звідти рушити через Прилуки й Лубні на Кременчук, а далі на Полтаву й Харків.

Знов нудна, набридлива дорога. Скрізь розпитуємо, прислухаємося до фронтових новин і радіємо, що скоро побачимо наші родини.

У Прилуках випадково знаходжу людину, яка допомагає дістати справжні перепустки для кожного з нас окремо аж до Харкова. Це був батько моєї приятельки, Валі Бервицької з якою я разом кінчав Педагогічний інститут. Він мав знайомих в управі міста і легко допоміг нам. У нього ми й переночували.

В одному селі ми з лікарем ночували в різних хатах. Ранком Рожков не вийшов на умовлене місце о 7-ій годині. Я не знав, де саме він ночує, і, не дочекавшись, рушив сам. Незабаром я нагнав на шляху одного чоловіка, що теж повертався з полону. Це був кабардино-балкарець. Він був переодягнений у цивільний одяг і мав намір іти аж на Кавказ, який, проте, був ще в радянських руках.

Рожков нагнав нас на станції Лубні. Він розповів, що минулого вечора йому пощастило добре повечеряти, ще й з чаркою горілки, і що він заснав: прокинувся аж о 8-мій годині. Тепер мандруємо втрьох.

З Кременчука їдемо поїздом на відкритій платформі. Разом їде ще гурт людей. Одна жінка розповіла, як тут поблизу німці спалили ціле село і вистріляли навіть жінок і дітей - лише тому, що вночі наскочили партизани і забрали кількох німців. Такі істоти мене тяжко вражали. Отже окупант змінив окупанта. Було ясно: большевики спритно використовують божевільну поведінку німців. Ще чую, що німці не схотіли зліквідувати зненавиджених колгоспів. Фатальна помилка!

Довго їхати не довелося: наш поїзд відмовився їхати далі. Мандруємо далі пішки, вздовж залізниці, а іноді йдемо просто по лінії.

Уже перші дні грудня. Скрізь лежить сніг, трохи завірюшить. Ночуємо в Санжарах під Полтавою. А вранці, лишивши лікаря, я звертаю до рідної Полтави. Іду просто від залізниці через Млини, по замерзлих озерцях. Під ногами рипить сніг.

Я - в Полтаві. Заходжу до тітки-вчительки. Я - в шинелі, в остогидлих обмотках, і вони спершу мене не впізнали. Вражені несподіванкою, вони радіють, що я живий і тепло приймають мене. Розповідають, що в Полтаві боїв майже не було, що місто не зруйноване.

В Полтаві я пробув два дні. Йшовши раз по Кобеляцькій вулиці, я побачив менший пам'ятник Котляревському - запущений, з поламаною огорожею, як і до війни.

Зайшов також до родини полоненого Рудька і бачу двох маленьких приемних діток. Старі говорять, що чоловік їхньої дочки - єврей, що його прізвище не Рудько, а Рудаков, і що його дружини саме немає вдома. Далі вони розповіли, що німці забрали всіх євреїв у місті. Вони дуже бояться, щоб не забрали і цих двох дітей.

Всі ці понурі новини все більше затьмарюють мій настрій. Новий окупант робить те саме, що й червона Москва: нищить за приналежність до іншої національності.

Довідаюся, що в Полтаві большевики спалили в'язницю, а в ній - 240 в'язнів.

А в 1920 році вони тут розстрілювали іноді по 200-300 в'язнів за одну ніч, головним чином інтелігенцію та заможніших людей, хоч вони ніякого злочину проти влади не вчинили. Тут був розстріляний і мій дядько, і батько мого приятеля по навчанні Дмитра Браги.

Бідна Полтава! Їй скоро буде 800 років. Скільки вона пережила й перенесла лиха протягом своєї історії. Спалювали її половці, турецько-татарські орди, нищила й винародовлювала царська й червона Росія.

41. На руїнах Харкова

Всім єством рвуся до Харкова: там дружина, мати, донечка і синок мого брата, знайомі.

За два дні поїздом добираюся до Нової Баварії, а звідти 5 кілометрів іду до Харкова пішки. Не йду, а лечу.

По дорозі великий рух. Ще три тижні тому тут гримів фронт. Скрізь сліди війни: руїни, вибиті вікна, пошкоджений Холодногорський міст. Поспішаю до своєї вулиці, до свого мешкання. Бачу - будинок ніби цілий, але одна шибка забита картоном. Поблизу ходить німець-вартовий. І ледве я взявся за ручку дверей, як чую зловісне: "Гальт!" Показую перепустку, пояснюю, що я повернувся додому. Серце моє посилено стукає.

Входжу в середину, але будинок - мов мертвий: з помешкань не чути ні кроків, ні гомону. Стукаю в свої двері - ніхто не озивається. Замкнуто.

Нарешті, почувши стук, виходять сусіди, сплескують руками. Радують мене вісткою, що всі мої живі-здорові, тільки саме немає дома. Запрошують до своїх кімнат, розповідають про все, що сталося за останній час, пропонують їсти. Кажуть, що ворожили на карти, і те показувало, що я маю повернутися додому.

За кілька хвилин я вже довідаюся, що тижнів два тому, вже після приходу німців, большевицький агент вибухом пошкодив Холодногорський міст, за що німці схопили просто на вулиці з сотню невинних мужчин і повісили їх на бальконах будинків, а червоні, втікаючи, попалили багато капітальних будинків, фабрик, готелів. А найстрашніше - спалили на Чернишевській вулиці в'язницю НКВД разом з ув'язненими. Там згоріло в страшних муках 1200 людей. Серед них - і режисер Юхименко з дружиною й дітьми...

За якісь півгодини прибігає дружина з донечкою Лесею. Зворушлива зустріч. Це її покликала з праці сусідка. А лікарня та клініка, де дружина працювала, була поблизу, на вулиці Свердлова.

Розповідають усі про новини, про жорстокість німців. Вгощають мене, зголоднілого, мигдалем.

- Звідки такі ласощі? - питаю. І дружина розповідає, що під низом, у крамниці було багато мішків з мигдалем. Перед приходом німців сусідка повідомила, що дозволили брати. Всі з будинку кинулися по мигдаль. Вони з сусідкою теж встигли принести по мішку. У їхньому харчуванні це стало великою допомогою. Бож за радянської влади ми жодних запасів не мали та й не могли зробити.

Але одночасно з радістю зустрічі з родиною, вразила мене й сумна картина: моя книгозбірня дуже спорожніла. Хтось пустив чутку, що німці дуже карають за радянські видання. Чутка була дурна, але в коридорі почалась паніка: всі почали нищити радянські книжки. А які ж вони можуть бути інші, як не радянські? Тож слідом за сусідами і дружина почала палити мої книжки. Так згоріло чимало видань, а серед них з півсотні таких, що їх подарували мені самі автори з підписом, коли їхні книжки виходили у нашому видавництві з друку.

Уцілили, на щастя, кілька творів Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Багряного та ще дещо. В суматосі згоріла навіть "Лісова пісня" Лесі Українки німецькою мовою.

* * *

Десятого грудня 1941 року в Харкові виходить перше число газети "Нова Україна" з палкою передмовою письменника Аркадія Любченка. А редактором мови став професор Юрій Бойко.

Незабаром ця газета принесла деталі іншого злочину: по дорозі до Куп'янська НКВД гнало триста в'язнів з харківської в'язниці. Було надвечір. Проходячи повз стіг соломи, енкаведисти звеліли заарештованим взяти по оберемку соломи, бо, мовляв, доведеться ночувати в клуні, що стояла недалеко попереду. Всі взяли соломи, щоб було на чому спати. Після тяжкої й голодної дороги люди міцно поснули,

лише одиниці лежали й думали про свою гірку долю, про залишені родини. Дехто з них був заарештований уже тоді, коли німці наблизились до Харкова.

Було вже за північ, коли енкаведисти, що вартували клуню ззовні, підпалили її з усіх боків. Полум'я швидко охопило споруду. Задихаючись від диму, в'язні зчинили страшний крик, кинулися до обох воріт чи високих дверей, але вони були з обох боків міцно підперті й замкнуті. Коли полум'я охопило клуню, частина в'язнів задихнулась від диму й гинула, але решта кинулась до воріт і так натиснула, що вони почали тріщати і зрештою розламалися. Енкаведисти відкрили вогонь з автоматів. Майже всі, що вирвалися з клуні, полягли від куль енкаведистів. Лише кілька щасливих урятувалися втечею. Один з них був ректор Харківського університету Рибалов, який і розповів про цей жах на сторінках харківського часопису "Нова Україна".

До тих, хто там згорів, належав і поет та перекладач Володимир Свідзінський, якому було 56 років. Вся його провина полягала в тому, що він не писав на актуальні теми й походив з родини священника. Серед цих бранців були і поет Олександр Сорока, якого я знав особисто, і інженер Чорнуха. Поет Олександр Сорока, тікаючи, відбіг на кілометр від палаючої клуні, але енкаведист на мотоциклі наздогнав його. Два постріли в спину спинили його життя.

* * *

На Харків насувалась страшна зима. У місті - ні харчів, ні води, ні електрики. Але я чудом повернувся до родини, до хати. Фронт, полон і двадцять вісім днів небезпечних мандрів та вісімсот кілометрів дороги лишилися позаду. А скільки ще небезпеки попереду? І, я підсумовуючи свою Одиссею, закінчив свій щоденник віршем:

З ПОЛОНУ

Коли прийшла остання вже хвилина,
Й метеликом в руках тріпнувся "Пассіршайн",
Тоді не йти - летіти в Україну,
Тоді додому, серце, поспішай!

І ось я йду безмежними шляхами,
Позаду залишився Могилів,
І що не день, то ближчає до брами,
До берегів нам рідної землі.

А над шляхом, на кожному кілометрі
Лежать машин розбитих корпуси,
Немов вовки ті, визирають з нетрів,
Нагадуючи боїв часи.

Тяжка ця путь в чеканні і тривозі!
(Я вже сорочку й казанок "проїв")
Аж ось хатки біленькі при дорозі
Всміхнулися, як рідні, як свої.

Народе мій! Ти муки мав досита,
Тебе тлив голод, нівечив Сибір.
О, скільки крові нашої пролито!
О, скільки серць сконало в боротьбі!..

Світає знов - і треба знов рушати.
Вже Кременчук позаду і Лубні,
Санжар Нових минув я теплі хати
І до Полтави йду через Млини.

Так час пробіг, немов на небі хмарка,
Я місяць йшов додому з таборів;
Чи це не чудо: я вернувся в Харків,
Я рідний знов переступив поріг!

Та що за жах! Я звалищ купи бачу:
Це й тут шаліли чорні палії -
І серце знову мукою гаряче,
І скорбне місто височіє в млі.

IX

42. В окупованому Харкові

Ідучи з полону до Харкова, я мріяв, що життя не буде таким страшним, як воно, справді, виявилось. Адже я бачив німців ще в 1918 році, коли їхні війська захопили Україну. Тоді вони були зовсім інакші. Тепер же вони показали свою криваву жорстокість і бездушне ставлення до потреб народу, і я побачив, які вони були погані політики. Найбільшим шоком у перші дні їхнього приходу, зрозуміло, було те, що вони відразу повісили з сотню невинних людей на вулицях міста. Більшовики нищили мільйони, але не на очах людей, а тепер навіть навпроти нашого будинку на балконі триповерхового будинку висів повішений. Це відразу відштовхнуло і поставило все населення проти німців. Це був фашизм.

У місті панувало безладдя. Не було ні води, ні харчів, а до того ж до 40 ступнів морозу. Воду доводилося брати з підземних водостоків, де вона протікала невеликими потічками. Сотні людей приходили з відрами й черпали кухлями воду.

Часто можна було бачити, як люди тягли на санчатах померлих на цвинтар. Все це пригнічувало, викликало тривогу за існування кожного мешканця Харкова.

В Харкові, правда, зорганізувалась Міська Управа на чолі з правником Олександром Семененком, а також Земельна управа на чолі з проф. Михайлом Ветуховим, але життя було жалюгідне.

Незабаром я відвідав мою приятельку Валю Бервицьку, з якою закінчив ХДПІ. Вона жила на старому місці, а чоловік її, лектор Сільсько-господарського інституту, давній приятель проф. М. Ветухова, став його заступником в Земельній управі. Зустріч була радісна, було про що розповідати

і їй, і мені, але обох нас лякало майбутнє. А в хаті у голоді моя старенька мати з братовим синком і моя дружина з донечкою Лесею.

Тож, трохи оклигавши від полону та голодних мандрів аж з Білорусії, починаю й собі збиратися їхати по харчі на село. У нашому будинку, поблизу від нас, мешкав один молодий робітник Семен з дружиною. Він теж збирався їхати по харчі. Ми змовилися й вирушили разом. Я теж купив собі невеликі санчата. До Люботина, що за 25 кілометрів від Харкова, ішли пішки, а в Люботині на станції ми побачили пасажирський поїзд з німецьким військом, що мав їхати в бік Полтави. Влучивши зручний момент, ми вскочили до одного з вагонів в задні двері в той закапелок, що відокремлює внутрішню частину вагона з виходом назовні до другого вагона. Отже нас оточувало четверо дверей: одні до вагона, де було повно солдатні, другі - до сусіднього вагона і ті, що дивилися на перон і протилежні.

По перонові ще бігали солдати й офіцери, але покищо користувалися другими виходовими дверима. Ми умовились заблюкувати двері, ніби вони замкнуті. Я сів, підперши двері, що виходили на перон, міцно тримаючи клямку. А вікна так позамерзали, що нічого крізь них не видно, тому я прошкрібав собі одну цятку шибки в дверях, щоб бачити, що робиться назовні. А Семен в цей час припав до протилежних, задніх дверей, щоб звідти хто не увійшов. Наш плян був дуже ризикований та ще у військовому поїзді і в воєнний час. На щастя, ніхто з вагона до вагона не переходив, а то вигнали б нас у шию відразу. А наші санчата лежали тим часом посередині проходу.

Так минуло з десять-п'ятнадцять хвилин, як раптом з перону до моїх дверей підійшов офіцер і взяв за клямку, щоб відчинити. Він був молодий, рослий, здоровий. Він тиснув, щоб відчинити, бож він, мабуть, недавно вийшов через ці двері, але, знаючи, яка нас чекає небезпека, я напружив всі свої сили. Як він не силкувався відчинити, цього йому зробити не пощастило, і він, пішов до других дверей, з другого кінця

вагону. Та ми ще боялися, що він, увійшовши, міг поцікавитися, чому двері не відчинилися, і викрив би нашу конспірацію. Зрозуміло, що зозла він міг би нас постріляти ма місці.

Так ми просиділи там ще з годину, але поїзд не пішов. Вийшовши з своєї схованки, ми довідалися, що він сьогодні й не піде. Тоді ми знайшли собі нічліг в людей у Люботині, які пускали ночувальників за певну оплату. Та ночівля була, звичайно, без всяких зручностей, просто на підлозі. Наступного дня ми вже мандрували до одного з сіл аж під Полтавою, подалі від Харкова, з надією там дістати харчів. Та наші сподіванки були дуже мізерні.

Таких "рейдів" по харчі я зробив п'ять. Іноді щастило щось виміняти на шматок матерії, а частіше доводилося повертатися майже з порожніми руками, а дома мене чекали з надією двоє малих дітей і двоє дорослих. Така невдала подорож відбулась одного разу до Валок, куди я вирушив з моїм дядьком Борисом. Надворі тоді лежав товстий сніг. Ми посувалися з великими труднощами: півкілометра до села ми йшли навпростець через поле, а снігу було майже до пояса. Тому ті півкілометра довелося посуватися більше години. А в селі ми застали багато таких самих, як ми, а тому додому ми поверталися з порожніми руками. А одного разу я повернувся до хати з-під Полтави з температурою 40 ступнів: був застуджений і хворий.

Так ішла боротьба за існування під хижою і кривавою німецькою окупацією. Так, шукаючи порятунку, ми вирушили одного дня з письменником Анатолем Гаком на Полтавщину, спершу до нашого міста Зінькова, а потім за Зіньків ще 9 кілометрів, до рідного села, мого батька - Лютенських Будищ. Треба було пройти 160 кілометрів. Але це вже було влітку 1943 року. Ми мали з собою невеличку двоколісну тачку, яку в Чупахівці обміняли на невеличкий легенький возик. Це нам трохи полегшило рух. Під час цієї подорожі ми багато переговорювали, Perezгадували. Анатоль Гак розповідав безліч цікавих епізодів з свого життя, але в

дорозі ніяк було записувати, а пізніше за різними клопотами і тривогами все те забулося.

Прийшовши до села, ми привезли з собою й невеличку книгозбірню, вибравши з наших домашніх книгозбірень все варте й корисне для селян. Все це ми передали місцевій бібліотеці. А село було велике, близько п'яти тисяч населення. Воно, до певної міри, було в глушині, осторонь від битого шляху з Полтави на Гадяче, а тому його ще не встигли обчухрати й німці. Вони рідко сюди навідувалися.

Тоді ж в нашому селі нам організували літературний виступ. Заля міського театру була повнісінька слухачів. Анатоль Якович прочитав тоді свої гумористично-сатиричні фейлетони чи гуморески, зокрема своє "Сталінське сонце", а я - кілька віршів.

На цей раз нам трохи повезло з харчами, і ми поверталися назад уже з надіями привезти для родин трохи поживи, якщо не відберуть по дорозі німці.

Іноді, повертаючись з такої мандрівки по харчі, я вже не знав, чи доберусь до Харкова, від якого за 25-50 кілометрів протягом довшого часу гримів фронт, а тому життя було в постійній небезпеці. Приїхавши додому, іноді я заносив до редакції місцевого часопису "Нова Україна" якусь статтю чи нарис про село, то весь час була небезпека, що вночі червоні захоплять Харків і поставлять мене "до стінки".

Але ті дописи чи статті до газети давали можливість одержати довідку, що я кореспондент, а це часто рятувало перед німцями, а часом і перед місцевою поліцією. Адже одного разу був такий випадок в Охтирці. Я вертався з села, разом з дружиною Анатолія Гака, як до неї причепився поліцей, хотів вигнати з порожнього вагона поїзда, що мав з Охтирки їхати до Харкова. Допомігши їй сісти на поїзд, я побіг щось купити чи довідатися на станції. Я вже повертався назад, як бачу поліцей, що хоче вигнати її з товарного вагона. Я поспішив до них, заговорив до нього німецькою мовою, і він відчепився. Я сказав йому, що то моя дружина.

У Харкові ж щодалі, ставало гірше. В моїй маленькій кімнаті, де нас було п'ятеро, зіпсувалась піч, невеличка плита дуже диміла, довелося шукати іншого приміщення, а мати з онуком, братовим сином, перебралась в сусідню порожню маленьку кімнатку. Часто вона згадувала свого сина Сергія, мого брата, якого заарештували, коли був в армії, й загнали на 10 років на Колиму, де, як пізніше ми вже довідалися, він і загинув. Проте мати ще працювала за німців звичайною робітницею, хоч їй уже минуло понад 60 років. А що з харчами було дуже скрутно, то приносила з лікарні лушпиння з картоплі (очистки), мила його й пекла собі й мені "котлети".

Одного дня прийшли до мене недавні учні з 8-ої класу 116 школи. Вони, мабуть, прочитали уривок з моїх фронтових спогадів у газеті й вирішили відвідати. Певно, хотіли почути від мене й новини про ситуацію, про обставини. Та що я міг їм сказати втішного? Казати про німецькі звірства небезпечно. То я розповів про мої небезпеки на фронті, про полон і мандри з Білорусії до Харкова. Розповів я, правда, їм і про свої митарства в попередні роки, про заслання на загибель мого брата та три родини моїх дядьків з дітьми.

Їх було п'ятеро: два хлопці і три дівчини. Вони слухали мої розповіді, але навчені вже життям так, що ніхто з них нічого не сказав від себе, не розпитував, видно що боялися й вони один другого та ще перед лицем невідомого майбутнього. Адже дехто з їх родин міг бути по той бік, в Червоній армії, а декого з них, може, й залишено спеціально тут для підпільної праці. Адже зустрів я одного дня несподівано того самого Агафонова, що був учителем у 84 школі. Я певен був, що він залишений для праці в підпіллі. Тепер він був уважний до мене і привітніший. Він уже нібито організував спілку вчителів, запрошував і мене до участі, та я не бачив у тому користи і не мав довір'я. З пізніших друкованих спогадів всім відомо було, яка велика була мережа радянського підпілля в Харкові за німців.

Одного дня німці заарештували мого дядька. Він, як і за радянських часів, працював прорабом на впорядкуванні набережної смуги річки Нетечі. І якось виявилось, що в приміщенні, де складались лопати та інше знаряддя праці, знайшли під час трусу гвинтівку. Чи йому хто підкинув з своїх робітників, чи він сам її переховував, але його забрали й розстріляли. А це сталося уже перед самою втечею німців із Харкова.

Але великою несподіванкою для мене було зустріти мою гарну ученицю 8-ої класу Ніну Куплеваську, від якої я навіть дістав милого листа вже на фронті. Виявилось, що вона належить з родиною до фольксдойчів. Її батька змобілізували, пішов на фронт, а вона з матір'ю лишилась у Харкові. Більше того, коли я одного разу пішов до німецької комендатури по перепустку, щоб іти на село по харчі, то зустрів там її матір. З того я зробив висновок, що або мати німецького походження і стала працювати для німців, або залишена для цього, для підпільної праці. Ніна теж працювала в німців на радіостанції, була там диктором. Я пізнав її навіть по голосу. Яка їхня дальша доля, так і не пощастило довідатися. Адже після цієї праці їм не можна було лишатися.

Давно я втратив зв'язки і з двоюрідними братами та сестрами, яких мав 16 осіб. Через ті мої тяжкі обставини я ні з ким не листувався й не зустрічався. Зрідка ми відвідували тільки одних зінківських знайомих, що жили в Харкові, а вони нас. Та я знав, що десь є в Харкові мій двоюрідний брат Євген Нагорний, в родині якого я колись жив. Всі ще з Зінкова розмовляли українською мовою в хаті, хоч батько був знаним лікарем. А лікарі найбільше були арусифіковані. Але коли старший їхній син Євген вступив до будівельного чи якогось іншого інженерного інституту, став розмовляти й дома російською мовою. Всі студенти походили переважно з міста, синки інженерів, партійців, а все в Харкові зовні розмовляло останнім часом російською. Під цей вплив потрапив і він. Почав і до батьків "русить", і до мене. Мені це не подобалось, і наші взаємини порвалися. До того ж я

знайшов інше мешкання, одружився у 1930 р. й вибрався від них.

І от уже за німецької окупації він раптом прийшов після 11 років розлуки і заговорив уже чомусь українською. Він теж потрапив до полону і якось вирвався звідти. Прийшовши до мене, він приніс з собою шматок сирої волячої шкіри, навіть разом з волоссям.

- Оце, якщо хочеш, то можу тобі дати. Ми тепер варимо з неї супи, - казав він.

Я подивився на ту шкіру, понюхав. Вона вже почала смердіти. Я відмовився від того добра, давши йому пшениці для супу. Бо я почав працювати в Обласній земельній управі в господарській частині, де мав можливість діставати трохи платні продуктами.

А головне, що він заговорив уже українською мовою, і ми знову стали братами. А історія мого патріотизму ішла з самого ґрунту, з історії України та підрадянського оточення. Змалку я прочитав дещо про боротьбу Мазепи проти Москви, потім додали розповіді діда про дії росіян в Україні, про бій під Полтавою та зраду Полуботка й Кочубея.

Уже в Харкові позичив мені один робітник ще на гудзиковій фабриці "Історію української культури" Митрополита Іларіона, яка зробила на мене велике враження. А також багато впливали життєві епізоди в часи приходу радянської влади. Щоразу до дідової хати ставили на ночівлю червоноармійців. Все то були росіяни. Все, що вони між собою розмовляли, розповідали один одному, їхня мова, пересипана найгіршою брудною лайкою, якої я ніколи не чув від батька чи діда, і це справляло на мене найгірше враження.

А далі бачив я ставлення росіян на кожному кроці до української мови: "А пачему не па-русскі?". Завжди доводили, що наша не мова, а "наречіє", також арешти найкращих письменників і винищення та розстріл їх лише за любов до свого народу. І, зрештою, читання Шевченкового "Кобзаря" зробило на мене найбільше враження. Скрізь я бачив, - протягом всієї історії й тепер - ті самі московські кривди, прикриті брехнею й

фальшивим "братерством". Оті погляди й привели мене свого часу до сварки і з братом.

Не краще було з мовою за німців: куди не підеш, то скрізь перекладачами працювали чомусь російські чи зрусифіковані дівчата. Вони не хотіли розмовляти нашою мовою, навіть з відвідувачами - селянами. Одного разу я був навіть свідком, як брутально поставилась перекладачка до селянки, яка прийшла про щось клопотати. Більше того, ця перекладачка перекручувала слова селянки, на некористь для неї. Німець почав кричати на селянку, хотів виганяти. Тоді я втрутився і злагіднив справу. Це мене тоді так обурило, що я навіть написав до газети допис під назвою "Перекладачка". За нього я від кількох людей почув подяку.

А обставини в Харкові все гіршали: німота не давала жодних харчів для населення, а була люта холодна зима. Ціни на базарі страшні. Чимало людей тої зими умирало з голоду та хоріб. Часто можна було бачити, як люди тягли на санчатах померлих на цвинтар, замотавши в лахміття або поклавши у якусь дощану скриню, збиту з простих дощок.

Одного дня моя піч чогось почала диміти, може хто умисно на горіщі псував димохід. З трудом дістали ми інше мешкання на вулиці Дзержинського, в будинку поруч моєї матері. Але й там опалення не було, а дочка Леся застудилась, опухло горло, температурила, і ми з дружиною страшно переживали за неї. А як трохи покращало, я відправив їх пішки до рідного села. Там їм було з харчами краще. Дружина часто допомагала людям лікуванням, за що діставала якісь харчі: хто що дасть. Ще до війни вона закінчила медичний технікум.

Став я жити сам у хаті, але тому, що в кімнатах парового опалення не було, то довелося перетягти ліжко до кухні. Але й тут піч почала куріти. А в тій маленькій кухні ніде було й повернутися. Тут же лежали й дрова для опалення. Тим часом десь узялося щуреня. Щоночі воно шаруділо й не давало спати.

1942 рік. Наша родина в селі Лютенські Будища під час німецької окупації

Вранці, а іноді і вночі я починав полювати на нього, ганяти, намагаючись забити, але воно було таке спритне, так швидко літало по хаті, ховаючись то під дровами, то по різних закапелках попід речами, що ніяк не міг його зловити. Нарешті, десь воно само зникло.

* * *

Тим часом у Харкові організувалась Просвіта. Відбувалась якась клубна робота, часом доповіді. А при Просвіті відкрилися курси української мови. Викладав спершу проф.Юрій Шевельов. Але фронт висів щодня над головою, щодня чути було чітку гарматну канонаду, часто радянські літаки скидали бомби на хати харків'ян. Одного разу я був на базарі, як низько пролетів радянський "ястребок" і застрочив по людях з кулемета. Вони кинулись тікати, але це була одна мить.

Через обставини чи через виїзд на Захід лишив виклади проф.Ю.Шевельов. Запросили мене читати лекції. Я взявся за працю. Було з 30 слухачів серед них був і наш Євген Гаран. Але обставини щоразу гіршали, чимало людей лишало Харків і виїздило на села або далі від фронту. Тому курси скоро припинили працю. Так минув 1942 рік і частина 1943-го. Фронт наближався. Червоні були вже за 25 кілометрів. Редакція "Нової України" вирішила евакуюватись. Ми з Анатолем Гаком зібрались теж рушати.

А більшовицькі літаки раз-у-раз скидали бомби на будинки Харкова. Яюсь я позичив проф.Юрієві Бойкові дві чи три книжки Антоненка-Давидовича. Це були чудові нариси "Землею українською", оповідання "Справжній чоловік" та ще щось. Він тримав їх на лутці чи на столі перед вікном, як вночі відбулося чергове бомбардування. Одна з бомб упала на подвір'я їхнього будинку. В їхньому мешканні вилетіли шибки, а аркуші моїх книжок повітрям подерло на клапті. Почувши про це, я вже їх не захотів брати. На щастя, я ще мав з підписом самого автора повість "Смерть",

"Крила Артема Летючого" та ще щось. Згадані видання я бережу як дорогу пам'ятку й досі, довізши їх до Австралії.

43. Ми залишаємо Харків

Довідавшись, що цієї ночі виїжджає Міська управа, а вранці вирушить і Земельна, ми з Анатолем Гаком теж вирішили тікати з Харкова.

Взявши санчата та найнеобхідніші речі, виходимо, коли вже смеркало. Із слізьми на очах випроводжала мене моя старенька матуся, не знаючи, чи ми ще побачимося знову. Вона лишилась сама з семирічним онуком, сином мого брата, який загинув на Колимі.

Спершу ми прийшли з своїми санчатами до редакції "Нової України", сподіваючись, що, може, редактор Всеволод Царинник візьме нас на свої два вантажні авта, бож ми трохи дописували до газети. Але для нас місця не знайшлося: авта були з горою навантажені всяким його добром. Не маючи іншого вибору, почухрали ми пішки в напрямку вокзалу. Над містом щоразу звисали парашутні ракети, чути було гудіння літаків, гримали вибухи бомб.

Ішли навпростець через базар, повз церкву. Навколо була страшна темрява, тільки сніг трохи ніби освітлював дорогу. На базарному майдані, біля церкви, як привид, мовчазно стояв, видно, підбитий чи зіпсутий великий танк. На душі лежав невимовний тягар через невідоме майбутнє. Куди ми йдемо, і що нас чекає? - душила думка.

Коли проходили по Кацарській вулиці, згадався поет Яків Щоголів (1823-1898). Це ж він жив тут колись на цій вулиці, здається, у будинкові ч.82. Але про нього всі забули. Проходив і я по цій вулиці не один раз, але ніколи не осмілювся зайти до його колишньої хати і розпитати, хто там тепер живе, чи є якась рідня. Адже він мав кількох онуків, яким читав

свої вірші і мав свого часу чималий успіх у літературі. Та сьогодні було нам не до Щоголева...

Тож по Кацарській вулиці добираємося до вокзалу. Там багато людей. Управи земельні, міської тощо. Серед них кілька знайомих людей. Але ніхто не знає, коли буде поданий поїзд і чи буде. Просидівши там годин дві в безнадії, вирушаємо пішки вночі на Богодухів, Охтирку та Зіньків. Адже там чекає моя дружина й донечка та дружина Анатолія Яковича.

В дорозі за Богодуховом наганяє нас авто проф. Михайла Ветухова та Сергія Бервицького з дружинами. Їхня чотирихвітка з нап'ятим брезентом теж повно набита клунками, а вони сидять зверху. Я думав, що вони візьмуть і нас обох на авто, але вони сказали, що дуже багато наклали своїх речей, тому дозволили тільки мені самому. Було дуже неприємно лишати Анатолія Гака самого, але так сталося. Я хотів пошвидше до своєї родини, щоб забрати та їхати далі.

Так я доїхав з ними аж до Зінькова. Не пригадую вже, як далі їхав Анатоль Гак з родиною. Але я зустрівся з ним уже в Кременчуці, де зібралась вся редакція. Побувши кілька днів в тому місці, ми повантажилися там в товарові вагони і так доїхали до Вінниці. До нас приєднались іще дехто з периферійних авторів, зокрема молодий поет Яр Славутич, з яким я познайомився свого часу в Кривому Розі.

У Вінниці дали нам можливість розташуватися в школі. Двоє вантажних авт Царинника стояли на подвір'ї і, хоч нас не брали на ті авта, ми по черзі мусіли щонаочі вартувати по кілька годин.

В цей час були розкриті відомі Вінницькі могили, де радянська влада знищила й таємно поховала в могилах понад 10 тисяч, переважно селян. Цей злочин вчинили протягом трьох років з 1938 до 1940, клавши по 600 трупів до кожної ями. У кожного були зв'язані ззаду руки, і кожен був забитий двома кулями в потилицю.

Серед трупів було з 75 жінок. У багатьох забитих завийшли при розтині тіл землю в дихальних органах, бо часто кидали в ями ще напівживих людей, і вони, дихаючи, втягали в себе землю.

Всі ці розкопки та аналізу багатьох трупів робила міжнародня комісія. Уже на еміграції редактор українського вінницького часопису Павлович видав докладну брошуру з світлинами могил і вийнятих трупів. Для витягання трупів брали з в'язниці євреїв. До речі в НКВД, яке провадило ці засуди і вбивства за вказівками Москви, були євреї і двоє росіян чи навпаки - два євреї і один росіянин-енкаведист. У центрі міста на вітрині були виставлені документи, знайдені з одежі забитих людей.

До речі, німці довший час не хотіли давати дозволу на відкриття тих могил, бо вони самі в Вінниці забили немало люду, але коли червона армія розгромила їх під Сталінградом, тоді вони вирішили використати й могили у своїй боротьбі проти Москви.

У Вінниці ми прожили тижнів два. Ідучи одного разу до міської ради, я зустрів єврея, що працював бухгалтером ще в ДВУ. Він глянув на мене, а я на нього. Ми мовчки розминулись і пішли геть. Хотілося б запитати щось, поговорити, але, знаючи, що йому на кожному кроці загрожує смерть, я утримався від розмови, чого, певно, і він не бажав із зрозумілих причин. Адже німці цілому єврейському народові винесли смертну кару й винищували, де тільки їх захопили. Це було щось нечуване в історії людства.

Одного дня редактор нашого часопису Всеволод Царинник вирішив зробити доповідь в залі міського театру про міжнародню ситуацію. Зійшлося багато слухачів, прийшли й ми всі. Але доповідь була досить примітивна, бо він ніколи їх, мабуть, не робив та й політик з нього поганий. Я не пригадую, щоб він хоч одну добру статтю написав на політичну тему. Тим то й усі ми були розчаровані. Хоч він до війни працював редактором у газеті "Соціалістична Харківщина".

Час летів уперед, події на фронтах розгорялися й били по німцях, а одночасно гнали й нас уперед, бо тієї співпраці в "Новій Україні" Москва нікому з нас не подарує, а полонених Сталін вважав зрадниками. Тож знову вантажимося в товарові вагони й їдемо на захід. Дружина з дочкою потрапила до іншого вагону, а я

з Яр.Славутичем в іншому, де, крім нас, була ще корова й порося. Тому в мене й склався відразу експромт:

Як ми їхали до Львова,
 Пам'ятатиме усяк:
 Ліворуч була корова,
 А праворуч - порося.

У вагоні було й чимало сіна, на якому ми й лежали та спали. Багато розмовляли про минуле, пережите.

44. Львівські фрагменти

Та ось ми вже у Львові. Завезли нас до якоїсь школи. Було холодно на душі і надворі. Інші десь мали вже знайомих чи якось знайшли притулок у приватних мешканнях. А ми лишилися на день чи два в шкільному приміщенні. Але, на щастя, один знайомий ще з Харкова взяв нас до своєї квартири, яку йому пощастило одержати. А пізніше на Клепаровім в будинку, де розташувалися й наші люди, знайшлась маленька кімнатка й для нас. Тут було затишніше і можна було топити кафельну стовбовату пічку.

Я пішов шукати праці. Незабаром я зустрівся з артистом Іваном Рубчаком і написав про нього гарну статтю, яку надрукував журнал "Дорога". А порадив мені зробити інтерв'ю з Рубчаком редактор часопису дивізійників "До перемоги" Михайло Островерха.

Також я, не будучи штатним співробітником, дописував до цього часопису, писав інформації про культурне життя. Він охоче друкував той матеріал і платив гонорар. Гонорар той був невеликий, але трохи допомагав з матеріального боку. Також я зустрівся з дружиною висланого на загибель Гната Хоткевича і написав теж статтю, яка була надрукована.

Українці Львова були добре організовані. Добре працював і Український Допомоговий Комітет, даючи харчову й фінансову допомогу багатьом людям, головним чином з тих, що тікали перед наближенням червоного фронту.

У Львові великою несподіванкою й радістю була зустріч з Іваном Багряним. А він безмежно зрадив, коли довідався, що я привіз з собою дві його книжки, конфісковані свого часу в Україні. Це були "Аве Марія" та віршований роман "Скелька". Сам Багряний після арештів та поневірянь на засланні не міг їх зберегти і не мав з собою жодної своєї книжки. Але він уже у Львові написав новий і вже прозовий твір і надрукував у журналі "Вечірня година" під назвою "Звіролови". Це був скорочений варіант роману "Тигролови", який на літературному конкурсі у Львові був нагороджений першою нагородою, поділеною з Тодосем Осьмачкою за твір "Старший боярин".

Минуло небагато часу, як 5-го лютого 1944 року в Літературно-мистецькому клубі у Львові відбулась доповідь Івана Багряного на тему "Україна біля Тихого океану". На доповідь прийшло багато письменників, журналістів, інтелігенції. Доповідач поділився своїми враженнями про життя українців на Далекому Сході, де сам відбував кількарічне заслання. Ще царська влада та її спадкоємці загнали до того краю понад півтора мільйона українського люду. За царського ладу переселяли туди, заохочуючи людей різними пільгами, а за радянської влади, особливо під час колективізації та розкуркулювання, ішли туди ешелон за ешелонам засланців у товарних вагонах.

Опановуючи ті простори, далекі від України, завойовані ще за царських часів, наші поселенці озвучували ті простори своєю рідною піснею, полювали на звіра, одночасно, обороняючи своїми грудьми Далекосхідну Україну.

Доповідач тоді розповів цілу низку епізодів, зустрічів з тими трижильними людьми, чув від них про їхні жалі й поневіряння. А мова в багатьох із них збереглась так, ніби він потрапив до глухого

Письменник-гуморист і сатирик Анатоль Гак
(Антипенко)

українського села на Україні. Але проводячи русифікацію як царська влада, так і теперішня, уперто замовчують про життя тамтешніх поселень українців. Ні в художніх творах, ні в малярстві, ні в історії, як підкреслив Багряний, жоден вид мистецтва чи науки не сказав досі слова правди про їхнє життя й боротьбу проти суворої природи за освоєння земель та національні проблеми тих наших людей. Не відкрили там і жодної української школи.

Доповідь тоді викликала чималий інтерес у слухачів, які по закінченні дякували рясними оплесками та багато запитували доповідача.

* * *

Одного дня наш харків'янин, Віктор Росінський, сказав мені, що Львівський Театр малих форм "Веселий Львів" потребує комедії. Поміркувавши над цією проблемою, ми вирішили написати комедію на актуальну тему: прибуття нової еміграції чи українців з центральних земель України і враження від перших зустрічей із львів'янами. За кілька днів ми написали таку комедію-одноактівку, давши їй назву "Золоте серце". У цій комедії-одноактівці ми відобразили мовні непорозуміння між наддніпрянцем і дівчиною-львів'янкою Любою.

Ця комедія сподобалась літературному редакторові Софронову-Левицькому, і за місяць, якраз на Різдвяні свята, вона вже йшла на кону у великому Львівському театрі драми. Сподобалась вона, як ми спостерігали, і глядачам. Дістали ми з Росінським і невеликий гонорар - по 150 злотих. Та в тих злиденних обставинах і це було допомогою. Комедія ішла під псевдом Василь Роніц, комбінація чи абрєвіатура з двох прізвищ - Росінський і Ніценко.

Ще перед нами приїхав до Львова Аркадій Любченко. Жив він десь на дачі під Львовом. Він мав виразку шлунка, і це його дуже мучило. Та в ті дні стрясась над ним страшна історія: його раптом заарештувало Гестапо. Яка причина, ніхто не знав, але

можна було припускати, що ґрунтом до арешту була його гостра стаття, спрямована проти німців, яку він написав ще до приходу окупантів у харківському "Літературному журналі". Спеціальні агенти могли самі підсунути німцям ту статтю, щоб знищити письменника.

Літературні кола у Львові заворушились. Ця неприємна вістка всіх боляче вдарила. Із спогадів однієї пані знаємо, що гестапівці жорстоко били письменника на допиті. Але, дякуючи впливовим особам, Любченка таки випустили, і він опинився в лікарні. Почувши про це, я відвідав Аркадія Панасовича. Це ж він був колись моїм дорадником, коли я зібрався подати до видавництва свою першу збірку віршів у 1931-му році.

Любченко виглядав змарніло: обличчя ніби вкрилося якимсь лишаем чи осугою, значно схуд. Проте, як і раніше, в його очах, характері світилося щось тверде й невгнуте.

- Чи вас били? - запитав я в розмові потихеньку. Він кивнув головою на знак ствердження. Його в лікарні відвідувало багато людей.

Відтоді минуло небагато часу, як надійшла сумна вістка, що він помер у 1945 році в Бад Кіссінгені, де його й поховано.

Ішов уже 1944 рік. Вінниця була вже в червоних. У Львові починався рух на Захід. Одні напливали зі сходу, другі виїздили на захід. Щоб не засиджуватись і не потрапити в скрутні обставини з виїздом, ми з Анатолем Гаком та його дружиною дістали у квітні 1944 року квитки й сіли в переповнений поїзд до Кракова. Іноді я вставав, і польська дівчина сідала на моє місце. А іноді вона сідала мені на коліна, і я мусив ще й притримувати її, щоб не сповзала з колін, обіймаючи за попереk. Моя дружина з невдоволенням позирала на таку сцену.

45. Краківські будні

У Кракові знову заопікувався нами Український комітет, знайшовши місце в одній українській родині. У них були на двох дві чи три кімнати з кухнею. Ми з Гаками розташувалися в одній кімнаті. Люди були привітні, добре до нас ставилися, спасибі їм. Прізвище господаря, здається, було Грех.

У Кракові в той час виходив український часопис "Краківські вісті". Я написав для них кілька статей, зокрема про Марію Заньковецьку, і її надрукували в двох числах. Там, у редакції, познайомився з королем української бібліографії Володимиром Дорошенком. Він мав добру пам'ять. Відразу запитав мене:

- То це ви той Ніценко, що упорядкував збірник віршів Тараса Шевченка для шкіл, що зветься "Кавказ"?

- Так, - відповів я - ту книжку я вожу з собою.

При тій нагоді розпитував мене іще про інших авторів та про підрадянське літературне життя.

Там же бачив брата Богдана Лепкого - Льоною Лепкого, - як його називали. Познайомився з редактором Козаком, який розпитував, чи треба тікати від червоних, чи ні. Я щиро розповідав йому, як виглядають обставини, і що з ним може трапитися пізніше, якщо відразу по приході не візьмуть:

- Якщо ви написали хоч один допис патріотичний чи спрямований проти радянської влади чи проти Москви, то цього досить, щоб потрапити на конвеєри НКВД. Якийсь Гаврилук з Західньої України, - казав я, - потрапив до Харкова як політичний емігрант чи втікач, але його в 1934 році вислали на заслання на північ, докопавшись, що колись у "Червоній калині" у Львові він надрукував якийсь єдиний вірш, що не смакував для НКВД. Того їм було досить...Справа не тільки в віршах чи прозових творах, а в тому, що західньоукраїнці свідоміші національно. Вони знають способи підпільної боротьби, боролись проти польського окупанта, то,

зрозуміло, не подобатиметься їм і новий, що жорстокіший режим, московський. Таких людей вони нищать. Проте, він, здається лишився, у Кракові, бо ні в Німеччині, ні в інших країнах нашого поселення - ніде не доводилося чути про нього. Головним редактором "Краківських вістей" тоді був Хом'як або, як його називали, Хом'ячок, може тому, що був невеличкий на зріст.

У вільний час ми з Анатолем Гаком ходили до парку і там згадували минуле та ділилися своїми думками та спогадами. Він тоді розповів мені про свої рідні місцевості, про знайомство з махнівським рухом у Гуляй-Полі. Розповідав про вчинки ще молодого Махна та його спільників. Чимало розповів він і про свої молодечі роки на Донщині та на Херсонщині, де він змалку жив.

Становище в Кракові поволі ставало напруженішим. Сміливіше почало діяти й польське підпілля. Сьогодні, 11-го липня, господиня, прийшовши, розповіла, що на Звезенецькій вулиці біля ресторану зупинилось авто. З нього вийшли двоє чи троє людей, зайшли до ресторану, забили там когось, кинули бомбу, й поїхали. За ними гналися на машині німці, але ті партизани відстрілювалися з автомата. Ще вона бачила, як потім прибули німці, забрали, мабуть, на допит кельнерок і власницю ресторану. Крім того, затримали якогось хлопця, якого запідозрили в зв'язку з нападом. Його зв'язали і, поклавши в машину, поїхали.

Вдень у місті посилена кількість поліції, коли я пішов до міста, то побачив групи поліції чи жандармерії.

Був на базарі. Дещо купив. Занотував собі ціни: сало й масло по 180 - 200 злотих, цукор - 88 - 90 злотих, махорка - 60, ковбаса - 180, різаний тютюн - 10 злотих за 50 грам., агрус - 16, чорниці - 8 злотих за кілограм. Господиня продала дещо з наших речей: лицьований піджак - 270 злотих, спідня сорочка - 200, старі штани - 140.

Населення дуже вороже наставлене проти німців. Я розмовляв у трамваї з одним лікарем-поляком. Він аж

сичить проти німоти. Всім вони залили сала за шкуру.

А фронт все наближається. Пора нам вирушати далі на захід. Пробую купити квитки, але швидкий поїзд лише для німців. Придбав на пасажирський. Пішов востаннє до редакції "Краківських вістей", дістав 109 злотих гонорару та 300 авансу. Вони ще працюють.

Х

46. Німеччина. Життя в таборі

Хтось спрямовував декого з журналістів та письменників до одного з численних таборів для втікачів з Радянського Союзу. Раненько виходимо з дому. Анатоль Гак ще лишився в Кракові. Надворі ще й не розвиднілося як слід. Ще заборонений час, але поїзд відходить десь близько 7-ої ранку. Ми вже були недалеко від вокзалу, як раптом перед нами вирісдебелий жандарм з автоматом, спрямованим на мене. Вимагає документи й питає, чому йдемо в заборонений час. Я пояснюю й показую квитки на залізницю. Дозволяє йти. У тому вагоні їхав і лектор П.Петренко.

Приїхавши до Форсту, ми не знали, як іти до того табору. Питаємо людей, але всі відповідають, що не знають. Мабуть, то все військова таємниця. На всі питання про табір чуємо відповідь: "Іх вайс ніхт". Нарешті, хтось спрямував нас за місто. Дружина тоді була вагітна, і доводилось чималенько пройти пішки, доки потрапили в ціле селище серед соснового лісу, що складалося з численних бараків. Було літо, гарна соняшна погода, і це полегшувало всяке пересування й життя. Бараки були ще напівпорожні. Але поволі сюди приїздили нові й нові люди. Туди приїхав Федір Дудко, Грибінська, Михайло Ситник, Микола Лазорський, Василь Гайдарівський та ще низка незнайомих людей.

Комендантом табору був німець-підполковник на прізвище Рудке, що вільно розмовляв російською мовою. В його канцелярії працювала росіянка з московським шовіністичним духом. Чи може вона з тих замотеличених старих російських емігрантів, що на Україну дивились як на Малоросію, не визнаючи окремої української мови. З нею я не раз мав легкі сутички.

Навколо цього табору простягалися гарні соснові чи ялинові ліски, де щоразу можна було бачити й диких

кіз, що нас приємно дивувало й радувало. Ми часто прогулювалися в цьому лісі, іноді сідали на траву на галявині і читали свої вірші. Пам'ятаю, як читала Грибінська. Вірші були веселі, грайливі, із романтичним забарвленням, навіть досить сміливі.

Одного дня приїхав з Берліну О.Музиченко, скликав усіх, хто належав до письменницької чи журналістичної братії, й закликав дописувати до українських часописів, де він був головним редактором. Це були газети "Голос" та "Українець". Ті, хто не був причетний до кореспондентської праці, мусіли піти на фізичну працю у місті. Ходив і я кілька разів розвантажувати вагони, щоб заробити трохи грошей, бо інших заробітків не було.

В одному з бараків була ніби клубна кімната, де ми влаштовували літературні вечори. Там читали свої писання всі, хто бажав, потім дехто виступав з критикою, чи порадами, чи зауваженнями.

16-го липня 1944 р. відбувся своєрідний вечір поезії. Читали свої вірші Ігор Зуєвський, Рейнік, Петро Карпенко-Криниця, Комарницький, Леонід Полтава, Грибінська. Потім Кандіїв прочитав пародії на читані тут вірші.

Під час вечора від групи білоруської інтелігенції вітав присутніх білоруський композитор Щеглов. А на закінчення - білоруська Поетеса Наталія Арсеньева прочитала свій вірш білоруською мовою, який присутні привітали рясними оплесками. В обговоренні брали участь Леонід Полтава, Коровко, Павло Котович, Дербушів. Богдан Кравців, взявши слово, тримався, як кажуть, середини: він радив не писати тільки політичні вірші, а такі, які кожен може найкраще написати. Але дійсність в якійсь мірі мусить бути відбита. Не обов'язково щоразу в віршах згадувати Україну, але потрібно, щоб в поезіях чути було українську душу автора.

24.7. Чотири дні тому, 20-го липня о 6-тій год. вечора на Гітлера відбувся замах. Його вчинив старший лейтенант чи якийсь полковник, що був представником якоїсь офіційної опозиції, певне, з аристократичних

кіл. Під час вибуху тяжко поранено кілька генералів. Один з них помер. Хоч вибух стався за 2 метри від Гітлера, він, на жаль, лишився непошкодженим. Наступного дня в Форсті було випущено листівки з приводу цього замаху. У них було звернення Гітлера до народу.

Це викликало жваві розмови між таборянами. Говорили про те, яким шляхом пішла б державна політика, коли б убили Гітлера. Та вже й без того видно було, що фашизмові надходив кінець.

Позавчора відбувся новий літературний вечір, на якому читали свої новелі та нариси Зуєвський, Гайворонський, Комарницький. В останнього було найслабше, але взагалі всі три автори викликали жваві обговорення. Спершу Зуєвського хвалили, а потім знайшли і в нього ідейні і формальні хиби.

А вчора цей вечір новелі й нарису продовжувався. Читали Ткаченко, Крюків та Комарницький. Зовні їхні твори прозвучали ніби трохи сильніше, ніж попередні. Про Ткаченка казали, що то не його твір. Комарницький прочитав спогади про заслання. Там були викладені жахливі речі, зокрема про бунт повій, в яких чекісти відібрали "мальчиків".

Наостанку читали свої поезії білоруська поетеса Арсенєва. Вона всім сподобалась. У неї видна була висока майстерність, нові образи, ясність і безпосередність. Але під час обговорення трохи не сталося скандалу. Першим взяв слово Ткаченко, але свій виступ так розтяг, що став уже повторюватись. З слухачів дехто почав кидати репліки, що пора скорочуватися. А Карпенко-Криниця підніс руку і сказав, що автор, власне, юрист, і йому до поезії мало діла. Ткаченка це обурило, і він відразу грубо своїм басом гукнув:

- Та це ж хуліганство! Я, може, більше поет, ніж хто інший.

Криниці сказали, що це некультурний випад.

Далі виступив Заєць, але його мова була така засмічена різними русизмами та жаргонізмами, що слухачі чмихали від сміху. Потім добре сказав

Трембовецький, що Арсеньєву слід рівняти не до Сергія Єсеніна, а до Максима Рильського або до Сосюри. З добрим словом виступив по тому білоруський кореспондент Демченко, вказавши на історичні зв'язки між українським і білоруським народами. Одним з таких важливих історичних фактів було визнання Білоруської Ради 1918 року українським урядом, який визнав її першим.

Один з віршів Арсеньєвої починався так (подаю в своїм перекладі):

Крутить вітер синьокрилий
 На дорозі батіг з пилу.
 У калюжах кришить скло.
 Як той хміль весняний вилить?
 Де зірвати слів зело?...

30.7.1944. Цього тижня надійшли відомості, що німці втратили Білосток, Бобруйськ, Львів, Люблин та інші міста. Цими днями з Варшави приїхала родина Стефановича. Дружина розповідає, що там паніка. Майже добу чекала, доки відійшов поїзд, бо десь були порвані шляхи. У Варшаві часто, навіть удень, здійсмається стрілянина. Іноді просто з-за рогу вулиці поляки відкривають вогонь по німцях. Всі цивільні - українці й німці - геть евакуюються. Одні їдуть до Німеччини, другі - до Криниці, ще інші - до Чехословаччини.

Позавчора прибув з Кракова Тарасюк. Каже, що там є багато евакуйованих, але великої паніки ще немає. Є чутки, що червоні вже взяли Ярослав, і Перемишль, і вже по цей бік Сянока. Кажуть, що три ешелони евакуйованих відправили до Словаччини чи до Протекторату. Позаминулої ночі приїхав чоловік Наталі Арсеньєвої. Розповідає, що в Холмі вже зформований новий радянський уряд для Польщі, але Англія ніби заявила, що вона його не визнає, що то не уряд, а група узурпаторів.

На цьому тижні двічі ходили групою на прогулянку до лісу. Знайшли чудові місця, де ліс переходить

у високий, густий з сушняком і корчами. Скрізь видно сліди диких кіз чи оленів. Їх тут суворо заборонено стріляти. Ось і біля нас зривається з чагарнику невеличка кізка і мчить великими стрибками. Потім залазимо в чернику й пасемося. Знову чути тупіт. Присідаємо і придивляємося. Поміж деревом та кущами бачимо цілу черідку кіз, яка тікає з галявини в гущу ялин. Виходимо на галявину. А там молода кізка, певно, не бачить нас і пасеться осторонь. Потім вона помічає нас, довго дивиться в наш бік і, зрештою, тікає.

Приходимо також до висновку, що в лісі є дикі свині, бо багато є поритих місць. А може то олені. Чути крик кані. В гущавині знаходимо кістяк кози. Щось з'їло. Може, навіть є тут вовки?

О.Музиченко розповів такий анекдот про сон: офіцер каже генералові: "Знаєте, нас ніби розбили турки, вскакуємо в якийсь льох. Там стоїть дві бочки: одна з медом, а друга з гівном. Там в них і сховались."

- Ну, я, зрозуміло, - сказав генерал, - потрапив до тієї, що з медом.

- Так то так, - сказав офіцер, - але турки нас таки знайшли і, витягши, наказали облизати один одного.

4.8. Увечорі повернулась наша група з Берліну, куди їздили ніби на екскурсію. Ми вже чекали на них. Багато розповідали, але ми сподіваємося, що й нам дозволять поїхати.

Дружині раптом погіршало, почалися "схватки". Я пішов до канцелярії, до секретарки Олі. Це було вже перед 12-тою ночі. Крізь вікно я сказав про стан речей.

- Вот еще страсти господні! - сказала вона з невдоволенням. Потім пішла до коменданта. Він подзвонив і викликав санітарну машину. Майже о першій годині приїхали й забрали її.

Вранці після фізкультурної "зарядки" я вагався, що робити: чи йти до лікарні чи вести Лесю до школи. Це ж вона вперше має йти до німецької школи. Повів

Лесю. Дехто казав, що її не приймуть. Директор сивий, високий, симпатичний чоловік, ввічливо прийняв нас, обійняв Лесю за плечі й ласкаво розпитав, звідки вона, як звать і поставив кілька питань з арифметики. Потім записав до книжки і звелів приходити до третьої класи.

Наступного дня ми прийшли о пів до десятої. Директор покликав учительку і познайомив нас. Вона повела нас до своєї класи. Діти встали. Вона сказала їм, що нову ученицю звать Леся. Звеліла повторити це ім'я. Вся класа голосно повторила: "Леся!".

Попрощавшись, я пішов до Марусі. В лазареті сказали, що скоро вже родить, треба почекати. Використавши час, я пішов і купив букет квітів. Сестра підвела мене до одної куткової кімнати і звеліла мені почекати. Я спостерігаю, як вона взяла з плетеної корзини, накритої марлею, дитинча й показала мені крізь скло. Це було крихітне дитя. Воно ніби подало слабенький голос, але коли взяла на руки, замовкло. Мов шматочок м'яса, хилиталося воно в її руках. Вигляд був дуже "непрезентабельний", лобик ніби якось з'їхав назад, все червоне і ніби в ряб-тинні. За тим вона поклала дитину назад до корзини. Після короткої розмови з дружиною, мене покликали до іншої кімнати, де виповнили анкету про дитину й батьків. Дочку назвали Галиною. Це було 5.8.1944 року.

7.8.1944 р. Взаємини Зуєвського з таборним оточенням не клеєлись. В розмові зі мною він сказав:

- Всі мене ненавидять, всім я заваджаю, і це почалося ще з 1929 року.

Я йому порадив трохи рахуватися з колективом, адже тут є різні люди, з різними характерами і вдачею. На це він відповів:

- Колектив мусить рівнятися на мене, бо смаки інших стоять нижче мого смаку.

28.8. Швидко минає час, а події ніби й його хочать випередити. Востанне на фронтах відбулося багато змін: в Румунії цар Михайло зрадив німцям, дав наказ не чинити опору, а йти додому. Німецькі

військові частини з боями пробиваються назад. У Букарешті точаться бої між національною групою і "зрадниками", якщо їх можна так назвати.

Моє дитя швидко росте, вже чепурніше виглядає. Школярі вже двічі через Лесю передавали різний одяг та пелюшки. А я почуваю себе незручно, мов жебрак, що приймає подачки від людей, які тебе не знають.

Пощастило дістати коляску чи пристойний возик за 42 марки. Тепер дитина не мучиться від спеки в хаті, а лежить у возику на свіжому повітрі.

Ярошевські поїхали до Праги. Я дістав лист з Кракова від Греха, в якого ми жили, та від Анатолія Гака, який ще й досі живе в нього. Він мав редагувати якийсь журнал, але журнал ще й досі не вийшов. Мав бути на 12 сторінок, а тепер зменшили до 6 сторінок, а може й зовсім ліквідують.

Сьогодні в газетах появилась постанова про ліквідацію театрів, музичних шкіл, торговельних. Уряд закликає до праці всіх - до 55 років жінок, а чоловіків - до 65. Нашим журналістам теж мають дати якусь роботу чи відправити кудись на працю. Адже ми тут тимчасово, це перехідний табір.

47. Композитор Щеглов

Неділя 3.9. 1944 року. Познаюмився ближче з білоруським композитором Щегловим. Огрядний, вище середнього зросту. Справив гарне враження своєю інтелігентністю, знанням, будучи при цьому добрим білоруським патріотом. Він розповів, що ще в 1917-20 роках жив у Гадячому на Полтавщині, там познаюмився з матір'ю Лесі Українки - Оленою Пчілкою. Розповідав багато про те знайомство і приятелювання та відвідини Олени Пчілки в її маєтку, під Гадячем, про її численних щоденних гостей. Він був захоплений нею та українськими піснями і творами українських композиторів. Написав кілька пісень на слова Лесі

Українки. А переїхавши до Києва, познайомився з тамтешніми композиторами, а також з дочками тоді вже покійного батька української музики композитора Миколи Лисенка - Катериною та Мар'яною. Бував у їх домі і розповідав, як вони бережуть музичну спадщину свого талановитого батька.

Казав, що коли він прийшов уперше до Олени Пчілки, то на подвір'ї на нього кинувся здоровий пес, але Олена Пчілка метнулась і зупинила, кажучи:

- Ідіть не бійтесь, він тільки москалів хапає.

- Та я сам мало що не москаль, - відповів композитор.

- Ні, - сказала Пчілка, - ви наш. А якщо тепер ще не цілком, то згодом і зовсім будете нашим.

Щеглов також казав, яка в неї була чудова бібліотека. Пчілка розповідала йому багато про дочку, Лесю Українку, читала йому її вірші і до сліз була зворушена, коли одного разу він приніс їй чудову "Колискову" Лесі Українки, яку він поклав на музику.

Композитор розповідав, що про Миколу Лисенка він досі знав мало, бо історики російської музики умисно оминали Лисенка через те, що він писав музику лише до українських текстів. Тож перше знайомство його з творчістю Лисенка почалося в домі автора тих музичних творів, що йому показали дочки Лисенка, Катерина та Мар'яна. Захопили Миколу Щеглова твори Лисенка не тому, що останній закінчив консерваторію в Ляйпцігу, а тому, що він віддав всі свої знання, весь свій талант рідному народові, рідній Україні. Для того, щоб зробити кар'єру в російській державі, треба було русифікуватися, але він не пішов тим продажнім шляхом. Білоруський композитор був захоплений першою українською оперою, яку створив Лисенко - "Тарас Бульба" - та пісенною творчістю нашого композитора.

- Пісенні твори Лисенка, - казав композитор, - це справжні діаманти. Слухаючи його хоріві твори, чуєш пахощі широких степів, бачиш блакитне небо й повноводі річки, вишневі садки, відчуваєш саму душу і думки українського народу.

І Щеглов шкодував, що не пощастило йому ще раз побути в Україні.

Він нібито російського походження, але, попрацювавши й поживши в Білорусі, він так полюбив цей народ і його пісню, що став обороняти ті твори, які нищили русифікатори.

Одного разу, як розповідали мені приятелі-білоруси, у Мінську доручили Щеглову партійні чи енкаведівські чинники піти до архіву і вилучити все, що патріотичне, з музичної творчості. Він був уже видатним музикознавцем. Коли він попрацював в архіві, то побачив, які то великі білоруські скарби з музичного світу зберігаються в архіві. Нищити їх - це великий злочин. Тому він тоді так зненавидів русифікаторів, що знайдені твори приховав. Більше того, його перша дружина була російською шовіністкою, і через це він розвівся з нею, а під час війни виїхав на Захід, змінивши навіть своє російське прізвище на Куліковіч. Як пізніше мені стало відомо, він помер у 1969 році в Чикаго, США.

* * *

Одного дня, живучи в таборі, я познайомився з одним учителем з Києва. У розмові він розповів цікавий епізод. Щось подібне є у романі Олесь Гончара¹ "Людина і зброя".

- У Києві, - розповідав він, - поблизу від Єврейського базару, на вулиці П'ятакова, в одній

---

¹ Олесь Гончар - видатний сучасний письменник і журналіст на Україні. Нар.1918 р. Автор багатьох романів, повістей, оповідань: трилогії "Прапорonosці" (1947-48) "Таврія", "Перекоп", "Людина і зброя" (1960), "Тронка". Особливо цікавий роман "Собор" (1960), який був скритикований і заборонений на Україні, але перевиданий був у трьох В-вах - в Америці, Канаді, Англії. Гончар лауреат двох державних та Шевченківської премій.

майстерні працював мій знайомий. Він був іще досить молодий, років понад 30, але пишні шевченківські вуса прикрашали його обличчя. Та якось після двох років розлуки я знову зустрів його в пивній і здивувався: він був без вусів!

- Що трапилося? - питаю. - Навіщо це ти так?

І він розповів сумну історію про свої вуси:

- Ти знаєш, - почав він мені розповідати, - мені ці вуси приносили багато клопоту і неприємности, аж поки я не з'ясував причини. Викликають мене якось до НКВД. Розпитали, де я роблю, розказав їм всю свою біографію. Відпустили. Але не минуло й півроку, як знову та сама історія, тільки вже інший тип розпитував. А згодом і втретє викликали і про те саме розпитували. Але в чому справа, я не міг збагнути.

- Якось я переїхав на іншу квартиру і познайомився з тим самим слідчим, що викликав мене втретє. А він жив у тому самому будинкові, що й я. Але трапилося нам бути разом на кінських перегонах. Він сидів поруч мене. А я візьми й запитай його: "Скажіть, будьте ласкаві, яка причина, що ви мені спокою не даєте? Адже я механік, працюю довший час на тому самому місці, ніде нічого злого не роблю?..."

- Він усміхнувся та й каже: "Знаєш, що? Збрий ти к бісовому батькові оті свої вуси і матимеш спокій, ніхто тебе не турбуватиме".

- І справді, я зголив вуси, і після того уже ось два роки ніхто мене не чіпає. Мимоволі постає питання, чи може бути щось подібне в іншій країні? - закінчив він свою розповідь запитанням.

Інший знайомий, колишній старий шахтар, який часто розповідав про шахтарське життя та працю, пригадав у розмові іншу цікаву бувальщину:

- Я працював на шахті Булатова та в Червонопіллі Брянського рудоуправління, - розповідав він. - У шахті часто бачив пацюків (щурів - Д.Н.), але їх шахтарі не чіпали, хоч вони часто крали наші харчі. Але іноді, працюючи в шахті, ми натикались на підземне озеро, і вода починала заливати шахту. То ці пацюки перші довідувались про це й першими бігли до копра

(до кліті - до виходу з шахти).

- У Брянській рудоуправі, - казав він далі, - була шахта хемічної виробні. Коли денікінці наступали, то більшовики затопили її. Це було ще в перші роки революції. Минуло чимало років, і в 1928 році ми випомпували воду, і шахта стала до ладу. Але через рік чи два десь і тут пробилась вода. Відразу вивезли з шахти всіх робітників. Але потім знову опустили кліть, думаючи, може лишився який робітник, що працював десь далеко й не знав про тривогу. Вийшла кліть наверх, але на ній було тільки два десятки щурів. Тоді опустили ще раз і за кілька хвилин стали піднімати кліть. Відчувалось, що кліть дуже важка. Що могло статися? - думали ми. Виходить кліть наверх, а на ній стоїть старий майже сліпий кінь, про якого забули шахтарі. Всі були схвильовані, взяли коня і більше вже не брали до шахти, пожаліли як старого ветерана.

14.12.1944. Сьогодні в "Краківських Вістях" прочитав некролог, що 8.12.1944 р. у Відні померла Валя Бервицька. Аж не віриться, що померла така молода й життєрадісна людина, з якою я навчався й закінчив ХДПІ. Ми з нею часто разом готувалися до іспитів, разом опрацьовували матеріал, навіть в Педінституті сиділи разом. Не один раз ходили разом і до театру. Багато своїх таємниць розповіла вона мені. Була одною з кращих студенток. Дочка священника, походила з Прилук, а через своє соцпоходження боялася так, що коли ми виходили з приміщення, то вона відразу переходила на російську мову. Навіть і служницю тримали росіянку.

Як же нещадно смерть вириває з наших лав друзів, приятелів, однодумців! І така невблаганна вістка, що приходить несподівано щоразу й лягає тяжкою брилою на почуття, на свідомість про нову втрату. В Харкові її знала низка відомих людей: була вона в приятних взаєминах і з професором Ветуховим, з яким працював її чоловік лектором.

30.12.1944 р. Василь Чапля розповів, як він, будучи багато років тому на Кавказі, в П'ятигорську, хотів видати там збірку своїх віршів. Він пішов з

пропозицією чи запитанням до В-ва. Але видавець витріщив від здивування на нього очі й відмовився друкувати, навіть, коли автор пропонував оплатити кошти друку.

- Государство знаєт, что нужно издавать!- сказав він невдоволено.

Пізніше надіслав він свою збірку до Москви, до Головного управління у справах друку з проханням видати. Але йому й звітти повернули, відповівши, що слід звертатися до українських видавництв в Україні.

Потім Василь Кирилович розповів, що в П'ятигорську жив його добрий приятель Писанка, який на початку війни був закликаний до війська. Але за те, що він розмовляв з українцями українською мовою, його викликало командування і сказало:

- Ви же человек с высшим образованием, почему же вы гаваріте по-українські?!- Та незабаром того Писанку заарештували й розстріляли, обвинувативши його в націоналізмі, боротьбі за самостійність України. Він був на кафедрі аспірантом там, де працював і В. Чапля.

* * *

Одного літнього дня високо летіли сотні американських літаків. Всі ми повиходили з бараків і дивилися на те видовище.

А преса подає, що у Франції, у самому Парижі, точаться запеклі вуличні бої. Біля Тулону теж висадились англо-американські війська і швидко просуваються вперед. У Варшаві уже кілька тижнів тривають бої з повсталими поляками.

Дістав листи від Івана Манила, Василя Шимка і Якова Маслівця, мого близького земляка.

5.9. Справа з використанням членів родин і вільних журналістів на іншій роботі затрималась.

Позавчора увечорі приїхав Леонід Лиман. Худий, запорошений, голодний. Він із Львова потрапив до Словаччини. Розповідає, як там усе дешево: попрацювавши один день, можна за зароблені гроші купити сорочку. Обдуривши, що їх везуть на працю на

виноградниках, багатьох повезли аж до Відня на іншу роботу. Звідти він і приїхав сюди, довідавшись про табір, де є чимало й журналістів.

Туди ж, до Словаччини, потрапив і Аркадій Любченко, і Юрій Стефаник, і Марія Струтинська та багато інших знаних людей. Учора приїхав Володимир Куліш, теж із Відня. Він був у Граці, де дістав від когось із нас листа і прибув. У Відні лишив дружину, сина й матір. Він якийсь непостійний, уже скучає за Харковом, ладен їхати назад. Лице рухливе, артистичне. Розповідає, що письменник Василь Кархут уже виступав у більшовиків у Львові по радіо.

Позавчора з моєю допомогою як перекладача Федір Дудко дістав перепустку до Кракова. Він розповів мені, що більшовики, коли він ще працював у Луцьку, закинули на цей бік редактора Лобова, якому доручили вбити його, Дудка. Але Лобов, потрапивши сюди, все розповів щиро і лишився працювати в німців.

9.9. Щодня дістаю низку листів. Оце дістав від Євгена Гарана, від Анатолія Гака, від Олександра Наріжного, Григорія Жученка. Кожен щось питає, щось пропонує, про щось повідомляє - все пов'язане з днем. Манило хоче вирватися з виробництва, Жученко розповідає про свої пригоди в переїзді до Чехії, Віктор Росінський хоче перевезти родину в безпечніше місце. Ледве встигаю відповідати. А Наріжний, який працює в музеї у Празі, просить прислати мої друковані матеріали. І мене це дивує: гримить війна, скоро червоні захоплять і Прагу, а він просить прислати матеріали!?

А тут свої думки й боління. Учора, коли приїхала родина Володимира Куліша, Фетер (один з господарників табору) сказав, що немає місця й ковдр. Я пішов і знайшов місце. Скоро виявилось, що Ткаченко розмовляв з комендантом, можливо щось казав проти Куліша, і тому його хотіли не пустити до табору. Поговоривши з комендантом, Музиченко сказав:

- Тепер для мене все ясно...- але нікому не сказав, у чому причина, але всі невдоволені були Ткаченком. Він вічно з кимнебудь заходив у сварку.

19.9. Коли біля кухні чистили картоплю, дочка Кобзаренка сказала: "Какая Росія ні єсть, а я всьо такі горжусь єю".

Дістав листа від Анатоля Гака. Пише, що всіх письменників і журналістів віддали до "Арбайтсамту", лишився тільки він з дружиною на місці. Їх лишили, мабуть, через поважний вік.

Хтось із киян розповів, що 11-го серпня 1932 року помер Степан Васильченко. Тоді вже голод добирався й до письменників. Над могилою тоді виступав Микола Вороной. Він згадав про значення творчости покійного, а наприкінці розповів епізод, як Васильченко перед смертю просив дістати йому, хоч маленький шматочок сала. Друзі дістали йому трохи, не було й фунта. Але жаль так стиснув за серце Вороного, як він розповідав, що на очі набігли сльози, здавило за горло, і він, не договоривши, махнув рукою й замовк. Я теж свого часу листувався з Васильченком і тепер пригадав, що Борис Антоненко-Давидович теж розповідав мені про цей випадок, а пізніше він написав про Васильченка спогад.

Стою перед вирішенням, що робити? Пропонують іти на виробництво або працювати в редакції газети "Голос" у Берліні. Десять осіб з наших уже працюють на залізничній станції, розвантажують вагони. Настрій паскудний. До редакції теж відібрали переважно слабих журналістів. Серед них Кандієв, Дербушів, Ткаченко. З кращих Калиновський, Котович. Це Музиченко зробив такий вибір. Я пообіцяв, що буду кореспондентом, іноді даватиму нариси чи оповідання.

Табір розбігається. До Кракова виїхали П.Карпенко-Криниця, Леонід Лиман, Василь Гайворонський. Василь Кучер - до Праги, Степан Килимник до якогось іншого табору. А з Протекторату залетів Гриць Жученко, який також шукає долі. Я познайомився з ним колись у Кривому Розі. Він після того надрукував у "Новій Україні" три свої сонетоїди. Він мені розповів, що самому пробитися на Захід не було змоги, тому він пристав у Вінниці до "банди Царинників", як тоді казали жартома. А як

приїхали до Катовиць, то Зозулю, Хуторського, мистця Журбаса та його самого погнали на роботу. Тримаючи в руках лопату, Жученко, глузуючи, сказав: "Отак німці віддячують,"... не знаючи навіть, за що саме. Хтось того дня доніс уже німцям. Було підозріння на Хуторського. Жученка заарештували й кинули за дроти. Звідти брали до концтабору, а в кращому разі до шахти. Підозрівали, що він міг бути офіцером червоної армії. Разом з кількома зірвиголовами він вночі втік з табору. По них стріляли, когось убили. З допомогою остівців він попростував до чесько-польського кордону. Щасливо перейшовши кордон, зайшов до карпатських українців, які допомогли йому влаштуватися без прописки. Це було поштовхом, що він написав пісню "Карпатські січовики". Цьому сприяли їхні цікаві розповіді.

Але про його короткий побут у Брні звідкись довідалися німці, тому довелося знову тікати. Але і в Форсті він довго не затримався: наступного дня вже приходив якийсь німецький "жовтяк" (у брунатній уніформі) й питав Жученка, а Гриць записався Жуківським. Йому відповіли, що такого не знають. Почувши про це, Жученко швидко метнувся з табору. А наступного дня знову приходив жовтяк і питав Жутченка-Цуківського, так він вимовляв ті прізвища.

48. Берлінські враження й тривоги

Оскільки табір розформували, треба було шукати "щастя" в Берліні. Приїхавши спочатку без родини, йду до редакції "Голосу". У вагоні підходять до мене два кремезні інтелігентні на вигляд мужчини. Один підносить полу свого піджака й показує якусь довгасту мідну бляшку на ланцюжку і щось каже. Я спочатку не зрозумів, у чому справа, перепитую.

- Документ, - сказав він. Я зрозумів, що це контролю. Показую документи.

- Коли народився? - питає, дивлячись на документ. Я відповів. Він трішки посміхнувся і, спитавши прізвище, вони пішли далі.

В редакції "Голосу" за столом сидів Іван Манило. Редактора саме не було. Діставши з допомогою редакції ордер на мешкання в маленькому гуртожитку, знову поспішаю назад до Форсту. А вранці 10-го жовтня вирушаю з родиною до вокзалу, щоб їхати до Берліну. Спасибі Юркові Вовкові та Ст. Килимникові, що провели до станції й піднесли речі. У Берліні їдемо до гуртожитку. Зайшовши до середини, я здивувався: не було ні ліжок, ні матраців. Господар запропонував брати порожні матраци та набивати соломною, яка лежала в передпокої. Спати довелося на матрацах, але на підлозі. Наступного дня дали вже дерев'яні двоповерхові ліжка. Тепер стало трохи пристойніше. Вночі двічі були тривоги, бігали до підвалу.

Околиця там була привітна, зелена. Живемо впроголодь. Щовечора ходимо до їдальні, що містилась під ратушею. Завтра мають дати вже харчові картки. У газеті "Українець" надрукували мій переклад статті білоруського композитора Щеглова "Українська пісня". Сусіди по кімнаті - пані Левчук з хлопчиком. Увечорі прийшов її чоловік Дмитро Левчук. Виявляється, він один з провідників гетьманського руху. Бачиться з гетьманом Скоропадським. Він розповів, що гетьман написав лист до "фюрера", радив йому створити українське військо, також радив випустити з ув'язнення Бандеру та Мельника. Нібито після цієї поради німці випустили 1000 бандерівців та мельниківців та їх провідників. Мають оголосити якусь декларацію.

26.12.44 р. Сьогодні був з Лесею на концерті бандуристів під керівництвом Григорія Китастого. Концерт відбувся в Бетховенському театрі. Там зустрів багато знайомих, яких давно не бачив. Були там і наші літератори та журналісти, було трохи й остівців, на яких я завжди дивлюся з болем і співчуттям. Більшість їх німці по-звірячому хапали на вулицях та базарах, одривали від родин і гнали, як

татари, в німецький ясир. Так забрали і мою двоюрідну сестру Ніну.

Всі кобзарі одягнені в український національний одяг. Було їх 15. Китастий сидів у першому ряді зліва. Сигнал до початку давав непомітним кивком голови. Мабуть, усім припали до серця давно не чути наші народні пісні та пісні літературного походження. Проспівали "Пісню про Морозенка", "Ой, горе тій чайці", "Ой, у лузі червона калина похилилася", "Марш українських січових стрільців" - Гр. Китастого на слова Багряного та інші. Виступали ще і в дуетах, тріо й сольо. Позаду нас сиділа пара німців, які теж гаряче оплескували. А пізніше стало відомо, що всіх бандуристів післали працювати на виробництво.

22.10. Ще й досі живемо в Берліні на Шонгольцерштрассе 8 у гуртожитку. Лише іноді щось друкую в "Голосі", а постійної праці немає. Правда, Калиновський сказав учора таємно, що у В-ві "Голос" має виходити двічі на тиждень нова газета, може, приймуть туди.

Ходив сьогодні до української церкви. Людей було повно, ледве втвопився. Там бачив О.Білоsvіта, Семена Підгайного, Євгена Гарана, Катерину Кохто. При вході до церкви якийсь статечний чоловік роздає газети "Краківські вісті" та "Голос". По церкві разом з Новосадським, Котовичем та Кучером зайшли до їдальні, пообідали. Всі розмовляють і дискутують про статтю Кравцева.

26.10.44 р. Зустрівся випадково в їдальні чи в гуртожитку з далекою родичкою і, як вона каже, спадкоємницею колишнього гетьмана Павла Полуботка, який лишив у англійському банку велику суму золота чи золотих грошей, з заповітом, що золото повернути Україні тоді, коли вона буде самостійною. Ця жінка яку звуть Надія Спиридонівна Полуботок, нар. 1901 р. в Ростові. Її батько, Спиридон Федорович, помер на 67 році життя в 1919 році. Федір Полуботок, дід Надії Спиридонівни, помер 90 років тому (1877-78)

До турецької війни батько Надії Сп. пашпорта не мав, бо був висланий із Стародуба (Чернігівщина) на

Північний Кавказ, під Таганрог в с.Миколаївку. Батько Надії Сп. під час турецької війни був управителем друкарні генерал-губернатора. Після взяття Карсу, коли закінчувалась війна, багатьох нагороджувалось. Генерал-губернатор Карсу хотів відновити Полуботкові старе дворянство, але він відмовився, відчуваючи давню ворожнечу за скривдженого гетьмана Павла Полуботка.

За радянської влади, коли жила вона в Кисловодську, знайомі часто приносили журнали із світлинами маєтків Полуботка, конфіскованих у нього і проданих, зокрема графові Чернишову. У Полуботка було 27 селищ, люди які йому належали як кріпосні. У Спиридона Федоровича було 8 дітей: 4 дівчини і 4 хлопці. Старша Марія збожеволіла. Була одружена з інженером шляхів сполучення. Юлія - жива, лишилась у Ростові, одружена з Сафроновим - управителем фірми Великанова. Ніна лишилась у Ростові, одружена з Корольовим, який помер на серце 1943 р. Марія збожеволіла через арешт братів у 1935-1937 рр. Старший брат Кость - інженер, працював на нафто-виробництві на Сахаліні, а до революції був державним контролером в армії в чині полковника. Другий брат Валентин - родився в 1899 році.

Оце так про свій родовід розповіла мені при зустрічі Надія Спиридонівна Полуботок. Вона мала ідею одержати якусь долю спадщини.

5.11. А в Берліні все ходять різні чутки. Говорять про цілковите погодження всіх провідників партій та середовищ: гетьмана, Бандери, Бульби-Боровця, Мельника, Левицького. "Голос", кажуть, ніби підпадає під впливи Власова. Ю.Музиченко нібито призначений на заступника керівника пропаганди при власівському комітеті. По руках уже ходить вірш "Власов і Україна", де висміюється Кравцева та Музиченка. У "Вінеті" групу пропаганди нібито очолив Всеволод Царинник. Проти нього виступив професор Павло Зайцев та Семен Підгайний. Але Царинника нібито підтримує Олександр Семененко та деякі німці.

8.10. Не пригадую, хто дав мені переписати вірш отамана Володимира Греся, який перебував довгі роки в

ув'язненні на Соловках, пробував втекти по льоду разом з групою засланив, але їх перехопили, і багато з них загинули від куль чекістів. Він учасник визвольної боротьби 1918-19 рр. Очолював 16 тисяч повстанців на Полтавщині та Чернігівщині аж до 1922 року. Повірівши в амністію, він склав зброю разом з 427 повстанцями, доставши документ про амністію з підписом Леніна. Але незабаром його заарештували, перебував по різних в'язницях, а в 1929 році засудили його на 10 років заслання на Соловки. Після відбуття кари йому не дозволили повернутися на Україну, лише за німців він повернувся до свого рідного села Чорнухи, на Полтавщині, звідки походив і славний філософ Григорій Сковорода. Посивілий з красивими, як у Шевченка вусами. Свій вірш він написав під час подорожі на Соловки.

При німцях працював на посаді голови допомогового комітету на Лохвиччині, а потім - на Миколаївщині був старостою управи м.Гайворон. Ось його вірш:

МОЇ ПЕРЕМОГИ

Не страшні мені ґрати, в'язниці,
 Не страшні десять літ Соловків,
 А стиска моє серце до болю
 Поневолення й гніт земляків.
 Від'їжджаючи в дальню дорогу,
 Одна думка стоїть в голові:
 До загину орать перелогі,
 Що почав ще в юнацькії дні.
 Як би тяжко мені не прийшлося,
 Нести прапор борби за нарід,
 Все ж я буду орати й орати
 Незакінчений свій переліг.
 Всі найтяжчі невдачі і муки
 Я без болю в собі утаю
 І, співаючи, буду боротись
 За Україну люблю мою.
 Нема кращого щастя між щастям,

Як свідомо іти до мети
 І за долю рідного краю
 В руках прапор свободи нести.
 Споряджай же мене, Україно,
 В невідому далеку путь,
 Чи прийдеться тебе ще побачить,
 Чи за морем навіки заснуть.
 Якби знав, що мій сон непробудний,
 Принесе тобі вільне життя,
 Й на хвилиночку б я не подумав
 Про щасливе назад вороття.
 Я віки б спав спокійно за морем
 У сирій соловецькій землі,
 Щоб цим сном о, моя Україно,
 Святу волю здобути тобі.

26.11. Сотник Рубан, волиняк, розповів цікаву історію про свого пса, який був дуже вірний і відданий йому. Він мав шістьох псів, але тільки один був такий винятковий. Вони разом з цим псом подорожували, разом ходили вудити рибу.

- Було сяду, закину вудку, - розповідає Рубан, - а на кінці був маленький дзвіночок. Я часом ляжу й задрімаю, а мій Трезор не спить, вартує. Як тільки почне добре клювати дзвіночок теж й собі подає звук. Тоді пес починає мене торкати лапою й гарчати.

- А одного разу, - розповідає далі мій оповідач, - я замкнув пса в хаті і пішов до церкви, забувши зачинити вікно, на якому стояли два бутелі наливки. Пес, кинувшись, що мене немає, вистрибнув у вікно, зваливши одного бутеля. Я вже стояв у церкві, як помітив, що люди оглядаються на мене. В цей момент я помітив мого Трезора, який лежав біля моїх ніг. Аж тут з'явився церковний сторож і почав мітлою виганяти Трезора. Але пес загарчав, вирвав з його рук мітлу і тільки тоді вийшов з церкви, коли вийшов я.

Але одного разу, - зазначає Рубан, - я дістав повістку й вирушив до війська. Через місяць мене повідомили здому, що пес після мого від'їзду два тижні нічого не їв і не відходив від мого ліжка. Як його не

намагалися нагодувати, нічого не допомогло, і після двох тижнів він здох.

- Прочитавши з дому листа про це, - розповідав сотник, - я гірко заплакав. Дійсно, це була виняткова тварина - друг. Це був сетер, білий з жовтими плямами, мав вісім років.

У Берліні, шукаючи якоїсь постійної праці в редакціях та видавництвах, познайомився я з Костем Титаренком, який жив колись у Києві, він добре знав ще з дореволюційних часів багатьох діячів українського відродження, як Миколу Зерова, Сергія Єфремова, Павла Филиповича. Він брав активну роль у культурно-видавничому житті Києва. Був секретарем педагогічного журналу "Світло" (1910-1914), співзасновник В-ва "Криниця", член правління Видавництва "Слово" (1922-1926) та інших культурних вогнищ. Мені було дуже цікаво почути від нього, як першоджерела, відомості про ті часи, зокрема про 1918 і подальші роки. Розповідаючи, він згадав про Григорія Голоскевича, автора "Українського правописного словника", якого він добре знав. Мене зацікавила ця видатна постать у розвитку нашої мови. Про нього я досі нічого не знав. А тут раптом ціла криниця відомостей. Тож редактор Титаренко розповів, що був свідком, як ще на початку 1917 року на з'їзді вчителів у Києві, коли висували представників до Центральної Ради, обговорювали й інші болючі питання. А українське життя тоді кипіло в Києві. Тож один з промовців, В.Дурдуківський, говорив про потребу в українській школі, покликаючись на відомих педагогів і теоретиків Ушинського та Корфа. В цей час на трибуну вийшов невисокий, чорнявий, рухливий чоловік. Це був Григорій Голоскевич (1884-1934). Він попросив позачергового слова відразу після Дурдуківського.

- Панове - товариші, - сказав він із запалом, - тепер уже немає потреби доводити про право українців на свою рідну школу. Нині відбувається революція. Час не прохань, а чину. Українська школа вже є, це факт, і ні в кого її просити не будемо...

Виступ Голоскевича, як розповідав мені Кость Титаренко, вкрили бурхливі оплески. Григорій Голоскевич був уже тоді відомою постаттю: автор орфографічного словника, що ще в 1914 році вийшов першим виданням. Мовознавець був тоді одним з невтомних ентузіастів будівництва української культури молодій відродженій українській державі, стояв у перших лавах її промоторів. Але сьогодні мало хто знає з нашого загалу про життя й долю цієї патріотичної людини, хоч його словник вийшов на еміграції вже 10-тим виданням.

Народився він у 1884-му році в родині священика. У 1905 році закінчив Кам'янець-Подільську Духовну семінарію. Ще будучи студентом філологічного факультету Петербурзького університету, брав діяльну участь у праці української громади в Петербурзі та у видавництві Благодійного товариства. Активно допомагав при видаванні та розповсюдженні "Кобзаря". По закінченні університету деякий час працював у Ризькій жіночій гімназії.

З вибухом революції він відразу переїздить до Києва і разом з проф. Павлом Зайцевим, Петром Стебницьким та іншими організує українське в-во "Друкар", яке фактично переніс з Петербургу до Києва. Тут, у цьому видавництві, вперше виходять "Соняшні клярнети" Павла Тичини, друкується журнал "Наше минуле", що його редагував Павло Зайцев.

У 1918 році Григорій Голоскевич бере жваву участь в Академії Наук як співробітник у відділах літератури й мови. Найбільше уваги він присвятив укладанню свого словника та редагуванню російсько-українського словника, що готувався на замовлення ДВУ. Але в 1920 році радянська влада націоналізувала й закрила всі приватні кооперативні видавництва. Це сталося і з "Друкарем".

Але з початком НЕП-у, з ініціативи Григорія Голоскевича і при участі Костя Титаренка, Павла Филиповича та інших відкрилося кооперативне в-во "Слово", яке видало чимало цінних видань. У праці цього видавництва брали діяльну участь Микола Зеров,

Сергій Єфремов та Петро Стебницький. Але сам Голоскевич був душею в-ва і найбільше поклав туди своєї праці та уміння. У цьому В-ві вийшли книжки Григорія Косинки, Тодося Осьмачки, декляматор "Сяйво"¹ на 413 стор., який упорядкував Микола Зеров. Це видання було своєрідною антологією української літератури, як стверджував це і брат Миколи Зерова, Михайло Орест.

Пізніше в тому ж в-ві вийшли поезії Максима Рильського "Синя далечінь", збірка поезій П.Филиповича "Простір" та "Земля і вітер", М.Зерова "Камена" та розкішне видання на пошану Стебницького.

На початку 1929 року 7-ме видання словника Голоскевича було вже в друці, як влітку почалися масові арешти серед української інтелігенції: письменників, науковців, учителів. Все це діялося в зв'язку з готованим процесом СВУ. Першого липня заарештували А.Ніковського, потім С.Єфремова. Голоскевич уже чекав на арешт, бо ж був тісно зв'язаний працею з попередньо заарештованими. 15-го серпня його заарештували вдома на Чехівському провулку в Києві.

Як і багатьом іншим, Голоскевичеві, як свідчить Кость Титаренко, закинули участь у контрреволюційній організації БУД (1921-24), а в 1926-29 рр. активну участь в СВУ. На лаві підсудних опинилося 45 осіб. За вироком він дістав 5 років суворої ізоляції, з яких три роки він просидів у Ярославській в'язниці, а потім ще дець 2 роки, а по відбуттю п'ятих років вислали до Тобольська. Його дружина збиралась відвідати його, але незабаром дістала від нього пакунки з речами чоловіка. А потім дістала й телеграму про те, що Голоскевич помер від хвороби серця. Це було, як розповідав К.Титаренко, восени 1934 року.

Згодом дружина Голоскевича поїхала сама до Тобольська, щоб упорядкувати могилу. Там вона довідалась, що речі й телеграму надіслав їй сам Голоскевич і що в день смерти його запросили були

---

¹ Примірник "Сяйва" зберігається у моїй книгозбірні.

знайомі до театру, але він відмовився. А увечорі, розрахувавшись з господарями за мешкання, він лишив якийсь лист для НКВД, куди він мусив трохи не щодня ходити на реєстрацію, й пішов з дому. Вночі він повісився в міському парку. Так закінчилося життя працюючої й корисної людини для української культури і, як виявляється, абсолютно невинної.

49. Зустріч з Аркадієм Любченком

13.1.1945. Заходило сонце, коли я їхав до Потсдаму. Я вирішив відвідати Аркадія Панасовича Любченка, який був першим дорадником, коли я готував у 1931-му році до друку мою першу збірку віршів. Четверта марка трамвая довезла мене до Сігізмундштрассе: А.Любченко жив у будинку ч.12 на третьому поверсі. Двері відчинила висока худа сива німкеня.

- Чи тут живе пан Любченко? - запитав я.

Вона відповіла схвально і провела мене до його кімнати. Він зустрів мене радісною усмішкою.

- Прийшов провідати хрещеного батька, - сказав я, вітаючись. Він запросив сісти.

- Хто б міг сказати колись, що ми зустрінемося в Потсдамі? - говорить він зворушено.

Я відразу запитав про здоров'я, бо знав, що він мав виразку шлунка. На це він коротко сказав:

- Все гаразд. Два дні тому лікар сказав, що треба робити операцію, тепер є умови для цього. В цей час до кімнати зайшов його синок.

- Знайомся, Олесю, це пан Ніценко, - сказав до Олесья.

- Скільки ж йому вже?

- Сім років, - відповів сам Олесь.

В той час Любченко мріяв про видання художнього журналу. Відразу почав говорити на тему цього видання:

Письменник Аркадій Любченко. З листівки 1932 року.

- Я хочу, щоб це, справді, був гарний журнал. З перших чисел треба підібрати гарний матеріал, щоб тон задати.

Я висловив думку, що авторів досить, треба тільки їх організувати, бо вони розкидані...

- Десь тут крутиться Анатоль Гак, треба його сповістити.

- З ним я листуюсь, - кажу я, - можу написати. До речі він має великий роман "Золоті ворота", який почав дещо переробляти.

- Я його читав, - каже Любченко, - от ним і почати б, щоб ішов з продовженням в кількох номерах.

Далі Аркадій Панасович говорить, що треба філософських праць, про сучасну філософську думку у світі. Потім розпитував про авторів, що тут розкидані по різних таборах та приватних мешканнях. Я сказав, що тут в одному таборі є Чапля, який має і художні твори, і з мовознавства. Згадав про Ващенко.

- А, я з ним разом їхав до Словаччини, - сказав Любченко, - той теж може дати матеріал.

Потім він розпитував про настрої, про новини, про те, що дехто з наших політиків безсовісно пішов до Власова на службу...

- А то може й краще, що всякий мотлох відсіється й не заважатиме, - сказав він.

Минуло, мабуть, з півгодини, як я прийшов до нього. Не хотів набридати хворій людині. Хоч він тримався бадьоро. Надворі вже почало смеркати. Я збирався йти. Він щиро дякував за відвідини.

Вийшовши і простуючи до трамвая, я думав про його долю, про маленького сінка, що лишився без мами. Мати лишилась у Харкові, Любченко лишив її чи вона його. Дивувався з його оптимізму. Адже червоні простували вже по країнах Європи, уже наближалися й до Берліну, а він ще не втрачав надії на видання якогось журналу, хоч дуже критично говорив про німців.

18.2.45. У Берліні становище напружувалось. Несподівано зустрівся з Леонідом Лиманом та Карпенком-Криницею. Вони вже надумали рушати десь

далі на південь. Ми пішли до якогось пункту, що давав довідки, що ми евакуйовані.

Потім того ж дня в готелі Ексцельсіор одержали довідки на купівлю квитків до Мюнхену. Там ми побачили безліч евакуйованих людей, зокрема зі східних частин Німеччини. Побачивши, що й вокзали, й залізниця вже переповнена евакуйованими, я теж поспішив готуватися до виїзду. Приїхавши додому, починаємо пакувати речі, щоб здати частину в багаж на залізницю. 2-го лютого їду до вокзалу Ангальтер по квитки. А наступного дня здав свої речі в багаж. Вертаючись назад, зустрів Семена Підгайного, Катю Кохно й Віктора Росінського. Поговоривши трохи, поспішаю до хати, бо ж сьогодні увечері маємо вже вирушити поїздом до Мюнхену.

Я був біля зупинки Данцігер, як пролунав алярм. Скоро вгорі побачив ключі літаків, що летіли в стратосфері, тягнучи за собою білі хвости. Поруч них спалахують димки розривів - то б'ють по них зенітки. Уже гримлять вибухи скинених бомб. Люди ховаються, вулиця порожніє. А я йду пішки, бо вже немає транспорту. Та зупиняє мене поліцай і звертає до бункера. Постоявши там з півгодини, випрошуюсь, що мені треба поспішати, бо маю квиток на поїзд.

Бачу, як хмари диму закрили вже частину неба над містом. Прийшовши, відразу починаю лаштуватися в дорогу. А на душі тривога й передчуття, що будуть перешкоди. О 2-гій годині виходимо з гуртожитку. До Ангальтербангофу 5 кілометрів. Треба поспішати. Приходимо до станції підземки, але залізниця не працює. Бомба й тут повисаджувала в станції шибки, поруч розбила будинок. Люди порпаються в руїнах, витягають з-під каміння та брухту деякі речі, складають на купку. Мої речі важкі. Цілий мішок, де чимало й книжок та рукописів, довелося кинути тут же біля малої станції. Разом котимо й возик з маленькою Галиною. Іти важко, речі тягнуть донизу. Якийсь чоловік погоджується піднести нам валізу до вокзалу за тютюн. Кажуть, що Ангальтербангоф теж розбомбили і він горить. Кілометрів за 2-3, справді, видно

заграви пожежі.

Нарешті, допхалися до цього головного вокзалу. Лишивши дружину та дітей в підземці, іду розвідати про обставини. Вокзал закритий, але навпроти в готелі Ексцельсіор повно людей. Там дають чай та бутерброди для всіх. Переходимо всі до готелю. Там велика зала, як у театрі. А збоку стоять черги по чай та "канапки". Дістаємо й ми ту перекуску.

Все ж таки, думаю, які німці організовані! Поблизу ще палають пожежі, а вони організували допомогу для людей. Але чути новий алярм. Тікаємо до підземної залізниці. Там уже повно люду. Галя в возику весь час плаче. Німкені, що були поруч, почали цікавитися, чого вона плаче. Побачили, що дружина її занадто закутала, їй за жарко. Трохи розкутали, і дитина затихла. А надворі чути нові вибухи. Коли все затихло, виходимо. В готелі вже порожньо. А поруч горить вся вулиця. Але втома така, що немає сили кудись рухатися. І ми лягаємо на стільцях, щоб трохи заснути. Ми тут самі. Згодом бачу, що й наше приміщення починає горіти, якраз при самому вході. Ми ще лежимо, а коли воно розгорілося дужче, виходимо геть.

В довідковому бюрі сказали, що можна поїхати трамваем за місто, а там стоїть поїзд, яким можна буде їхати далі. Ідемо серединою вулиці, а з боків палає полум'я, іскри жмутами літають у повітрі, падають на нас. Видно, як бомби розкололи деякі мешкання навпіл. Півкімнати видно з повним устаткуванням. Видно на стіні годинник, стоять стільці біля стола, як на кону, і це на другому поверсі, але язики полум'я лижуть з усіх боків цілу вулицю, добираються й до тієї розколеної кімнати. Пройшовши ще кілька кварталів, справді, побачили трамвай, який ходив. Тож цим трамваем ми й поїхали до селища чи околиці, що зветься Ліхтенфельде. Там майже серед поля стояв поїзд. Квитки ми вже мали. Знайшовши потрібний вагон і наші місця, влаштуємося, хоч надворі ще ніч, але ліхтарі дають можливість орієнтуватися в місцевості. У вагонах уже було трохи пасажирів.

50. З Берліну до Мюнхену

Після стількох тривог і переживань, а найбільше за долю дітей, нарешті, зідхаємо з деякою полегкістю. В Ексцельзюрі бачили Олексу Воропая з дружиною, але де вони поділися, не знали. Хотілося б мати, хоч когонебудь з своїх людей, із знайомих, щоб разом їхати.

Тепер уже, трохи заспокоївшись, починаєш думати, яка то жахлива річ війна! Скільки вона поглинула людей, скільки осиротила дітей, скільком розбила вщент життя, скількох вигнала з рідної землі, кинувши в невідоме.

Уже перед ранком поїзд рушає. Тут довідуємося, що це ще не Людвігсфельде, а приміська станція, звідки до Людвігсфельде треба їхати з 20-30 кілометрів, а звідти вже буде поїзд до Мюнхену. Справді, треба було їхати ще до станції Ютебок, а звідти вже пересадка на Мюнхен. В Ютебок знову чекаємо на мюнхенський поїзд в приміщенні станції. Поруч нас дівчатка, виглядом українські, в хусточках. Але виявляється, що це фольксдойчі з Одещини. Вони скучають за Україною також, хоч українською мовою не розмовляють. Сидимо з непевністю, чи буде звідси поїзд до Мюнхену, чи ні. Може, ще доведеться вертатися до Берліну та чекати там. А в думках пече, що покинули на станції мішок з книжками та паперами, в яких є вартісні речі. А на стіні в кімнаті забули зняти спільне фото всіх випускників Харківського Державного Педагогічного Інституту, разом зі мною. Щоб я дав, щоб мати те дороге для мене фото. Лишилося десь і друге фото: літературний гурток, яким я керував у 116 середній школі. Скільки на тому фоті милих облич моїх дорогих учнів. Мені вони такі рідні, що я хотів ще за місяць з Мюнхену вертатися по них до Берліну. Але було вже, мабуть, запізно. Та чи й міг я добратися в таку завірюху туди і вирватися назад звідти?

Уже ввечорі чуємо оголошення, що є поїзд до Ляйпцігу. Забираємо речі й біжимо до того поїзда. Надворі дощ. Сідаємо у вагон для дітей. Там, крім нашої, ще дві коляски з дітьми і багато інших дітей. У темряві розміщуємося. У нас би у таких випадках було б багато крику, лементу, сварні, а тут все відбувається тихо, спокійно.

Добре, що Галя спить. Нескоро поїзд починає рухатися. У Галле знову пересадка. Тут випадково зустрічаю свого земляка Я.Маслівця, родом з Бірок, але не було часу поговорити довше. Станція велика, багато ліній і платформ. А надворі ніч. Заходимо до кімнати. Там дають молоко для дітей. В кімнаті тісно, але тепло. Леся сіла й задрімала на речах, дружина біля коляски, а я йду й лягаю на пероні на лавку. У залях і на перонах багато військових. Довідуся, що вже є поїзд на Ляйпціг. Беремо речі й біжимо до того поїзда. Це ж Ляйпціг славиться великими світового значення бібліотеками. Це колись я сюди вислав видання нашого видавництва німецькою мовою.

У Ляйпцігу величезний вокзал, ще стрункіший, ніж у Галле. Теж був побомблений. На пероні зустрічаємо Віктора Росінського. Він теж їде до Мюнхену. Далі їдемо вже разом. Що далі, то місцевість гористіша. Минаємо Пляуен. Це ж тут виходила газета "Земля" та журнал "Дозвілля". На станції Гоф знову пересадка. Ідемо з Віктором на розвідки. Станція надиво довга, власне перон. У станції дають добрий суп, чай. Надворі починає світати. І аж об 11-тій годині дня, нарешті, з великими труднощами сідаємо в мюнхенський поїзд і встаємо на станції Пасінг, передмістя Мюнхену. Тут нас спрямовують знову до гуртожитку для евакуйованих у приміщення школи.

51. Мюнхен

На щастя, не зважаючи на обставини війни, майже всі наші пакунки щасливо дійшли до Мюнхену. Пропав тільки невеликий пакуночок з черевиками дружини та ще чимсь. У Пасінгу (це за 15 кілометрів від Мюнхену) в гуртожитку зустрілися з Володимиром та Катериною Кривуцькими. Його я ще знав трохи з Харкова. За німців він працював директором театру, хоч вистав було мало через прифронтові обставини. А його дружина, талановита артистка Бранка. Там же зустріли й інж. Миколу Приходька з дружиною.

Був у Мюнхені. Він дуже розбомблений, а людей по вулицях ходить багато. Мабуть наїхали, втікаючи від фронту. Аж дивно, де вони тут живуть у руїнах. В Мюнхені вже працює український комітет.

Ми з Віктором відразу кинулися шукати приватне мешкання, бо в гуртожитку в одній кімнаті живе з 20 осіб з родинами. Правда, Росінський був спритніший за мене: він швидко знайшов собі мешкання, разом з батьками. Може, він мав якісь спеціальні документи, може він вважався фолькдойчером - загалом він скрізь легко влаштувався. Мені ж довелося з місяць блукати по навколишніх селищах, доки поблизу Пасінгу, в Ной Аубінгу, пощастило знайти маленьку кімнату з кухнею. Господиня пані Штосер жила з дітьми на першому поверсі, а ми нагорі. Її чоловік за крадіжку гусака був засуджений на рік до в'язниці.

Хоч війна ще не закінчилась, а в Мюнхені вже працював український комітет. Особливо активними й досвідченими в цьому були західньоукраїнці. Вони фігурували як польські піддані, і їм не загрожувала так дійсність, бо за Ялтинським договором, вони не підлягали репатріації. Тому східняки боялися вилазити наперед і в комітетах їх було мало. Та й не всі західньоукраїнці, як їх називали "галичани" добре ставилися до нашого брата-східняка. Дехто виявляв

явне недовір'я, дехто вважав нас зараженими комунізмом, називали нас росіянами, ставилися часом зневажливо й упереджено. Та, на щастя, мабуть, більшість все ж таки виявляла прихильність, зокрема до тих, хто зберіг свою мову, звичаї, релігійність.

Тож, дякуючи Українському комітетові, 1-го квітня 1945 року в Мюнхені у великій залі відбулося Свято Шевченка з доповіддю і мистецькою програмою. Заля була переповнена людьми, стояли навіть в проходах. І все майже молодь, чепурно вдягнена, добрий вигляд, добра поведінка.

Серед публіки були й визначні люди - генерал Омелянович-Павленко, полк.Капустянський, які сиділи в першому ряді. Публіка, видно, зголодніла за рідним мистецтвом, радо вітала кожен виступ. Всім подобався виступ кобзаря, деклямації артистки Катерини Бранки, дружини В.Кривуцького. Трохи слабше пройшла інсценізація поеми "Гайдамаки" Шевченка. У п'єсці Черкасенка "До залізних стовпів" брала участь і наша Леся, виконуючи роль дівчинки, одну з двох головних ролей. Двічі публіка вибухала оплесками, задоволено сміялась уся заля.

16.4.45. Війна добігала до кінця. Як повідомила преса, англійці за останній час дуже просунулись вперед. Уже нібито були біля Нюрнбергу, висадили десанти. Гітлерівська територія все звужувалась. Кілька разів над нами летіли групи англо-американських літаків, кидали бомби, все дрижало, десь далеко палахкотіли пожежі, обрій затьмарювали повісма диму. То щось горіло в Мюнхені. Сьогодні о 10-тій годині поїзди вже не ходили до Мюнхену. Казали, з літаків обстрілюють поїзди.

Одної неділі в кінці квітня відбувся концерт, присвячений І.Франкові. Кривуцький від Комітету був одним з головних організаторів. Він заздальегідь звернувся до мене, щоб я прочитав доповідь. Я ще не мав великого досвіду читати прилюдні доповіді, тому відмовлявся, але, зрештою, мусив погодитися. У мистецькій програмі виступали артисти з деклямаціями. Серед них виступав відомий оперовий співак Орест

Руснак та найбільший успіх, певно, мали бандуристи.

Несподівано дістав листи від Анатоля Гака та Манила. Безмежно зрадів, що Анатоль Якович з дружиною живі й здорові, хоч близькі були до загибелі. Вони працювали в Дрездені, коли почався алярм. Поховалися десь у підвали, але бомби пробили стелю і багатьох людей побили, навколо все горіло, і вони чудом вирвалися з обіймів вогню й небезпеки.

Сьогодні знову алярм. Дивлюся в вікно й бачу, як просто на нас летять групами літаки. Зачиняю внутрішню віконницю і швиденько гоню всіх у підвал. Несу й корзину з Галею. Леся збігала по східцях униз, як чути було вже сичання бомби, що наближалась. Я нахилиюся над маленькою Галею, щоб хоч її врятувати, як буде падати стеля. Гримлять вибухи, хата здригається, вікна бряжчать, а двері цокотять, як зуби в перемерзлої людини.

Коли стихло, виходжу надвір. Над Пасінгом бачу стовпи диму. Пізніше зайшла Катерина Кривуцька й розповіла, що в Пасінгу багато будинків розбито, на вулиці повно скла.

28.4.45. Субота. 25-го квітня вночі ми пережили ще страшніше нічне бомбардування. Хоч бомби падали не так близько від нас, а нам здавалось, що вони падають навколо нашої хати. Напівпідвальні шибки, хоч і закладені цементовими плитами, всі висипались. Виявилося, що це були так звані повітряні міни. Вони падали на Пасінг. Вранці я пішов подивитися. Це за яких 400 метрів від нас починається околиця Пасінгу. Навколо електричної станції все розбито. Іноді від будинків не лишилося й сліду, ніби їх змело. В бункері підстанції, кажуть, убито 37 осіб, а в тому що біля станції - 100 осіб. Отже і бункери не врятували. Наша хата майже за півкілометра від Пасінгу, а всі вікна повилітали.

Американці, видно, наближались, чути гарматну стрілянину, вибухи бомб. Літаки уже не бояться літати низько і стріляти просто з кулеметів. Згодом покликала господиня пані Штосер і сказала, що по радіо оголошено Мюнхен вільним містом. Це, певно, щоб не

бомбили. В цей час почалось радіопересилання, спрямоване проти нацистів. Говорили про вільну Баварію, про те, що після закінчення війни все буде відбудоване разом з допомогою альянтів. А до крамниць стоять черги.

29.4.45. Надвечір пустився дощ. Я зайшов до Кривуцьких, які мешкали поблизу. Навпроти них зупинились дві панцерні машини. На одній три міномети. Увесь день ідуть від фронту піші німецькі солдати на Пасінг, видно, з розбитих частин. Гарматна канонада раз-у-раз схоплюється то там, то там. Десь ніби зовсім близько за Аубінгом. Вночі також кілька разів чути було стрілянину, будинок здригався.

30.4.45. Встаю о пів до сьомої, бо щоразу дужче гримає. Чути кулеметну стрілянину на західній частині селища, ніби зовсім близько.

52. Прихід американців. Кінець війни

Виходжу на подвір'я. Дивлюся - вздовж вулиці з автоматами наготові - іде вервечка солдатів, але ніби не схожих на німців. Вертаємось до хати. Аж заходить з гвинтівкою наготові американський вояк.

- Зі зінд зольдат? - питає він німецькою мовою іншого кватиранта будинку пана Надлера. Той відповідає, що ні, не солдат. Він просить дати напитися води. Потім заходить до кімнати Надлера й виносить італійську гвинтівку. Це йому, певно, видали від фолкштурму народньої самооборони, народньої армії. Але Адлера за це не арештовує і навіть не питає нічого. Ідучи повз, запитав мене, чи я не солдат.

А поблизу зрідка чути стрілянину. Ось повз нас по дорозі рухаються три танки і низка вояків. За якісь півгодини люди вже, не боячись, виходили на вулицю. Біля багатьох будинків бачу білі прапори. Навіть біля будинку якогось націонал-соціаліста майорить біле полотнище.

Виходжу на головну вулицю. Люди гуртами стоять біля хат. Серед них і "ауслендери", в яких бачу радісні обличчя. У частини німців - теж. Навіть деякі потискували американцям руки. Сходив до Кривуцького. Вертаючись, бачу, що навпроти нього окопується три гармати, готуються до вогню. Біля мосту п'ять американців розмовляють з дівчиною. Чую, вона говорить українською мовою:

- Он там, у другому будинкові, - каже вона, показуючи рукою, - на горищі. Я сама бачила, як їсти туди подавали.

- А де саме? - перепитав американець українською мовою. Мене це зацікавило. Підходжу до нього.

- Українець? - питаю.

- Українець - відповідає він.

- Добрий день вам, - кажу. - Він відповідає тим же. Але йому ніколи розмовляти, і він іде далі разом з іншими до того будинку, де нібито засіли німецькі вояки. А дівчина іде зі мною поруч. Вона й мені повторює те саме:

- Я сама бачила, - каже вона. - Німці, оті, що стоять, кажуть мені, навіщо ти видаєш, сердяться. Та ну їх к бісу, вони нам уже остогидли!

- А як до вас ставляться американці? - питаю.

- Як? Звичайно, добре, - відповідає.

- А ви звідки родом? - питаю.

- З Київської області, - каже. І вона пішла до тих американців, з якими недавно розмовляла.

Тим часом що далі, то більше машин рухається по дорозі. Одночасно кілька машин з полоненими поїхало в протилежний бік. Кажуть, поліція вся здалась і сидить під вартою у своєму будинкові.

13.5.45. Уже 8 днів, як закінчилась війна, як прийшли англо-американці. Але дивно: ні вбивств, ні розстрілів, ні арештів у нашому містечку. А що діялося б, коли б це прийшли червоні? - думаю собі. Скільки б тут було крові!? Тільки випадковий розрив шрапнелі забив двох "авслендерів", один з них - українець. А крамниці уже наступного дня були відкриті.

Учора втретє був за нової влади в Мюнхені. Знайомі розповідали, як у перший день приходу американців остівці та інші чужинці, що примусово були забрані сюди на працю, почувши волю, кинулися до крамниць, розбивали замки, ламали двері й забирали все, що їм подобалось. У великому складі сиру, що був у пакетиках, повно людей, брали, хто скільки хотів, під ногами валялося безліч розтоплених пакетиків того сиру, ходили по ньому.

На вулицях відбирали в німців велосипеди, ще й били, коли хто не давав. Та ми не були в перші дні миру в Мюнхені. Жодних запасів не зробили. У нашому селищі відкрили крамницю з посудом, і кожен хто бажав, узяв собі пару мисок, кухлів чи ще щось. Ми теж узяли дещо.

У Мюнхені пішли чутки, що всі чужинці мусять зареєструватися до 12-ої години в один з перших днів закінчення війни. Казали, що хто не зареєструється, ловитимуть. З вікна від знайомих бачу, що поліцаї ведуть групу авслендарів. Що робити? Знайомі теж в паніці.

Виходжу й іду додому манівцями, щоб не зустріти небажаних поліцаїв. А душа болить за дружину, за дітей. За мною фактично немає великої провини, хіба те, що потрапив до полону, а, прийшовши додому, надрукував кілька дописів у часописі? Чи то велика провини? А що діти винні? За що вони поневіряються по чужині? Як мені їх шкода. Коли я про них думаю, сльози тиснуться до очей, щось здавлює горло. Скільки я їм добра бажав, а що дав? Чужину? Голодне животіння, а може й загибель... А може якось урятуємося від гіркої долі, від режиму, що скував нашу землю й не дає волі, життя.

29.7.45 р. Я йшов з роботи. Підходячи до хвіртки, побачив Анатоля Яковича Гака, який ішов мені назустріч, виходячи з нашого двору. Очам не віриться. Його ми вважали загиблим у Дрездені, аж ось він живий... Такий звичайний, тільки схуд. Обнялися, привіталися. Вертаємося до хати. Розповідає, що він пережив. 13-го березня цього року врятувався від

Леся після участі у святі Т. Шевченка. 1945 р.

бомбардування, але втратив усі свої речі, а разом і рукопис роману "Золоті ворота", як німці віддали червоним цілу групу евакуйованих і їх разом з ними. Гнали їх на схід вдень і вночі під вартою.

Але таки вирвалися з тої халепи і почали рухатися на захід, розповідав, як він з дружиною пройшов триста п'ятдесят кілометрів пішки. По дорозі покинув і свою друкарську машинку, і все, що мав, а скрізь на шляху валялося безліч всяких речей, майна, машин, зброї - усе рухалося на Захід. Втікали від більшовиків усі: військові й цивільні, німці й ауслендери, старі й малі...

І я безмежно радів, що він врятувався, знову бачу його перед собою. Скільки разів ми згадували про них, але не було жодної вістки. Шукаємо для них притулок, даємо дещо з одежі, бо він не має навіть в що перевдягтися. Дві ночі ночує з дружиною в нас, а потім знаходимо поблизу тимчасову квартиру.

Отже тут же в Ноє Аубінгу знайшли собі потім притулок і Анатоль Гак, Кривуцькі та Олекса Веретеченко. Незабаром ми знайшли працю на виробництві в американців: ми прасували американські уніформи, які прали інші робітники там же на подвір'ї. Власне, на цьому виробництві ніякої праці виробничої не було. Тільки американці зробили собі там резиденцію для військової частини. Вони звозили сюди всі трофейні знайдені речі й нищили їх. Навіть привезли нові німецькі мотоцикли й понищили. Я бачив, як американець виніс з приміщення барометр і кинув на вантажне авто в сміття. Я швидко підбіг і забрав собі. Він і досі справно служить мені. Для мене було незрозуміло: навіщо нищити добрі речі? Мабуть, щоб для їхньої власної індустрії був ринок для збуту? Так я вирішив.

За прасування американці платили більше шоколядами та цукерками, зате ми мали можливість харчуватися з їхньої кухні. А вони мали добрі харчі, що й нас тримало при здоров'ї.

Кривуцький, що походив з Західньої України, знав англійську мову, читав американські газети й

інформував нас про новини. Раз-у-раз хтось із нас бував у Мюнхені і привозив свіжі новини. Весь час добрі вістки чергувалися з поганими. Весь час поставало питання: а що буде з нами?

Ми далі жили в тому маленькому будиночку пані Штосер. У неї був ще й інший квартирант, згадуваний раніше, Надлер. Якщо пані Штосер була добра й лагідна, то Надлер був холодний, небалакучий і непривітний. Не пригадую, хто казав, чи не сама господиня будиночка, що той Надлер належав до націонал-соціалістів.

Одного дня, десь уже на початку 1946 року, довідавшись про місце мого перебування, приїхав до мене з Мюнхену Іван Багряний. Він уже там організував нову партію - УРДП (Українська Революційно-Демократична Партія) і хотів і мене залучити до неї. Та мені здавалося, що, сидячи тут з дітьми, без порядної праці, в умовах вічної небезпеки з боку репатріяції, було не до партії. А він був ще не одружений, то мав вільний час і можливості, міг вільніше себе почувати. До того ж треба мати й бажання та смак до суто партійної роботи, яка потребує багато нервів і внутрішньої боротьби, до чого треба мати нахил.

Тим часом організувалися по таборах українські школи, гімназії. Почувши, що в Карсфельді уже існує українська гімназія, віддав я до неї Лесю. Навпростець від нас це було з сім кілометрів. Вона там жила в гуртожитку, а в суботу верталась назад. Майже щоразу я йшов їй назустріч, боячись за її безпеку. У тій гімназії викладав і наш земляк Микола Степаненко.

Завітав до мене якогось дня і професор Юрій Бойко, який уже викладав на курсах у Мюнхені українську мову та літературу. Ми з ним були вже добре знайомі ще з Харкова. Він позичив у мене рідкісні книжки, які я мав з собою. Пропонував читати лекції з мови на якихось курсах.

Працюючи на підприємстві, ми почали вивчати англійську мову. Навчав нас з Анатолем Гаком один німець. Мені вона давалась тяжкувато, а Анатолієві

Яковичу ще гірше, бо він гірше знав і німецьку мову. Навчав нас німець, який знав англійську мову. Тож нам доводилося мати справу разом і з німецькою, і з англійською. Це нервувало Анатоля Яковича, і одного разу він вдарив книжкою об стіл при вчителеві й нервово вигукнув, що він нічого не розуміє. Німець лагідно почав заспокоювати його й менше став давати складних речень.

Вістки про організацію таборів по всій американській та англійській зонах доходили до нас. Одного дня повернувся з в'язниці господар будиночка Штосер, і господарі почали домагатися, щоб ми звільнили мешкання. Знайти мешкання було тяжко, а до того не було чим і платити. Тож ми вирішили переїхати до табору до Старого Ульму, де вже було багато українців. Там уже оселився і Улас Самчук, Григорій Костюк, Микола Степаненко, Вадим Лесич, Олекса Веретенченко, а культреферентом уже працював Іван Сандул.

І одного дня ми вирушили поїздом до Старого Ульму.

XI

53. Знову в таборі переселенців

Табір у Старому Ульмі був уже досить заповнений, а до того таборова влада дивилась на нас, східняків, не дуже прихильно. Півдня сиділи ми на своїх клунках серед табору. Ледве вихали нас чотирьох до малої кімнатки, де вже був один західньо-українець. Ледве можна було повернутися в тій кімнатці, перегородженій якимсь запиналом.

Незабаром п.Сандул запросив мене бути культур-референтом табору. Організували ми там школу підвищеного типу, а також курси шоферів, де викладав інж.В.Чаплинський. Я організував також культурне життя, доповіді, концерти. Майже поруч за стіною жив літературознавець Григорій Костюк.

А Курпіта вже в Мюнхені, чую, видає цикло-стилевий журнал "Рідне Слово", просив і мене, щоб прислав якийсь матеріал до днів Шевченка. Починаю дещо писати. Іноді записую в щоденник поточні події. Вислав йому статтю про Т.Шевченка.

5-го травня 1946 року нашої Галі вже один рік і дев'ять місяців. На горох і картоплю вона каже "кабаліки", на машину "самима". Тількищо ми вечеряли. Галя набирає в свою ложку картоплі й кладе в мою, кажучи: "Ізь". Потім бере кухоль з молоком і пропонує мені: "Пий-пий".

- Як тебе звуть? - питаю її.
- Галя, - відповідає.
- А як прізвище?
- Ченко.
- А скільки в тебе очей?
- Дві очей, - каже.
- А скільки рук?

- Дві, - відповідає й простягає мені, вивертаючи їх долонями наверх. А потім, дивлячись, що я щось пишу, каже:

- Татусь писяти. - А за тим бере в мене олівець і каже: "Галя писяти буде. Папіль, папіль".

Я беру аркуш паперу й даю їй, але вона дає мені олівець, кажучи "Не мозю".

Так поволі росте миле дитя. А через два роки вона вже деклямуватиме невеличкі віршики.

23-го травня 1946 року. Учора по кімнатах робили трус. Хтось украв у спортсів дві діжки м'яса й якусь матерію.

25-го травня 1946 року. Сьогодні відзначаємо день смерти Симона Петлюри та Євгена Коновальця. Часопис "Українські вісті" (Новий Ульм) теж присвятив кілька статей Петлюрі. В таборі відбулась панахида. Священик сказав гарну патріотичну промову. Це серед табору. А потім у приміщенні, у великій таборовій залі, ціла програма вшанування. Відкрив полк. Куликівський. Доповідь зробив Юрко Вовк. Сцена прикрашена портретами Петлюри й Коновальця. Перед ними дві символічні могили, обкладені травою, барвінком. З обох боків почесна варта.

Після доповіді мистецька частина. Вірш деклямує режисер театру, а далі деклямує Галина Козар. Апель прочитав інж. Малюта. На закінчення вся зала співає національний гімн "Ще не вмерла Україна". Багато минуло років, як я ще 13-річним хлопцем разом з дядьком Борисом та братами ходив по садку і співав "Ще не вмерла Україна". Яке тоді було піднесення, що навіть я почував себе щасливим, що знову воскресла Україна. Це був тоді 1918 рік, коли я навчався в українській гімназії.

Того дня приїхав до табору, мабуть, до когось у гості Семен Підгайний. Я виходжу з бльоку "С", а він іде з Гр. Костюком і, ще не бачачи мене, питає Костюка:

- А що поробляє тут пан Нитченко?

- Бачте, який легкий на спомин, - каже Костюк,
- ось він іде до нас.

- Як поживаєте? - питає Підгайний, простягаючи руку.

- Та нічого, - кажу я, помаленьку. Жінка саме картоплю смажить, коли хочете, то ходімте до хати.

- О, то прекрасна річ! - вигукає Семен Підгайний.

- Такого моменту не можна пропустити, - додає, сміючись, Григорій Олександрович. Уже в хаті за столом Підгайний розповідає, що перестала функціонувати Доленківська група і що утворилась нова спілка чи ніби партія, яка підтримує УНР. Вона нібито продовжує визвольні змагання, історичний процес і розвиток без скидки на тридцятилітнє панування советів.

Поївши картоплі, виходимо на майдан серед чотирикутних бльоків. Після того, що відбулося в театрі, весь майдан ще захряс людьми. Люди стоять купками, розмовляють під враженням всього, що відбулось, прогулюються по майданові.

До нас приєднується Іван Сандул, і ми ходимо втрьох. Семен Підгайний пропонує взятися за збір матеріялів, спогадів про Петлюру, бо люди, його сучасники, помруть, і багато матеріялу лишиться невикористаним.

- Взагалі сором, - каже далі Підгайний, що наша інтелігенція не піднесла імені Петлюри високо, що це, фактично, сам народ його підніс.

Потім Іван Сандул розповів спогад про повстання в Нікополі проти більшовиків, під час якого повстанці знищили п'ятнадцять комісарів...

Щодня напливають різні чутки. Серед них багато й брехні, але завзято працюють і більшовики. Лише недавно закінчилась у Фюссені справа, про те, що якийсь провокатор подав червоним список, де було 375 осіб. Їх вимагали видати як злочинців. Коли почали викликати, то 140 вийшло наперед з юрби, а решта - ні. Тоді й цих відпустили. Але дев'ятьох тримали довше. Тоді табір оголосив голодівку й викинув чорний прапор. Боячись репатріяції близько 1700 таборян

виїхало в один день з табору, багато з них жило в лісі.

2-3-го червня 1946 року в Новому Ульмі відбувся з'їзд журналістів. Прибуло 90 делегатів і 35 гостей. Серед усіх я зустрів низку добрих знайомих: Олекса Варавва, Петро Карпенко-Криниця, Яр Славутич, Никифор Щербина, Василь Шимко та інші. Дві години йшла торгівля про порядок з'їзду.

У президії Зенон Пеленський, Анатоль Курдидик, Дацько, Василь Мудрий, Спиридон Довгаль. Головує Юліян Ревай. Ревай мені подобався своєю простотою, мова трохи відмінна. Він каже не сьогодні, а "днесь" (слов'янїзм) та ще кілька характерних слів. Він визначний діяч боротьби Закарпаття за свою незалежність. В обговоренні виступав Багрянний. Він між іншим сказав:

- Слово детермінізм - це концепція, від якої залежить наше існування, існування світу. Ми чуємо про атомові бомби, про різну зброю. Але головне не в цьому. Матеріаліст би сказав, що йде боротьба економічних сил. Що ж штовхає СРСР на експансію? Чи там перепродукція? Так ні. У них же навіть штанів не вистачає. Ні, їх штовхає доктрина, носієм якої є Сталін і його уряд. Ідея однаково сильна, чи підперта мільйоном людей, чи пером одного журналіста. Це, правда, парадокс. Проте більшовизм загине там, де він народився. Порушене питання дуже важливе, тому кожен український журналіст мусить думати над цим питанням, щоб зробити собі висновок...

Іван Майстренко казав:

- З ким нам іти? Це питання спіткало нас несподівано. Ми мусимо поставити собі питання: чи діє там революційна ідея, комунізм, чи щось інше. Чим пояснити, що люди, які боролися за комунізм, носять ордени Суворова? Чи Суворов мав щось спільне з комунізмом? Ні, все це рухало російський імперіялізм. Все те рухало дві лінії: інтернаціоналізм і російський імперіялізм, що спирався на комунізм...

В обговоренні якогось питання бере слово Гріненко і до чогось каже, що ми мусимо подякувати

нашим молодшим братам (нібито східнякам)... Але тут же Багрянний каже:

- Цей пан мусить попросити вибачення перед "молодшими братами". Але тут же чути голоси: "Та він сам звідти". Але Гріненко скоро зник, як і появився.

Петро Криниця на виступ проф. Володимира Шияна раптом, як Пилип з конопель, вискакує:

- Та що він нас за дурнів має?

Це прозвучало грубо й нетактовно. Всі здивовано оглядаються на Петра.

Наступного дня я секретарював на засіданні. Наприкінці Іван Майстренко зачитує відозву до підрадянських журналістів. Це викликає репліку Світозара Драгоманова. Він розводить руками й питає:

- Як це я можу советських журналістів називати братами?

Йому відповідає Сергій Домазар. Зрештою, опозиція вгамовується. Ще цікавішою звучить відозва, яку написав Іван Багрянний до канадських журналістів чи взагалі до закордонних. Хтось і тут хоче заперечувати, вбачаючи дуже лівий зміст.

12-го червня. Сьогодні я ходив з маленькою Галею по подвір'ю, потім вона зайшла до театру, сіла на першій лавці і хвилини п'ять оплескувала порожній сцені. В залі театру теж нікого не було. Можливо, вона думала, що коли оплескувати, то з-за лаштунків вийдуть артисти або піднесуть завісу. Потім пройшла, обмацала низку лав і вийшла з театру.

19-го липня виступала співачка Ганна Шерей. Всім сподобався її спів. Голос приємний, особливо гарно їй в українському вбранні. Цей концерт я організував і все приготував до виступу. Але сидіти потім біля співачки я не зміг, бо моя дружина ревнувала, наговорила мені грубостей.

Увечорі зайшов Багрянний, але вона лежала з книжкою в руках, не озиваючись.

20.6.46. Записав до щоденника:

В краю далекім, на чужині,
 Щодня я згадую й журюся:
 Чи ти жива, моя матусю,
 І з ким ти ділиш сум свій нині?

27.6.46. Сьогодні Багрянний подарував мені своє фото, і сьогодні ж Дацько сказав, що лист Івана Багряного до журналістів надрукували вже англійською та італійською мовами.

27.6. Із щоденника:

А Лесич взяв мене за груди
 І так писать мені звелів:
 "Я з МУР-ом¹ битися не буду,
 Про це даю сто чесних слів.
 Проте, як вийде моя збірка
 І МУР почне критикувать,
 Тоді усім вам буде гірко,
 Та пізно буде жалкувать.
 Я перескочу всі паркани
 І перед МУР-ом не спинюсь,
 У мене пороху ще стане,
 Щоб заснувати свій Союз.
 Бо я не Барка й не Манило,
 Яких ви любите хвалить, -
 У моїх віршах є та сила,
 Що може всіх вас спопелить.

9-го липня. Понеділок. Уже третій день сіє дрібний дощ. Ми з Григорієм Костюком працювали над "Бумерангом" Багряного, як постукав у двері й зайшов сам автор. Він був у доброму гуморі. Ми робили коректу його твору.

22-го липня.

- Галю, - питаю донечки, - скажи, кого ти більше любиш, мене чи маму?

---

¹ МУР - Мистецький Український Рух.

- Нікого не любис! - вигукує вона демонстративно й войовничо, стоячи на стільці біля столу й лясаючи в долоні: - І татуся не любис, і маму не любис, і Лесю не любис, і вуйка не любис.

23-го липня 1946 р. Уже майже тиждень, як ми організували в таборі мистецьку виставку. За три дні все було готове. Здавалося дрібниця, а скільки позитивного вона робить. Американці й німці лишають у книжці відвідувачів захоплюючі відгуки. На виставці є й відділ преси. Там лежить брошура Багряного. "Чому я не хочу повертатись до ССРСР". Вона ще тільки в рукописі, але вже перекладена німецькою мовою. Переклав її таборянин, проф. Данило Богачевський, а зредагували мову в редакції місцевої газети. Я сам носив і заплатив редакторові за роботу.

У неділю прийшла група німців і читали цю книжечку, передаючи аркуш за аркушем від одного до другого. Книжка ця виконала величезну роль у вирішенні нашої долі, бо її читали на засіданні Об'єднаних Націй.

Американці здивувались, що в нашому таборі є такі автори, що мають власні книжки, як Самчук, якого вже друкували й німецькою мовою. Учора я довідався, що Багрянний дістав 4 примірники того листа, що він писав звертання до журналістів. Його видали як брошуру¹.

Газета подала, що розстріляно генерала Михайловича, що боровся разом з німцями проти червоних за самостійність хорватів.

Справа з нашим переїздом до Штутгарту знову завмерла.

27 липня. Увечорі Олекса Веретенченко читав у театрі свої вірші, поеми й переклади. Але через погоду - почалась ціла злива - людей у залі було мало. Його історична поема "Чорна долина" мені дуже сподобалась.

---

¹ Лист - звернення з'їзду журналістів до радянських та закордонних журналістів.

30-го липня. Улас Самчук у домівці читав уривки з свого нового твору "Ост". Прекрасні думки, філософські узагальнення, гарно змалював події в Україні. Того ж дня проф. Гр. Шерех подарував мені свою книжку "Український правопис".

31-го липня. Сьогодні Гр. Подоляк (Костюк) прочитав доповідь про життя і творчість Багряного. Доповідь змістовна, багато цікавих думок і досконало проаналізував головні твори.

Ще в театрі підійшов Леонід Лиман. Дружина Уласа Самчука Таня запитала його:

- Яким ви поїздом їхали?

- Самим найгіршим, - спокійно відповів Леонід. - Я рвусь уперед, а він зупиняється на кожній станції. У вагонах їхало багато євреїв.

1-го серпня, 1946 р. З нагоди початку праці в низці таборових шкіл відправили службу Божу, а потім зібрали всіх й оголосили про місця навчань та розклад лекцій. А я опікуюся школами і викладаю в них.

Сьогодні знову всі заговорили про переїзд на нове місце. Кажуть, що наступного тижня вже вивезуть нас звідси. Як набридають всі ці готування до нових обставин, до пакування речей тощо.

4-те серпня. Сьогодні страшна спека. А вчора наша школа поставила одноактівку Ст. Васильченка "Свекор". Пройшла дуже добре. Отже даром я переписав цю п'єску й допомагав готувати. Привіз з собою з дому.

Сенсація! Іван Багрянний одружився! Жіночка Галина на вигляд приємна і красива. Дай Боже, щоб щасливо у згоді жили, бо він уже стільки переніс злигоднів, що пора вже мати родину втіху.

8-го серпня відбувся у нас у таборі, в Старому Ульмі, Вечір творчості Багряного. Він прийшов з дружиною Галиною, Дацьком і Павлом Малярем. Спочатку людей було малувато, а потім заля виповнилась. Читав добре, з запалом, певно, що людям сподобалось. Особливо сильно написані вірші з "Золотого бумеранга", поема "Гуляй-Поле", "Батіг" та цікаві сатири й пародії. Пані Віра Чаплинська піднесла йому 2

букети квітів. Він був дуже задоволений. А я тим більше, бо це ж я організував, бо я ж культ-референт. Багрянний пообіцяв дати вечір прози.

У четвер ми вперше почули, про остаточне рішення про переїзд. А в п'ятницю попередили, що в суботу 19-го серпня їхатимуть перші дві групи по 140-180 осіб. Вивішені були перші два списки. Люди забігались, заметушилились. Багатьох розлучили з приятелями, навіть з ріднею. Ходили до канцелярії й просили викреслити з списку або замінити.

Дехто казав, що це спершу бунтарів та ледарів забирають. А увечорі я довідався, що вивісили другий список, людей замінили іншими, бо було багато незадоволених. Олекса Розмай теж приходив до інж. Малюти з проханням викреслити, бо у нього хвора дружина. Його вдень викреслили, а увечорі він довідався, що той список замінили іншими, що їде вся таборова управа та більшість інтелігенції, тоді він почав просити, щоб і його взяли, але йому відмовили.

Улас Самчук теж не потрапив до списку через своє прізвище. Мабуть, не дійшло до літери "С". Але увечорі прийшов Гр. Костюк і попросив мене поговорити з головою табору п.Писанчиним, також дав записку про те, що він з Самчуком хотів би їхати з 2-ою групою. За годину Улас Самчук уже був у машині.

Уранці на душі було якось неприємно. Ще звечора ішли балачки, що управа, роздивившись, що Корнталь гарне місце, вирішила захопити його собі.

- То кліка їде, - казали одні. А мій сусід близький Лисий, який чотири місяці ніде не працював, ходив і підкладав вогню:

- Завтра буде багато крові, - казав він у хаті.
- Так не минеться!

А бльоковий спакував свої речі й нібито збирався вантажитись самовільно. Пакувались ми нашвидку. Речі почали виносити з бльоків о 8-ій годині ранку. Було хмарно. Вночі йшов дощ, і надворі ще не просохло. Але машин довго не було. В черзі до управи стояло багато людей з різними проханнями. Нарешті, о пів до одинадцятої приїхали машини й

почали люди вантажитись. Я був радий, що їде Самчук, але було шкода, що не їхала наша приятелька учителька пані Ірена Калиняк. Лише перед першою годиною вирушили з двору. Люди якось поволі вгомонились і випроваджали нас, махаючи руками на прощання.

Машини несли нас чудовими краєвидами, переїжджаючи великі мости, минаючи на шляху гори, вкриті лісом, то летіли над урвищами, над глибокими ярами. Багато мостів були висаджені в повітря під час війни, і їх тепер будували або ремонтували, а поруч збудували тимчасові. Чудесне асфальтове шосе вело нас в бік Штутгарту. Що далі, то більше було над дорогами садів. Було пів до четвертої, коли ми приїхали до Корнталу, що був за кілька кілометрів від Штутгарту. За 2 години ми вже одержали мешкання, з яких лише вчора виселили поляків, їх перевезли до табору в Гайльброн. Казали, що за два тижні на наше попереднє місце, до табору в Старому Ульмі, мають привезти євреїв і що там навіть виселять ще й сусідню вулицю і навколо обнесуть дротяною огорожею.

20.5.46. І от живемо на новому місці. Я з дружиною й двома дочками, Лесею й Галею. Маємо одну кімнату, канапу, два столики, дві шафи, ліжка і п'ять стільців. Стало трохи схоже на людські умови, хоч іще досить тісно. Будиночки чепурненькі, переважно двоповерхові. У нас теж двоповерховий будиночок. Нагорі живе пан Світлик з родиною. Поблизу в будинку оселився Улас Самчук, в сусідньому - Юрко Филипович з дружиною, онук чи небіж поета П.Филиповича. Через два будинки від нас - Григорій Костюк з дружиною та сином Тодею.

Сьогодні двічі заходив Улас Самчук, казав, що дістав листа з Америки. Пишуть йому, що там видали його роман "Волинь" в перекладі англійською мовою, але з виїздом доведеться почекати до весни. Улас Олексійович також розповідав, що він писав замолоду вірші, але вони йому не дуже вдавались, тому перейшов на прозу. У Мюнхені нібито вже друкується його новий двотомний роман "Життя Василя Шеремети".

27-го серпня. Учора приїздив Михайло Воскобійник. Розповідав багато цікавого про боротьбу порти Зенона Пеленського за часописи. Також розповів, що польська газета повідомила, що брошура І.Багряного "Чому я не хочу повертатися до СРСР" в Америці надрукована кількома мовами, а загальний тираж становить чотири мільйони. Нібито сам Пеленський казав, що в Америці на conto Багряного вже лежить у банку тисяча сімсот доларів.

28-го серпня. Учора я їздив до Ульму. На нашому старому місці вже мешкають євреї. А в Новому Ульмі повісився один гімназист (там уже почала працювати українська гімназія). Він лишив два листи, один з них адресований до проф. Леоніда Білецького, директора гімназії. Нібито написав, що вирішив покінчити самогубством через те, що його цькувала одна партійна група.

А п.Світлик розповів, що одна жінка недавно приїхала з Польщі, уже після голосування. Розповідала про репатріацію українців з теренів, які відійшли до Польщі. Спершу прибуває до них репатріаційна комісія й запитує, чи хотять люди репатріюватися до советів. Всі відмовляються. Тоді приїздять до тих сіл авта з польськими жовнірами, які починають хапати й бити нагаями людей і кидати до приготованих авт. Везуть їх на станцію, садовлять у вагони і знову запитують, чи вони хотять репатріюватися. Але знову всі відмовляються. Тоді їх відвозять назад до села. А вночі налітає польська боївка й починає мордувати та вбивати людей. На ранок знову з'являється репатріаційна комісія, і більшість людей погоджується їхати. У них відбирають підпис, що репатріюються добровільно, а на польсько-радянському кордоні знову беруть підписку про добровільність.

Недавно мій сусід Світлик зустрів знайомого ще з Галичини єврея. Він сам перший пізнав Світлика. Той єврей розпитував, яке тут життя, а потім розповідав сам:

- Добре, що ти виїхав, бо навряд, щоб ти лишився живим... Там не життя, а балаган, болото, що душить

усіх.- Але прийшли інші євреї і, почувши розповідь свого земляка, почали заперечувати й лаяти його.

Багрянний розповідав, що у поїзді поруч сидів старий єврей, який після тривалої розмови й знайомства сказав, що в Мюнхені він був свідком, як до одного хлопця-українця підійшов єврей і обвинуватив його в убивстві в Галичині євреїв.

- Почувши ту сварку, - розповідає старий, - я підійшов ближче й пізнав того хлопця. Він був із нашого села. Коли прийшли німці, його заарештували за протинімецьку пропаганду й вислали на працю до Німеччини. Тепер хлопця повели американці кудись, а з ними пішов і той, що обвинувачував. Я теж пішов слідом, - розповідає далі старий. - Американець, ведучи хлопця, вже давав йому стусанів під боки. Привівши до поліції, американець разом з іншими почали допитувати. Хлопець категорично заперечував наклепи, казав, що він був висланий на працю до Німеччини. Але йому не вірили. Тоді я сказав, що знав цього хлопця ще дома, що він з того самого села, що він не брав участі в убивствах євреїв, а що його було заарештовано за боротьбу проти німців. І хлопця, нарешті, відпустили.

12-го вересня 1946 року. Я їду в поїзді з Нового Ульму до Штутгарту. В купе всі місця зайняті, але одно місце ще вільне. Коли хтось заходив і питав, пасажери відповідали "Безецт". Нарешті, сів якийсь старий чоловік. Але скоро й він схопився й пішов десь до іншого вагона. Потім залетів молодий, трохи горбоносий, рудуватий з валізкою в руках.

- Цей теж, мабуть, скоро втече, - сказала моя сусідка.

- Ні, цей же з приданим, не піде, - каже інша.

- Да-да, - раптом, сміючись, озивається він сам, - етот не уйдьот.

Всі засміялись від несподіванки, бо всі думали, що то німець. Але виявилось, що він поляк. Він був досить балакучий і відразу почав розповідати, що з 1939-го по 1946 рік був у армії. Перші п'ять років у радянських десантних частинах. Його часто викидали з

Дружина письменника Івана Багряного, Галина

літаків у запілля німців. Він тоді був одягнений в німецький однострій, знав добре німецьку мову. Він з підробленими документами з'являвся або в штаб якоїсь частини, або потрапляв на передову лінію фронту, вивчав обставини, дізнавався детально, що його цікавило, а потім переходив назад на советську сторону. Має вже 10 нагород.

- Раз перед Варшавою, - розповідає він далі, - ми мали наступати. Але спершу дали наказ зловити й привести язика. Відправляють для цієї мети групу червоноармійців. Ідемо до Висли. По той бік німці. Поверх основного льоду була вода, але вимерзла, лишилась тоненька крига. Починаємо іти через Вислу. Крига лущить під ногами. Німці помічають групу й починають бити. Тоді ми з товаришем відокремлюємося й переходимо Вислу трохи збоку. Німців на протилежному березі не було, їх, мабуть, перекинули туди, де зчинився обстріл нашої групи. І ми безперешкодно потрапляємо до шанців. Скрізь порожньо. Ідучи обережно далі, помічаю бункер. Мій товариш хотів кидати гранату, але я стримав, бо це б зчинило тривогу, прибігли б німці з сусіднього відтинку, а бункер може порожній. Підкрадаємось ближче. Бачу: німець смажить яєшню, а другий спить. Наблизившись наставляю автомат обмотаний білою марлею, замаскований під біле. З їхніх гвинтівок забираю замки. Німець слухняно підносить руки. Другого беру за ковнір, і обидва ідуть з нами. Наближаємось до річки. Але в той момент, як ми були вже посеред річки, метрів за сто від берега, помітили нас німці й відкрили вогонь з автоматів. Кулі свистять біля нас. Ми впали на лід, а поміж нас полонені. Бачу, що ми пропали. Я тоді витягаю ракетницю й даю три ракети. Але з нашого боку ніхто не реагує. Даю ще раз, - і наші розпочинають вогонь по німцях. Відтягають увагу німців - і ми врятовані. Добираємось до своїх. А через вісім днів дістаю нагороду...

Оповідач на хвилюк замовк, але його зрушило з місця запитання:

- А що ж сталося з тією групою, з якою ви спершу вирушили?

- Ті майже всі загинули. А полоненим "язикам" пообіцяли, що коли скажуть правду і наступ удасться, їх відпустять до своїх. І що ж - Варшаву взяли майже без бою, але полонених не відпустили, а післали до табору полонених, як і інших.

На тому його розповідь на хвильку припиняється.

Поруч мене сидить німець в шкіряному плащі. Коли поляк почав розмовляти з дівчатами, двома товстими німкенями в штанях, німець і собі вмикається в розмову. Починають сперечатися за Гітлера. Дівчата лають Гітлера, а німець боронить, доводить, що Гітлер хотів для німців добра: не було роботи, він дав роботу. Не було чого їсти, він дав їжу, створив індустрію, а що програв війну, то хіба за те лаяти?

- А що робили ес-еси, - каже поляк, - хіба то методи війни? Малих дітей брали за ноги й убивали, кидали в огонь...

- Я такого не бачив, - каже німець.

- Не бачили? Шкода, - каже поляк. - А я бачив, і він починає розповідати про різні звірства німців. А на легкі репліки дівчат проти Гітлера німець каже:- Ви за Гітлера руки підіймали, оплескували, а тепер, коли він програв, лаєте. - А далі розповідає:

- До мене прислали на мешкання одного американця-офіцера. Він прийшов і відразу питає мене:

- Ти націонал-соціаліст, гітлерівець?

- Так, - кажу йому, - націонал-соціаліст.

- Ніхт гут, - каже американець і почав глузувати з Гітлера. Але я йому сказав, що брехати не буду, як багато інших. Я був націонал-соціаліст і кажу про це відверто. Хіба вам, кажу, брехня приємніша?

- Правда, правда, - відповідає американець,- треба правду казати...

А німець далі обурюється за фальшивість людей:

- Узяти б Сталіна. Адже його після Гітлера вважають найгіршою в світі людиною, а й йому всі оплескують...

- Попробуй не оплескувати! - вигукує поляк, усміхаючись й хитаючи головою.

- А скажіть, звертається до поляка моя сусідка, - у советів таки є демократія чи немає?

- Ні, там демократії немає. Там завжди всі за і нікого проти. Правда, бувало, що приходять на фронті командир і питає:

- Хто добровільно піде по язика або в десант? Усі мовчать. Тоді він відраховує трьох-чотирьох, які найбільше кривляться, й посилає. А одного разу я був випивши і погодився добровільно йти по язика, а за мною і мій товариш. Тоді командир нас лишив, а взяв тих, що не хотіли.

- А як же ви тут опинились? - запитує поляка. - Воювали за Сталіна, за Польщу, тепер маєте обох, а жити там не захотіли?

Поляк хвилю мовчить, дивиться на свої руки, на черевики, а тоді каже:

- Досить, я вже своє одвоював. Ніде було дітися, то мусив служити, а тепер війна закінчилась, я вцілів, вистачить. Мені там більше робити нічого, а тут у мене повно друзів. Знайшов навіть і своїх двох сестер. Хочу тепер пожити трохи по-людському, без злиднів і небезпек, де тебе знищать за одно слово...

- А як же ви сюди потрапили? - знову допитуюсь.

- А так: порвав усі свої зайві документи. Прийшов у Штетіні на станцію, а там саме відправляють німців на англійську зону Німеччини. Я добре говорю німецькою мовою, сказав - і взяли. А що мені, все тут є. А там ще іди воюй проти АКА (польська "Армія крайова" партизанка) та інших партизанів, ще десь убу'ють або скалічать...

Тим часом німець обурюється політикою американців:

- Ось хай почнеться війна, ви думаете, що всі німці не підуть у партизани, щоб здобути собі Німеччину?

- Е, той час минув, - каже поляк, - поки вони підуть у партизани, то американці їх накриють.

Тим часом поїзд зупиняється. Не помітили за розмовою, як доїхали до Нового Ульму. Виходимо з вагона, прощаємося з усіма співрозмовцями.

15-го вересня. Я щось пишу, а Галя сидить у мене на колінах і питає:

- А що ти пишеш?

- Це я записую, що вчора бачив.

- А нащо?

- А так мені потрібно. А що б ти хотіла, щоб я записав? - питаю.

- Записи і Тодю, і Ілу (Іру - Д.Н.)

Учора читав комунікат про звільнення Тараса Бульби з ув'язнення. Його заарештували нібито англійці за співпрацю з Гестапо, за єврейські погроми. Але після річного слідства все те відкинуто. Він довів, що нічого спільного він ні з німцями, ні з погромами не мав.

16.9.1946. Тількищо пані Хархаліс розповідала про свого сина Тараса, який сьогодні уперше прийшов до німецької гімназії. На перерві кілька юнаків дивувалися, що він не вміє по-німецькому читати, але розмовляє. Тоді він витяг з-під лавки "Історію України" й запропонував їм, щоб прочитали. Хлопці ще більше обтовпили його, дивилися на ту книжку українською мовою і теж не могли прочитати. Тоді попросили, щоб він сам прочитав. Він прочитав кілька речень, але вони нічого не розуміли. Так Тарас виправдався за незнання читати німецькою мовою.

26.9.46. Учора їздив до Ульму. Починає виходити часопис "Українські вісті" великим форматом. Бачився з Багряним. Дав мені свої сатири й пародії. Обіцяв дати примірник своєї книжки "Золотий бумеранг", що виходить з друку.

Якось у Корнталі заходив до мене п.Мамус. Я саме лежав у напівтемній кімнаті і присипляв Галю, як постукало в двері. Я відчинив. Це був наш таборянин Мамус із якимсь молодим чоловіком. Я запросив їх на балкон. Майже відразу він почав рекомендуватись, що він прибув від УГВР, що в сучасний момент треба

єднати сили, а не розбивати їх, що мені як літературному робітникові слід би порозумітися з УГВР. Радив поїхати до Мюнхену, зустрітися з якимсь п.Вовчуком. Також підкреслив, що їм потрібні люди, які виробляли б платформу життя, обґрунтовували шляхи боротьби і тд.

- Але вибачте, - сказав я, - я літературний робітник, але суто політичних статей не пишу.

- То нічого, - сказав він, - нам і такі літературні робітники потрібні. А в літературній праці ми могли б вам багато допомогти, ми маємо добрих фахівців.

- Та щодо порад, то якраз тут живуть або бувають найвідоміші літературознавці й письменники, то я маю можливість з ними порадитися, - сказав я.

Ще говорили про МУР, питав я про погляди угаверівців на МУР тощо. А наприкінці він сказав, що, в разі моєї згоди, я можу сказати про це п.Мамусові, який допоміг би мені потім пов'язатися і навіть приїхати до Мюнхену.

19.9. Вийшла з друку збірка поезій Івана Багряного "Золотий бумеранг" - з ґрунтовною передмовою Б.Подолька. Майже одночасно вийшов роман Уласа Самчука "Юність Василя Шеремети". Щоб трохи вийти з матеріальної кризи, а також допомогти їм у реалізації тиражу, взяв я 125 прим. "Золотого бумеранга" та з сотню твору Уласа Самчука "Юність Василя Шеремети". Дали мені 30% знижки, і я почав розповсюджувати серед своїх сусідів, потім поїхав до Людвігсбургу. Там на прохідній до табору почали розпитувати, що то за книжки, робили певну контролю, але пропустили, і я за пару годин чимало того добра продав. А разом з тим зустрів не одного земляка, що було для мене великою приємністю. Люди жили в тісних кімнатах іноді по кілька родин разом. Порівняно з нашими теперішніми умовами незрівняно гірше, але купували книжки.

Повернувшись звідти, я взяв ще книжок повний наплечник і вирушив до Майнц Кастелю. Їхав уночі і приїхав уранці. Там теж була відповідна контроля.

Продавець із мене поганий, ніколи таким ділом не займався, але обставини - відсутність грошей для прожиття - змусили мене взятися за цей бізнес. Якесь почуття сорому й неприємности весь час переслідувало мене під час цієї подорожі. Ще нічого, коли не зустрічав знайомих, але в одному коридорі, постукав я у двері, і мені відчинив мій добрий знайомий ще з Харкова, С. Бервицький, з дружиною якого я разом кінчав Харківський Педагогічний Інститут.

Це була несподіванка і для мене, і для нього. А ще соромно мені було, коли побачив за його плечима моложаву чорняву пані. Я знав, що його дружина, Валя Бервицька, померла у Відні, і він, як я довідався, одружився вдруге з цією чорнявою. Він запрошував мене випити шклянку чаю, перекусити, та я швиденько пішов далі. А що він був досить скупий на купівлю книжок, то тільки вона придбала собі якусь одну чи дві книжки.

Але траплялися любителі книжок та ще прихильники обох цих авторів, які купували по кілька однакових книжок, для себе та знайомих.

Лишивши свій рюкзак у кімнаті, де мені дозволили переночувати, я взяв трохи книжок і пішов до клюбу. Там було чимало людей, зустрів і книголюба, який узяв кілька книжок. Зрадівши, що моя торгівля пішла непогано, вискочив з цього клюбу і хотів побігти до свого бльоку, де зупинився. Але в темряві не помітив залізного кілка, що стояв перед клюбом, як залишок огорожі, і так ударився коліном об ту залізяку, що думав, що розторожив те колінне яблуко, що охороняє суглоб. Лаючи себе на всі заставки, пошкандибав я до свого бльоку, лишив течку й пішов до таборової клініки. Там дівчата - німкені - такі непривітні, помазали мені йодом і зав'язали, але я щасливий був, що не розбив "яблука". Але зовнішню шкіру розбив до кістки і навіть штани на коліні трохи порвав.

Наступного дня я вже їхав поїздом назад і був задоволений, що і допоміг Уласові Самчукові та Іванові Багрянному, і собі щось лишилось з тієї торби грошей, яку з собою привіз. Пригадую, що "Золотий

бумеранг" продавав по десять німецьких марок.

Приїхав якраз до Корнталю Іван Багрянний з дружиною. Виявляється, що вона була співачкою в хорі Городовенка, і він познайомився з Галиною, коли Городовенко приїздив до Ульму. Вона походить з Волині.

Іван сказав, що у грудні вийде його роман "Тигролови", а я казав, що дай Боже, щоб вийшов хоч на весну. Домовилися, що хто програє, купить два кілограми яблук.

Опівдні приїхали представники УНРРА, два євреї, а третій німець. Викликали всіх за списком тих, що не працюють. Питали, який фах і чи згодний працювати.

16-го жовтня часописи повідомили, що повісили засуджених до страти в Нюрнберзі. Герінг отруївся. Нарешті, прийшла до них черга. А коли ж прийде на Сталіна? От хто проситься на шибеницю!

30 жовтня, 1946. Улас Самчук прочитав уривок твору про Карпатську Україну, де й він боровся за її самостійність у час повстання. Написав динамічно, видно руку мистця. Прізвища деяких осіб змінені, як ім'я Кальчук - це сам автор.

15-го листопада 1946 року. У Людвігсбурзі відбувся з'їзд журналістів. З околиць Штутгарту з'їхалось чимало наших людей. Вибрали провід, мене - секретарем. Але на тому праця управи й закінчилась.

Учора, здається, вперше приснився Антоненко-Давидович. І якось дивно приснився, ніби це було поблизу фронту. Збираємося евакуюватися, а він нібито не хоче, каже що він тепер перебуває в російському таборі, і йому там непогано. Мене це неприємно вражає: це ж була золота людина, до якої я ладен був, здається, молитися, а чомусь потрапив до росіян.

Згодом заходжу до кімнати, де він був, аж дивлюсь - він в чорному костюмі, як і раніше, але без голови. Зовсім, як в кінофільмі "Людина невидимка". Але він розмовляє. Підходить до мене, але я чомусь не стривожений, кажу: - "То нічого, аби тільки вам не боліло". Де він тепер, яка його доля? Може, вже немає

живого? Який би я був радий побачити його ще живого, почути його голос, зустрітися в інших обставинах.

Учора одвіз друкувати на машинці свій рукопис "Шевченко в житті", буде до 100 сторінок, а в книжці буде певно 65. Дістав 85 фунтів яблук. Мені просто повезло, бо інші там і живуть, але дістати їм не пощастило.

16-го листопада. Багрянний після дискусійного вечора в таборі Нового Ульму, де була гостра перепалка, виходив з таборової залі, і якийсь бандит кинув на нього камінь, але, на щастя, промахнувся. Це було в коридорі. Казали, що будуть судити секретаря управи табору, він нібито причетний до цієї ганебної справи.

30-го листопада. Прочитав я проф. Леонідові Білецькому свій рукопис "Шевченко в житті". Професор схвалив, радив тільки побудувати хронологічно. Давав прочитати Уласові Самчукові й Гр. Подолякові. Самчук дав цілком позитивний відгук.

4-го грудня. Учора почала працювати в нас комісія по перевірці ДІ-ПІ. Люди насторожені, ходять знервовано, стоять купками на вулиці. Учора заповнили анкети, а сьогодні вже почався усний опит. Дехто вже чуває потилицю, що щось зайве написав. Я теж за порадою сусіда п. Світлика вліпив, що служив давніше в польському війську, в полку "Щельци Каньовські". А що як викинуть з табору, з ДІ-ПІ, одірвуть від родини?

Учора розмовляв з інженером Широкиим. Справив на мене погане враження. Говорить, немов якийсь провокатор. Високий, міцної будови. Але поранений в ногу, інвалід. Він всіх лає: він і проти Багряного та його партії, каже, що то все комуністи. Він і проти старої еміграції, проти ЦПУЕН¹, і проти "Українських вістей", хоч сам східняк. Був у Власова. Він і проти бандерівців. Я слухав його із здивуванням, а потім питаю:

---

¹ ЦПУЕН - Центральне Представництво Української Еміграції Німеччини.

- А за кого ж ви? Де ж те краще, на що маємо орієнтуватися?

- Не журіться, - каже, - воно є. Зараз іде ще шумовиння, а потім з'явиться й те, що треба, воно ще сидить і мовчить. Серед них є і генерали, і фахівці...

- А хто ж ті люди? Чи вони репрезентують Україну?

- Вони переважно підсоветські люди...

6-го грудня 1946 р. Учора проходив "скринінгову" комісію УНРРА. Заходив до проф. Білецького. Там саме був Тодось Осьмачка, який прочитав свою новелю про академіка Агатангела Кримського та його учня Левченка. На жаль, не чув початку, але те, що чув, подобалося. В новелі розповідається, як учень Кримського засперечався з академіком, який доводив, що повіситись чи покінчити самогубством не така легка справа. А Левченко, навпаки, доводив, що це не тяжко. А щоб довести, вони обидва полізли на горище, а там Левченко при Кримському надів на себе петлю й повісився. А Кримський в той час обернувся нібито до нього спиною, а потім зійшов униз. Причиною такого ставлення Кримського до Левченка було те, що останній брав деякі його праці чи статті, дещо переінакшував і друкував як свої.

Коли зайшла мова про мій рукопис "Шевченко в житті", то проф. Білецький сказав, що я можу надрукувати, що він схвалює й рекомендує до друку. Але чому я не скористувався тією пропозицією, і сам не збагну.

54. Нотатки із щоденника 1947 рік

9-го січня. Новий рік, як і минулого разу, не приніс нічого доброго для нас. Учора довідався, що мене викинули з ДІ-ПІ, але родина лишається в таборі, в дотеперішніх мешканнях. Завтра нас 47 осіб, викинутих,

відвезуть до переселеного табору до Мальтсгайму. Минулого понеділка Святвечір минув сумно, сидів дома. Подоляки запрошували, але дружина не спромоглась домовитися, як то це влаштувати спільно. Але у вівторок ми були на обіді в Подоляків. Був і Самчук та Багрянний з дружинами. Чимало було розмов про минуле, чимало й дискутували. А увечорі зібралися всі у нас на чай. Приходили колядники з вертепом, колядували. Серед них брала участь і Леся.

Моя Галя вже має майже два роки і п'ять місяців. Навчили її байку Глібова "Вовк та ягня", і вона, куди не піде, то просять її розказати цю байку. А вона розказує оригінально, з інтонаціями.

Сьогодні Улас Олексійович дістав десь санчата, і ми з ним возили Галю та Подолякового Тодю, а також вони спускалися з гори по снігу. Сьогодні морозу немає, сніг ліпиться, тому для дітей цей день був приємним і розваговим.

26-го січня. Розповідають, що в Мюнхені на Фраймані почала працювати комісія УНРРА, гірша за скринінгову. Людей опитують за методами НКВД. Люди застрайкували, не захотіли йти, але їм загрозили, що їх репатріюють, якщо вони не підуть на комісію. Та люди пішли й накидали їм купу ДІ-ПІ карток, не бажаючи далі перебувати під опікою УНРРА. Надійшли відомості, що й на англійській зоні відбуваються подібні скринінги. А таємний наказ УНРРА ходить уже по руках. Там написано, які питання слід ставити при перевірці та хто не може бути ДІ-ПІ. Литовці теж збираються страйкувати: не йти на перевірку.

Я вже два тижні шукаю мешкання. Для себе я вже знайшов кімнатку в Корнталі, але для родини вона не годиться. Тим часом видавництво "Прометей" пропонує роботу - завідувати експедицією або посаду директора Видавництва.

24 березня. Я прокидаюсь уночі, і щоразу гнітить думка, що я на чужині, хоч добре знаю, що теперішня рідна земля незрівняно гірша, ніж чужа. І коли вже закінчиться оця непевність, оце очікування якогось спокою й певности. Люди вже починають записуватися

на виїзд до Канади, Бразилії, Парагваю, Австралії. Я теж записався, та чи поїду? Он у Людвігсбургу на скринінгу викинули половину людей. Серед них вся інтелігенція: Колодій, Григор'єв, і навіть голова табору. В Ельвангені викинули 700 осіб з трьох тисяч.

Я вже шість разів з'їздив до Авґсбургу у справі видання моєї книжки "Шевченко в житті", але й досі нічого не виходить. Спершу мене водив за ніс Манило, а тепер - Царинник. Завтра поїду знову і якщо ще не склали, то заберу рукопис.

Цими днями Трюман виголосив протикомуністичну промову. Мають нібито заборонити компартію в Америці. У Парагваї комуністичне повстання. Греції та Туреччині Америка дає 400 мільйонів доларів, щоб охоронити від більшовизму.

Сьогодні дістав з Інґольштадту від Василя Софронова-Левицького збірник таборових сценок, де помістив і мою - "Золоте серце".

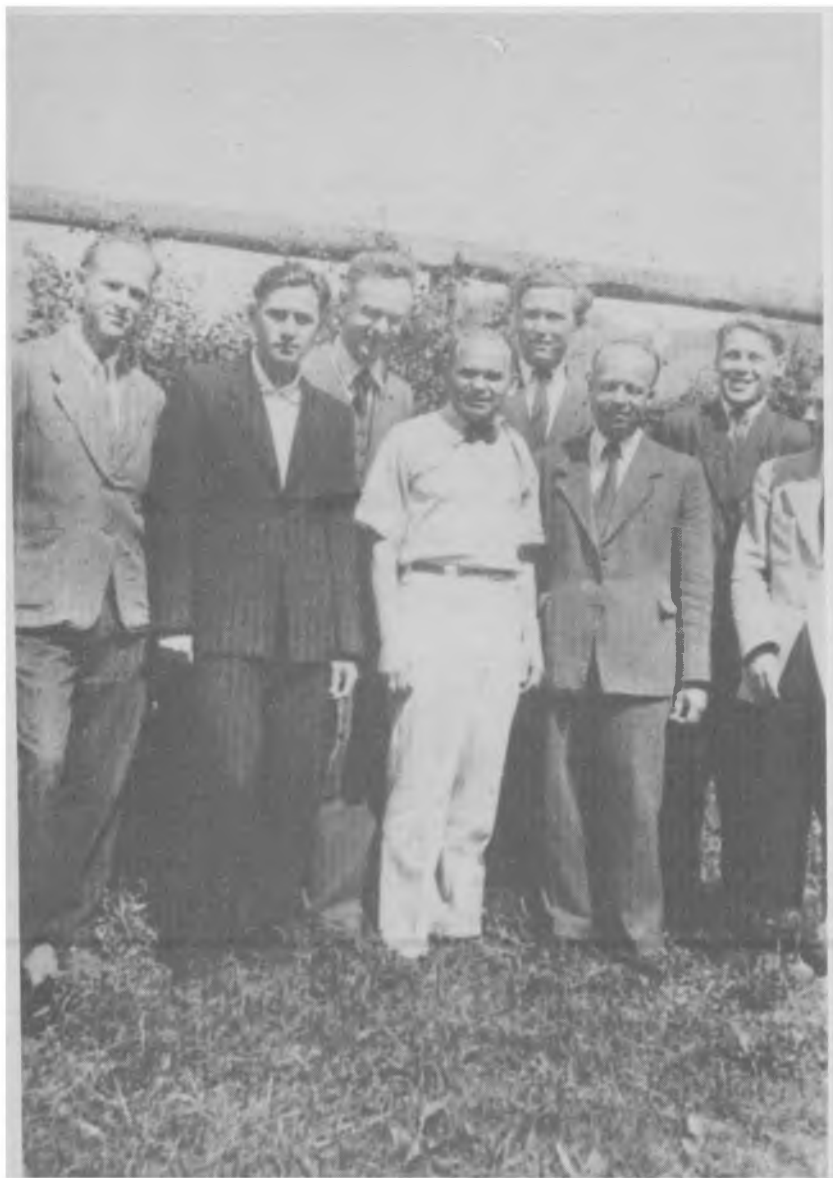
6-го квітня. Уже чотири дні, як працюю в редакції "Українські вісті". Робота легка, опрацьовую матеріяли. Сплю на столі, бо немає ліжка. А управа табору не дає мешкання для ночівлі, бо вона в опозиції до редакції, вважає її червонуватою, бож там самі східняки, а в управі самі західняки.

14-го квітня. Учора приїхав Баґрянний. Всі обідали в Подоляка. Була і Докія Гуменна. Кажуть, що вона написала великий твір "Діти чумацького шляху". Це було певною несподіванкою. Улас Олексійович жартував з цього приводу:

- Воно щось писальо, писальо і написальо велику книжку.

В декого з наших досвідчених, які вже читали ті чотири чи частину твору Докії Гуменної, коли її не було, просочувалися критичні вислови, ніби недооцінювали. Але як твір вийшов з друку, то всі побачили його велику вартість.

За обідом чи при зустрічах, як завжди, Баґрянний дискутував з Уласом Самчуком. Коли обговорювали одно оповідання Гуменної, де зачіпалося питання Бога, Баґрянний сказав:

Група письменників у Корнталі біля Штутгарту. 1948 р.
Зліва: Л. Полтава, Гр. Костюк, І. Манило, У. Самчук,
Ю. Шевельов, О. Веретенченко та Дмитро Ніценко.

- Я радше волю підтримувати "грішників", ніж "праведників", бо грішники шукають чогось, це конструктивний елемент, а праведники - деструктивний: вони сидять, склавши руки, і бояться будь-що зробити...

По обіді всі вийшли надвір і зфотографувались. Фотографував сам Улас Олексійович.

Учора Іван Бакало розповів, що в Мюнхені було розвішено плякати про потрійний морд, який нібито вчинили якісь авслендери, яких було п'ять осіб. Фота чотирьох були навіть на плякаті, а п'ятого не було. Уночі хтось понаклеював на порожньому п'ятому місці фото Сталіна. Уранці МР¹ (військова поліція) їздила і здирала те п'яте фото.

18-го квітня. Вночі проти 16-го квітня в таборі Нового Ульму група противників Багряного, вчинила бешкети: кричали під вікнами Багряного та Павла Маляра - "комуністи"! Брудно лаялись і, нарешті, повибивали камінням вікна. В тій кімнаті, де жив Маляр, перелякалась дитина і дружина Маляра. Тоді сестра дружини Маляра вибігла надвір до бешкетників з погрозами. Але вони не знали, що вона була західньо-українка, і були здивовані, питаючи: "А хіба ви галичанка?"

Вночі склали протокол, а вранці засідала таборова рада на чолі з головою Олександром. Він пропонував кваліфікувати це як хуліганство в наслідок п'янства. А йому ще нагадали, що те хуліганство тривало дві години, але ні поліція, ні таборова управа не перешкождали бешкетникам.

А позавчора Багрянний розповів, що один з проводу бандерівців виявився енкаведистом. Він хотів утекти, але за ним самі бандерівці стежили й нагнали в Міттенвальді й забили. А його секретарка була наддніпрянка, яка встигла втекти.

9-го травня я їхав до Регенсбургу у справі друку моєї книжки "Шевченко в житті". В Ульмі до купе

---

¹ МР - Military Police

сів Базилевич та Сірий. Уже в Мюнхені розбалакалися щиріше. Базилевич казав про Багряного:

"Багрянний - чоловік нічого собі, з ним можна домовитись, але отой Маляр погано на нього впливає, він його збиває з пантелику. Але в Багряного є недолік, що любить саморекляму, самопопуляризацію. Він також часом заходить до таборової Ради, але картуза не скидає. Яюсь то письменникові не пасує"...

Приїхав я до Регенсбургу о 4 годині. Видавця Самуся я не застав. Пішов до українського виселку чи таборів. Здивувався, що в крамницях уже була свіжа газета "Українські вісті". Привезли, кажуть, 1400 примірників в зв'язку з з'їздом ЦПУН, що там відбувався, і всі газети продали. Велике враження справила стаття Стиранки.

Увечорі того ж дня був на концерті хору, що приїхав нібито з Корнбергу. Ідучи з п. Тромсою, я зустрів Підгайного, Паладійчука, Миколу Степаненка, і вони мене й повели на концерт. Там побачив я багатьох учасників з'їзду ЦПУН. Бачив там пані Лесю Храпливу, професора Корсунського, В.Царинника та інших. Ночував у Леоніда Лимана. У нього застав Тодося Осьмачку, Василя Онуфрієнка. Лиман критикував "Українські вісті" за боягузтво. Він вважав, що треба міцніше громити противників, що Маляр ослабий редактор. Осьмачка ж нападав на Хвильового, називав його комуністом...

Коли я домовився з Самусем про друк моєї книжки, повернувся до Корнталю. Там дружина розповіла, що на подвір'ї стояла оберта об стіну важка тачка. Галя яюсь зачепила її і тачка впала на неї, але так щасливо, що тільки трохи зачепила, зідравши шкіру на обличчі. А коли б вона зачепила колесом, то могла б забити на смерть.

Одного разу, повернувшись до Корнталю, комендант нашого табору розповів про приїзд репатріянта. Це було так:

По обіді з легким хрустом до будинку таборової управи під'їхало легкове американське авто. За хвилину до канцелярії зайшов похмурий червоний

російський майор літнього віку, з молоденькою перекладачкою, в товаристві вже сивого полковника-американця. В канцелярії був саме лише комендант табору полковник Куликівцький.

Привітавшись по-військовому, репатріант звернувся до коменданта, що стояв біля столу:

- Скільки у вас людей в етом лагері?

- 131 чоловік, - сказав комендант.

- Газети получаете?

- Так, одержуємо.

- Откуда?

- Из Мюнхену, Авгсбургу, з Ульму...

- Да, нет, - захвилювався репатріант, - с України?

- Ні, з України, скільки я тут живу, не бачив, а "Известия" та "Правда" хоч і трапляються, та нас вони не цікавлять.

Американець, що уважно прислухався до тону розмови, глянув питально на офіцера, який сказав до своєї перекладачки:

- Скажі Єму... - кинувши оком в бік американця і слідом за цим звелів їй записати це до полагодження. А потім знову звернувся до коменданта:

- Желаящие на родину есть?

- Як комендант, таких бажань не чув, - і по маленькій павзі додав: - Це справа індивідуальна.

- А где же люди? Я хотел поговорить. Я же предупредил за четыре дня...

- Людей немає. У нас 90% працездатних, тепер на роботі.

- Как, работают? Это нехорошо, - сказав з певним невдоволенням і розчаруванням похмурий репатріант. За тим, бачачи, що його "повістка денна" вичерпується, оглянувся по кімнаті і, побачивши на стіні портрет Симона Петлюри, зупинив на ньому свій погляд і запитав:

- Что, Петлюра?

- Так, це наш національний герой, - з деяким піднесенням і викликом відповів комендант.

- Ви что, єго пріверженец? - з явним огірченням чи злобою та іронією запитав знову.

- Так, ще з часів національної революції...

- Что у вас все такіє?

- На сто відсотків! - бадьоро з смішком у голосі відповів комендант.

"Гість", певно, не чекав такої зухвалої відповіді, весь почервонів, як буряк, аж нервово здригнувся, потупивши в землю очі.

Американець знову звернув увагу на пожвавлений тон розмови, глянувши на перекладачку, ніби хотів щось запитати, але репатріант попередив його:

- Скажі єму, - сказав він наказуючим тоном до перекладачки, - что людей здесь нет і нам здесь делать нечего. - І вже, збираючись виходити, запитав:

- Адрес мой імеєте?

- Та десь була там на ваших оголошеннях, якщо вітер не позривав, - сказав, як і перше, спокійно комендант.

Вийшовши з приміщення разом з іншими, перекладачка підійшла до дошки оголошень.

- Садісь! Уже! Что ти там варон ловішь? - гримнув на неї репатріант і, коли всі вони сіли, авто гуркнуло і зникло за рогом вулиці.

Такі розмови відбулися в невеликому таборі поблизу Штутгарту. Але гарячий час кривавої репатріації вже минув, а тому й ці людологи були лагідніші і без американців уже не шастали так по таборах і не хапали наших людей на вулицях.

22-го червня 1947 року. Нарешті, вийшла моя книжка "Шевченко в житті". Я боявся, що шевченкознавці нападуть на мене з своєю критикою. Але, на щастя, дістав прихильні відгуки в листах, і в пресі. А. Юриняк надрукував гарний відгук в "Українських вістях". Славутич прислав теж прихильного листа. Чапленко прислав рецензію, але її не помістили, бо вже надрукували рецензію Юриняка. Надрукував я 2,400 примірників. Видавництво "Мистецтво" в Регенсбурзі взяло до продажу 500 книжок. В Мюнхені на Дахауерштрассе взяли 825, "Верховина" - 250. Заплатив

я, за друк та витратив на дорогу до Регенсбургу три тисячі марок. Але більшість тих крамниць так і не розрахувались.

Я почав викладати мову і літературу в Новоульмській гімназії. Учні знають мову слабенько, але працюють, знання потроху зростають. А мені приємно знову працювати за фахом. Удень читаю лекції, а увечорі допомагаю опрацьовувати матеріал в редакції "Українських вістей".

Люди починають потроху виїжджати з таборів до інших країн, зокрема до Бельгії, Бразилії, а з англійської зони - й до Англії.

Праця редакції, як і життя та праця самого Багрянного, були весь час у напруженій небезпеці. Ще так недавно кинуте на нього камінь після виступу в залі табору Новий Ульм. Потім хтось кинув камінь у його вікно, як він сидів у себе в хаті за столом. Я зайшов до нього, а на столі лежить каменюка. Він показує мені, кажучи: "Дивіться, що роблять. Пролетіла повз мене і вдарилася об протилежну стіну".

Я глянув на вікно, там була вибита шибка, яку вже заслонили чи забили картонкою. Того ж дня він приніс до редакції статтю "Слово до каменюки". Але Анатоль Гак прочитав її і, поклавши на неї руку, сказав: "Іване Павловичу, ваша стаття не піде". Анатоль Гак враховував, що підніметься в таборі ще більша буча проти самого Багрянного і проти "Українських вістей", тому радив йому не містити. Багрянний рахувався з словами найстаршого працівника редакції Анатолія Гака й погодився. А я сидів з протилежного боку за столом і сказав:

- Іване Павловичу, дайте Вашу статтю мені для мого архіву". Іван Багрянний віддав.

Пролежала ця стаття від 17-го квітня 1947 року, після нападу на Багрянного та на Маляра - 41 рік. Багрянний приніс фактично два варіанти статті зовсім по-різному написані. Одна в тоні - сатирично-фейлетонному, а друга - у відверто погромному проти бандитських вчинків. Даю тексти першого зразка. Він звучить так:

"Слово до каменюки."

"Буває так, що головний редактор української ліцензованої газети мусить розмовляти з Каменюкою та давати їй офіційні інтерв'ю. І то обов'язково й нагально, оскільки вона вдерлася опівночі через вікно, тому, виконуючи волю того, хто її післав, чекаю на відповідь. Така собі каменюка, з цеглину завбільшки, засіла на редакторському столі, як надзвичайний делегат, і, вишкірилась, поставивши ультиматум: "Не смієш писати жадного слова, доки не вволиш мою волю".

Гаразд. Розмовляємо з таким делегатом. Письменницькі безсонні ночі досить довгі, щоб втримати розмову з Каменюкою. Та й те сказати - слова і праці українського письменника часом доходять легше до Каменюки. Отже...

Високоповажана пані Каменюко! Я дуже перепрошую Вас, шановна патріотко землі української, що отак опівночі з гуркотом вдерлася на мій письменницький стіл, набивши на нього скла і череп'я. Але я Вас поважаю уже за те, що Ви таки, дійсно, українська патріотка, хоч і взята з руїн німецького райху. Це видно хочби з того, що коли Вас кидали, то співали "Ой, у лузі червона калина"...З цього ж виходить, що Ви прибули до редактора українського часопису не просто, а з великою місією - "підняти й розвеселити нашу Україну". Цебто Ви посланець великої ідеї.

Власне тільки через те я й приймаю візиту й розмовляю з Вами.

Насамперед, співчуваю Вам, що Ви не виконали своєї місії і не розвалили ані мені, ані моїй дружині голови, і через те проблема з "піднесенням і розвеселенням" нашої України лишилась і надалі не розв'язана. Так само співчуваю і всім Вашим товаришам-каменюкам та двокілограмовим шматкам чавуну, що тієї ж ночі і з тією самою ідейною метою влетіли у вікна моїх сусід та іншого ділового редактора "У.В." і, замість поприбивати жінок та дітей, лише смертельно наполохали їх. Але то нічого - боротьба за велику

ідею потребує жертв. Україна хоч не буде особливо веселитись, то принаймні буде плакати, а це вже щось.

А тепер я бачу, що Вам не терпеливиться знати: вгадаю я чи не вгадаю, хто Вас попер серед ночі у вікно, від якої такої "партії" Ви є "делегат"?

Не знаю, високоповажана пані Каменюко. Одне лише можу сказати напевне - від тієї самої партії, від якої були делеговані всі інші каменюки та шматки заліза, що влетіли в інші вікна. Від тієї самої, що й раніше метала і тепер метає каміння та паліччя по інших таборах у вікна й голови українських громадян. Тож коли виходити з фахового принципу, то це, очевидно, буде якась партія каменометів. І не просто каменометів у вікна й голови спеціально українських діячів, священників, письменників, професорів тощо.

Що ж до "Червоної калини", яку тоді співано, то що тут можу сказати. Це, очевидно, тому, що червоний колір є синонімом "комунізму" і потрібен тут був для морального виправдання і піднесення ентузіазму. Одначе при всій пошані до Вас, мені дуже шкода цієї прекрасної нашої пісні, що отак вживається іноді як марш. Тут би до речі була б ліпше одеського героя Бені Крика, але я не є ані агітпроп, ані політрук, щоб рекомендувати ентузіястам каменометання, які пісні їм треба співати при такому героїчному і безумовно національно-почесному ділі.

А може, справді, при битті вікон редакторам українських демократичних газет, а особливо українським письменникам, треба співати окремий національний марш. Тоді, високоповажна пані Каменюко, хай почекають трохи, я їм уже напишу спеціальний марш, щоб наступний подібний погром відбувався вже під звуки цього маршу, а саме - биття вікон, биття кольпортерів, палення газет тощо.

Далі Ви чекаєте, високодостойна пані Каменюко, чи вгадаю я і чи скажу, для чого саме Вас поперто у вікно на скромний письменницький стіл. А певно для того, щоб я, бачачи Вас і зваживши Вас, міг обчислити, скільки треба таких каменюк та шматків заліза, щоб, вибивши ними вікна і розвалюючи голови українським

діячам, будувати, нарешті, українську державу. А, обчисливши, написати про те передову, стимулюючу всіх, хто не належить до будівників-каменометів, швидше підставляти голови в ім'я великої ідеї. Авжеж, бо що важить якась українська професорська голова в порівнянні з Вами. Адже коли зістукнути Вас, то та голова не витримає конкуренції й репне. Значить, рація по Вашому боці.

І от я на Вас дивлюсь і обчислюю. Але нічого з того не виходить. Ні, виходить зовсім небажаний для Вас висновок, а саме: не тільки Ви з усіма Вашими товаришками й товаришами каменюками та шматками чавуну, - а й усе каміння з румовищ цілого німецького райху не варті голови навіть одного українського професора чи якогось українського національного діяча, якому Ви вибиваєте вікна, намагаючись розсадити череп.

Дуже перепрошую Вас, пані Каменюко, але особисто Вас це хай не стосується. Ви ж бо не тільки надзвичайний делегат до мене, але й мій гість. Крім того, я одразу поставився до Вас з респектом, бо Ви є таки сила - ось так ґрунтовно потовкли мені шиби та попсували рукописи.

Отже далі. Ви напевне уповноважені були знати, що редактор "Українських вістей" робить ночами, чи скоро вже він напише, хоч якийнебудь, комуністичний маніфест, що його так нетерпляче жде одна відома українська газета, заповівши про те своїм читачам давно і боячись зостатись в дурнях. Далєбі це основна мета Вашої візити, коли судити з того, як Ви лягнули на мої рукописи, а особливо, коли судити з вигуків, якими Ваш прихід було супроводжувано, - до речі вигуків, запозичених з тієї ж самої відомої газети. Отже, задовольняю цікавість.

Ще ні. Редактор ніякого маніфесту не написав, бо жде від тієї газети чіткішого конспекту, адже на самих вигуках та белькотаннях тієї газети про "загірну комуни" та "неокомунізм" не тільки ніякого маніфесту не напишеш, а й путньої статті не збудуєш; фантазувати ж не годиться, бо часом не догодиш, і вся

пропаганда тієї газети, що так добре урухомлює шибки вікон і голів, і зійде на пси. Ні, редактор не пише комуністичного маніфесту, а, натомість, от сидить і читає свіжий номер тієї самої газети, а саме ч.27. Читає і ніяк не може вийти з дива. Дивиться на Вас, пані Каменюко, і дивиться в газету і ніяк не може вийти з дива.

Поперше, як це так сталося, що стаття "У.В." про "комунізм, фашизм і революційну демократію" так образила цю українську газету, що аж вона стала цапки.

А, подруге, - чому це автора гострої проти-комуністичної статті тут не зроблено "батьком", а чи лідером нібито якоїсь партії, ще й підписавши його повне ім'я і прізвище..Що це? Як це називається? Слухайте, високоповажана Каменюко, Ви напевно не є енкаведистом, бо співали "Червону калину", то ж скажіть на милість, - як те називається на звичайній мові. Ну ж, не бійтесь ніякого гештапо.

Що?...Ви кажете, що це називається провокація і денунціят?

Неправда. Це називається реалізація рішень Франкфуртської пресової конференції, комунікат, про який містимо в цьому номері. Денунціятом називається на мові тої газети, це коли б я от Вас - Каменюко, кинуту погромницькою рукою - взяв та й назвав точно по імені, навіть не роблячи Вас лідером ніякої партії погромників, а просто однодумцем і співробітником згадуваної газети...

Ну, і, нарешті, Вас цікавить, що я собі про все те думаю і що я взагалі думаю як редактор газети, до якої Вас делеговано.

Думаю, високоповажна пані Каменюко...

От дивлюсь на Вас і на ту газету і думаю. Пригадую всі попередні писання газети і всі попередні каменюки, кинені будь-коли і будь-якому з українських діячів у вікна - і думаю...Слухаю, як ще й досі тіпаються перелякані Вами жінки і діти, дивлюсь на Комунікат Франкфуртської конференції і знову на шпальти газет ч.27, що вийшла після Конференції,

заглядаю наперед на перспективи української справи і знов дивлюсь на Вас та й думаю...

Думаю, що Ваше місце все ж таки на смітнику, хоч Ви й надзвичайний делегат. Так. І Ви туди й будете викинені, високоповажна пані, невідомо, чия патріотко.

Шкода тільки, як Вас кидали, то співали "Червону калину" та ще й цитували одну з тих газет, що носить українську назву.

І. Багрянний"

* * *

З кінця 1948-го року почалися частіші розмови про виїзд до інших країн. Перед кожним таборянином стало впритул питання, куди їхати. Всім здавалося, що найкраще до Канади, де є найбільше наших українців. Але і в Америці нібито життя гарне. Але чимало людей записувалося й до Австралії, Бразилії та Аргентини. У часописах раз-у-раз появлялися статті про державний лад, економічний стан, підсоння тієї чи іншої країни поселення, а на початку 1949 року вже з'явилися в часописах листи тих наших людей, що виїхали першими до тої чи іншої країни. Поруч позитивних сторінок тамтешнього життя писалося і про від'ємні.

Ми записалися одночасно до кількох країн. То були Канада, Америка, Аргентина й Австралія. Зрештою, до Аргентини ми самі вирішили не їхати. До Америки й Канади нам наробили якихось перешкод керівники таборової управи, бо туди були обмежені ліміти, а бажаючих забагато. Тому нас відкинули.

Тим часом доктор Іван Сірко та ще дехто виїхали першими і були вже в Австралії. Надходили дуже гарні листи. Один писав у листі, що в Австралії "гроші просто на дорозі валяються, треба тільки нахилитися і взяти", писали про добрі заробітки, про дешеві ціни на крам та харчі, про тепле підсоння.

Доводилося часто довгими ночами лежати й думати, куди їхати. Дехто пускав чутки, що хто тепер не запишеться й не виїде, то того змушуватимуть до

репатріації. Тож не бракувало серед тих чуток всяких небезпек. А коли ми бачили, що вже наші знайомі, земляки вирушали до Австралії, то довелося змиритися. Тим часом дочка мала приятеля, що їхав до Америки, і це вносило у наші душі журбу, що ми, їдучи до Австралії, завдамо їй багато жалю, а потім будуть нарікання на нас, батьків.

Та життя в таборах, у обідраній і збіднілій Німеччині, уже так набридло, що хотілося пошвидше виїхати будь-куди, аби не сидіти тут в непевності й напівголодні. Зрештою були надії, що в разі чого, то можна буде переїхати з Австралії до Канади або Америки. Так поволі почали звикатися з думкою, що поїдемо до Австралії. Читали брошури, статті в газетах про Австралію. Не боялися тепла, але боялися спеки, про яку писали, що буває досить висока.

Та час летів, минали дні за днями. Поволі треба було готуватися в далеку й незнану дорогу, з якої може не буде вороття.

На початку 1949 року я ще працював в Ульмівській реальній українській гімназії. Викладав у старших класах мову та літературу. Моїм попередником був там професор Леонід Білецький, відомий діяч і автор історії та хрестоматії з української літератури. Ще минулого року він перейшов працювати до Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині (ЦПУЕН) та викладати в Авґсбурзі в Українському університеті. Тож я знову повернувся до улюбленої праці. Я вже мав у цій ділянці чималий досвід ще здому. Тож недаром професор Білецький у розмові сказав мені комплімент:

- Та я бачу, що ви знаєте мову краще за мене...

Працюючи в гімназії, я організував кілька літературних вечорів, прочитав доповідь про життя і творчість Олександра Олеся, влаштував вечір поезії, охопивши найкращі зразки як з класики, так і з сучасних авторів. А виконавцями тих зразків поезії були мої кращі учні-декляматори. На тому вечорі був присутній і Іван Багряний, поезії якого теж були в програмі вечора.

Письменник Иван Багряний

Одночасно після лекцій та вечорами я допомагав опрацьовувати матеріяли в редакції "Українських вістей".

Іноді в суботу увечорі та в неділю, коли я не їхав до Цуффенгавзену до родини, то заходив іноді до професора Білецького і в товаристві його та його дружини-малярки й дочки Катрусі точилися цікаві розмови. А Багряного останнім часом часто не було дома: він став їздити на лікування. Йому весь час допікала і туберкульоза, і серце і діабет.

Взаємини ж "Українських вістей" з таборовою управою були недобрі. Редакцію не раз хотіли викинути з табору й забрати приміщення. А тому, що я допомагав редагувати матеріял, то й до мене було ставлення неприхильне. Мені не дали навіть приміщення для ночівлі, хоч я навчав таборових дітей в Ульмівській гімназії. Тому я весь час мусив ночувати в редакції, а спати доводилось на столі.

Із співробітників там тоді працювали ще, крім головного редактора Івана Багряного, Павло Маляр, заступник, редактор мови Анатоль Гак, друкаркою була дружина Анатолія Гака Василина Степанівна, а іноді Алла Цівчинська. Деякий час приїздив і допомагав редагувати Юрій Дивнич (Лавріненко). Мене вражала його надзвичайна працьовитість. Харчів йому таборова управа не давала, і він напівголодний сидів ночами з кухлем кави й писав статті та редагував матеріял. Навіть мені, хоч я викладав у гімназії довгий час не дозволяли брати навіть тої "баланди", як називали ті горохові супи на обід. І тільки на клопотання професора Білецького зробили для мене поступку щодо обіду. І це ж була власна українська таборова держава!

Був навіть випадок, що до приміщення редакції увірвалося з 30 молодих хлопців з наміром викинути редакцію з приміщення і з табору. Але відразу подзвонили до американців, і цю акцію було припинено. Тож на нерви Багряного весь час лягав великий тягар і неспокій через такі взаємини.

Я в той час доїздив до Нового Ульму з Цуффенгавзену. Там жила моя родина. Я був виконаний на деякий час з табору після того "скринінгу", але на суботу й неділю приїздив до родини й там ночував. І хоч, я, приїжджаючи, проходив через прохідну, де вартувала таборова поліція, не раз приходили ті ж наші поліцаї, будили й питали, чи я маю перепустку. Яка мета таких перевірок, тяжко мені було зрозуміти. Видно лише тому, що я працював в "Українських вістях", які були органом УРДП, хоч сам я не належав до партії.

Десь уже в березні 1949 року я прочитав останні лекції, з болем на серці попрощався з учнями та педагогами, подарувавши всім учням по примірникові своєї книжки "Шевченко в житті". До речі я з собою привіз з України кілька книжок, які були перевидані в Німеччині, зокрема "Миколу Джерю" Нечуя-Левицького, роман "Кармелюк" Михайла Старицького, роман "Чорне озеро" Володимира Гжицького, історичний роман "Богун" та дещо з повістей К. Кащенко.

Уже кілька днів ми готуємося в далеку дорогу. Я вже залишив працю в ульмівській гімназії, повернувшись до Цуффенгавзену, до родини. Замовили дерев'яну скриньку, щоб в неї покласти все, чого не візьмемо до валіз з собою. А в душі неспокій: хоч і табір уже остогид, два роки в ньому довелося бути родині, а я, хоч і працював в Новому Ульмі, та мусив їздити на суботу та неділю до Цуффенгавзену під Штутгарт.

Ще від минулого літа, коли я зареєструвався на виїзд до найдалшої з пропонованих країн, мене часто душив біль і тривога за майбутнє. Подавав я знову й до Америки та Канади, але якісь таборові руки відкинули мене. Тим часом прийшли нові листи від людей, які раніше виїхали до Австралії. Всі вони хвалили життя. Це трохи полегшало душевний стан.

9 березня 1949 року. Сьогодні по обіді маємо залишити табір. Зворушують численні прощання з добрими людьми. А в управі громади, де я працював

деякий час культреферентом, влаштували мені прощальну зустріч. Сумно й тяжко на серці.

І ось ми вже сідаємо на вантажні авта, кладемо свої речі. Цього разу з табору вирушає з 20 осіб, але вийшло багато людей проводити в дорогу, ще раз попрощатися. Я вже з дітьми та дружиною на авті. Дивлюся на численні людські обличчя, всі вони бажають добра, усміхаються, махають руками, а в мене в душі шкребуть пазурами коти. Я стримуюся, щоб не заплакати. Мені забиває дух...

По четвертій годині нас привозять до недалекого міста Людвігсбургу. Там ще з приємністю зустрів Докію Гуменну, яка мала їхати до Америки. Та ось уже, нарешті, розташовуємося в купе швидкого поїзда. Нас ще й тут провідують і ще раз прощаються наші приятелі та знайомі, приїхавши з табору.

XII

55. Їдемо до Австралії

О 9-15 вечора вирушаємо без пересадки до Неаполя. Ніч скоро всіх заколихала, і ми прокидаємося вже під Інсбруком в Австрії. Крізь вікна бачимо велике накопичення гір. Потім поїзд зупиняється на станції Бренеро. Це вже австрійсько-італійський кордон. На пероні бачимо італійську поліцію в уніформах, знаних ще з часів війни, зокрема капелюхи з перами. Вони пильно стежать за кожним поїздом.

Після годинної зупинки наш поїзд котить уже по італійській землі. Нас з усіх боків ще настирливіше супроводжують гори до кілометра заввишки, а часом ще й вищі зигзаги їхніх шпилів, що високо підносять догори лінію обр'ю. Так минаємо Трієст, Роверето та інші незнані міста. Звертаємо увагу на бідність природи й населення. Гори або вкриті невеличкими кущами, або зовсім голі. Біля будиночків ні клуні, ні хліва і лише зрідка якась коза, курка чи порося та копичка сіна чи соломи. Але на узбіччях досить культивовані виноградники. Снігу вже ніде не видно.

Поминувши вночі Булонь, Ареццо, Орвієтто, наближаємося до Риму. Тут природа трохи багатша, гори зникають, натомість бачимо розлогі долини, помаранчові сади, коротконогі маслини з кущими вузлуватими гілками, що благально здіймаються догори. Їх тут цілі плянтації. Частіше зустрічаються отари білих овець, ніби шльонської породи, а біля них пастушки з ширококрисими парасолями. Де-не-де пасуться осли. Іноді зустрічаємо селянок з кошиками чи вузлами, що лежать чи стоять на головах.

На станціях до вагонів підходять продавці помаранч, і наші люди радо міняють їх на американські цигарки - 8-10 помаранч за пачку цигарок. Ми, не знаючи ціни, платили, хоч ціна помаранч проти цигарок

Письменник І. Багрянйй з дружиною Галиною та дітьми - Роксолянною й Нестором

була втричі дешевша. Дехто продавав цигарки на гроші - пачку за 200 лір.

На околиці Риму поїзд стає. Ми стоїмо на якійсь старій чи запасній колії. Навколо напівруїни. До вагонів, ніби щоб подивитися на якесь диво - на руських пасажирів, - сходяться чорняві італійці. Якась красива дівчина, легко вдягнена, але тепло посміхалась до пасажирів. Хтось простяг їй з вікна білу хлібину, вона радо підбігає й бере, дякуючи. Потім їй дають другу, третю. За хвилику зриваються з місця вся дітвора й одна бабуся, які стояли осторонь, спостерігаючи, і всі вони дістали білий хліб. Це вже під час подорожі в вагонах наші дістали білий хліб і діляться з італійцями зайвиною.

Та після тригодинної зупинки рушаємо далі. Деякий час їдемо вдовж великої високої стіни, в кілька метрів завтовшки, побудованої ще за цезаря. На своєму чолі ця стіна має відбиття багатьох століть. В стіні одні повз одних видно не то вікна, не то двері. Як і раніше, так і тут раз-у-раз бачимо старі фортеці, що причепилися на шпильях гір та узвиш, бачимо також напівзруйновані середньовічні палаци.

Та ось з одного боку поїзда блиснуло море. Всі прикипають до нього очима, припадаючи до вікон. Дехто бачить море вперше в житті. А воно сріблилося під сонцем, хвилювалось від легкого вітру, вкривалось дрібними хвилями і пінилось біля берега. Три баржі чи моторові човни майорять вдалині темними плямами, то зникаючи за хвилями, то знову, ніби виринаючи з води. Краєвид весь час міняється: то з'являється перед очима якась гора, то якісь дивовижні будівлі на горах.

О 6-тій годині вечора приїжджаємо до Неаполя. З одного боку вихід в море із своєрідним Аюдагом, а з другого - місто. Табір у Баньйолі складається з десятка чи й більше великих бльоків. Нас примістили окремо від жінок у залі, де розмістилося з 400 осіб. В приміщенні брудно, хоч і замітають, але не миють. Всі відразу поспішили щось продати, щоб за ті гроші купити помаранчів, фіг чи горіхів. Я збуваю цигарки по 200 лір за пачку, купую помаранчі.

Щодня точаться розмови про пароплав, який має нас повезти до Австралії, але чутки ходять різні. В Неаполі зустріли ще й д-ра Ваврика та пані Змієвську, які виїхали раніше нас із нашого табору.

Довідавшись, що адміністрація організовує екскурсію до Помпеї, ми з Лесею теж вирушаємо, заплативши 250 лір за кожного. Їдемо автобусом "Коломбо". Проїжджаємо через центр Неаполя. Бачимо повнісінькі крамниці всякого добра. Тільки й чуєш серед нас захоплені вигуки: "А сало...цілими довгими шматами висить на вітринах, а матерії, а іграшок, а черевиків, а посуду, а ковбас, а м'ячів..." Та все це пролітає, як кінострічка перед очима, і ми виїжджаємо на другий бік міста. Автобус чогось на хвилю зупиняється, і продавець часописів просуває до автобуса "Дейлі Геральд" за 50 лір.

Та автобус знову виривається на шосе й летить серед промислового району. З одного боку сади, а з другого - різні виробництва, фабрики, заводи. Та будівель меншає, і ми вже за Неаполем. Небо трохи захмарене, і нам не видно верха Везувія, до якого наближаємось. Провідник тим часом звертає нашу увагу, що вдовж дороги видно лаву, що її колись викинув Везувій. Приглядаємось й бачимо сіро-чорну масу лави, що залягла на 2 метри завтовшки вздовж дороги, під шаром пізнішого перегною та напластованого ґрунту. Іноді ця лава потріскана лежить брилами. Скоро ми її вже бачимо на будовах парканів, на різних спорудах. Від того й земля має відтінок кольору лави.

Нарешті, зупиняємось на останній зупинці, а далі йдемо сходами оглянути розкопки колишнього міста Помпеї, що було знищене вибухом вулкану. Нас цікавить кожен деталь. В око впадають реставровані стіни, білі мармурові колони, часом і цілі будівлі з театром, фонтаном, лазнею, а разом ця будова нараховує 30 кімнат. На стінах майстерної роботи картини з життя римлян. Вулиці вузькі, викладені нерівними великим плитами. Зійшовши нагору, бачиш суцільну руїну, що лежить на косогорі. Правда, немає куп каміння та

брухту, а видно маленькі квадратики відкопаних дворів.

Це місто загинуло 78-79 року по Різдві. Від вибуху Везувія воно було засипане сажею, жужелицею, дрібним камінням, а зверху ще й заляпане мокрим брудом з кратера. Від того воно було герметично запаковане тим шаром на 6 метрів заввишки від землі, але сама лава пішла іншими шляхами. Отже 200 років тому, коли виникла ідея розкопати це місто, виявилося, що багато чого з тих часів збереглося. А з 25 тисяч населення там загинуло лише 2 тисячі. Як припускають, це лишилися там ті, що хотіли в час відсутности людей під час землетрусу грабувати людське добро. Так було не раз давніше, але цього разу вони самі були засипані. Їхні звапнілі трупи знайшли також в одній убіральні стадіону. Тепер їх показують під склом у будинках.

З того часу відбувся не один землетрус, і не один раз лава нищила все на своєму шляху. 9-го квітня 1906 року один з українців був свідком таких подій, що дає можливість цілком уявити собі ту страшну людську трагедію. То був тоді пан Євген Олесницький з Галичини. Він їхав поїздом якраз у ті місцевості, поблизу Везувія, на місце колишнього Геркилянума, як почався землетрус, а разом і масова втеча людей. Про це він так пише у своїх спогадах:

"Дорога ішла поміж морем і Везувієм через Помпеї, Торра-Анунціята, Торре-Греско і Портічі. Поїзд, який мав нас повезти до Неаполя, спізнився на дві години. На станції Помпеї й особливо на станції Терра-Анунціята ми побачили кількатисячну товпу втікачів, які силою вдиралися до вагонів, порушуючи всякі правила й затримавши поїзд. Їх набилося повні купе. Тут довідалися, що Везувій за останню добу не лишив і сліду від місцевостей Санто Джузеппе та Оттаяно: все засипано й залито лавою. Навіть церкви, куди заховалися сотні людей, завалилися під тягарем каміння й жужелиці, й усіх понищило, і що лава дійшла вже до тієї місцевости, де від неї тепер горять дерева і хрести. А на Торре-Греско, куди мав іти

поїзд, далі йде лава. Переїхавши Торре-Греско, де знову безуспішно штурмувала навала людей, поїхали далі. Ледве виїхали звідти, як раптом увесь поїзд сильно затрясся і став. Почувся страшний шум, а на верхи вагонів посипався дощ піску та дрібного каміння. Відчиняємо вікно, а через нього влітає до середини густа курява диму й темножовтого піску, перемішаного з камінням. Всім стала перед очима страшна дійсність.

Стоїмо на відкритому полі, навколо темрява така страшна, що на один крок нічого не видно, а густа курява сажі й пороху, ніби взимі снігова завірюха. Чуємо крики залізничного персоналу, але машина не може рушити поїзда. Ні в кого запитати, що сталося і що станеться, а в возах страшна задуха. А Везувій тим часом все голоснішає. Що кілька хвиль чути підземний гуркіт і щоразу густішим струмом паде на наш поїзд порох, сажа й каміння. Всі обмазані сажею, наче мурини. Тим часом люди пізнають, що поїзд стоїть в місцевості Резіна, побудованому на засипаному Геркуліанумі, якраз під нами. Лише за три години прийшли 2 паротяги з командою робітників і розчистили шлях. Поїзд, замість 8-ми годин вечора, прийшов до Неаполя о 2-гій годині ночі. Навіть в Неаполі була велика тривога. Так само сипало там сажею й камінням і надходили чутки, що відкрилися нові кратери й були нові жертви"...

9-го квітня. Вже місяць, як ми живемо в таборі Баньйолі... Обридло, далі нікуди. Та раптом все змінилося: повідомили, що увечорі 8-го квітня вивісять списки тих, хто їде до Австралії, а на Канаду вже вивісили раніше. Кожен хвилюється, боїться, щоб знову не лишитись надалі. Справді, о 8-ій годині вивісили частину. Всі обтовпили. Один читає, а всі слухають, Дехто свою радість висловлює вигуками. Один, викрикнувши дико, ще й шапкою вдарив об землю з радості.

Вранці 9-го квітня проходимо вже комісію. Бачу, одна дівчина плаче, а її батько заспокоює: її відкинули покищо через якусь хворобу. В таборі

зустрічаємо Таню Килимник та пана Реву. Її тата я зустрів ще в Берліні, але її батьків ще немає, вони лишилися покищо в Німеччині.

Того ж дня надвечір приходиться новий транспорт з Людвігсбургу. З нетерпінням чекаємо, чи серед них є наші знайомі таборяни. Справді приїхали Скибинецькі, Гути, Суховерські, Супрун. У Скибинецьких синок Володя такий, як і наша п'ятирічна Галя. Вони в таборі часто разом бавилися. Побачивши здалеку Вову, Галя хвилюється. Але їх спершу спроваджують до лікаря. Беремо помаранчі й ідемо зустрічати. Галя каже:

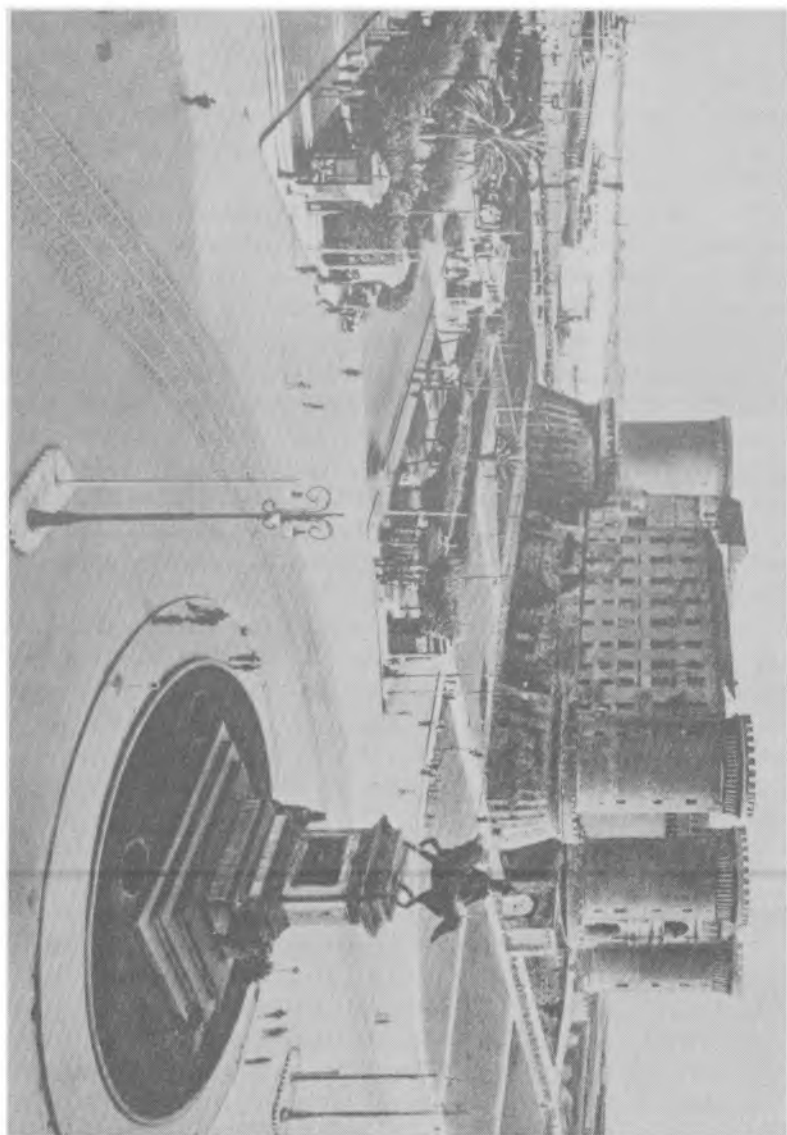
- Я Вову зустріну поцілунком.

Побачивши його, вона біжить, але він засоромився й одвернувся. Але вона налітає на нього з обіймами. Жінки, зустрівшись, розповідають одні одним свої враження й турботи. А люди в таборі перетолковують різні чутки і брехні. Одні кажуть, що пароплава нашого ще нема, що цей піде до Бразилії. Хтось глузує з пароплава: він такий поганий, що переломиться, і одна половина піде до Австралії, а друга - до Бразилії...А до Канади має йти пароплав "Нью Гелляс", новий "люксусовий" пароплав. Та ми вже ладні якимнебудь, аби їхав.

56. Від Неаполя до Австралії

Нарешті, 11-го квітня 1949 року, о 7-ій годині вечора виносимо свої валізи і стаємо в довгу чергу на подвір'ї табору Баньйолі. Прощаємося з нашими таборянами з Скибинецькими та Суховерськими, що не потрапили до цієї групи, що має від'їжджати. Авта забирають і везуть нас до порту. Тут під крилами високих білих споруд стаємо знову в чергу. Якесь старенька італійка носить у корзині і продає земляні горіхи або фісташки, як у нас називали (peanut), але в нас уже немає лір.

Неаполь. Фортеця Анжавін. Італія

Ми чули, що наш пароплав називається "Магомеді". Питаємо одного італійця що працює в порту, де ж наш пароплав. Він веде мене за ріг будинку, де поруч іншого пароплава біля причалу стоїть великий корабель з написом на ньому "МАНОМЕДІ". Він розрахований на 1500 пасажирів. Коли я повернувся назад, одна пані з тривогою шепоче:

- Дивіться, он зупинилося авто з червоною зіркою, мабуть, советське...

Та я догадуюся, що та зірка є й італійською державною прикметою, і заспокоюю її. І, справді, поліцей, що підійшов до нас, це підтвердив. Тим часом черга швидко посувається вперед, і ми дістаємо пашпорти й ідемо на пароплав по рухливій драбинці. Це ж я вперше в житті на пароплаві. Цікавить мене кожний деталь. Проте, спершу треба дістати місце. Скоро італійські носильники, ідучи один за одним, приносять на пароплав валізи, які ми віддали ще в таборі. Розбираємо свої речі. Виходимо наверх, на поклад корабля, і бачимо поблизу грецький корабель "Нью Гелляс", який сьогодні має забрати наших діпівнів до Канади. Всі наші пасажири виходять наверх до борту пароплава й оглядають береги Італії. "Нью Гелляс" розрахований на 2000 пасажирів. Чудово виглядає, а наш "Магомеді" був колись товарним кораблем, але його переробили на пасажирський. До того ж наш корабель дуже старий, дослужує свої останні роки.

Перед нашими очима підноситься гордий грізний Везувій, вдалині темніють береги острова Капрі, де колись гостював наш Михайло Коцюбинський у Максима Горького, захоплюючись Блакитною печерою в листах до Аплаксіні. А поблизу з порту десятки старих і нових пароплавів. Два чорняві італійці плавають на човні біля нашого пароплава й сітками підбирають всякі шкірки з помаранч та всяке сміття, викинуте з корабля.

О 4-ій годині рушаємо в дорогу. На прощання махаємо "канадцям" і віддаляємось. Минаємо безхмарний

Везувій. Нам видно тепер навіть темні смуги чи плями, де востаннє протікала під час вибуху лава. Це, певно, в 1906 році. А з кратера вулкана ледве помітно підіймався невеличкий струмок диму. Скільки разів ще він на своєму віку кидав пострах і сіяв смерть навколо себе і скільки разів ще він буде гнати перелякане населення від своїх хат, посипаючи зверху гарячим попелом і камінням!?

Наближаємося й минаємо скелясті береги Капрі. Цей невеличкий острів має всього 5 кілометрів завдовжки, багато його берегів підходять урвищами до води. Але саме місто заховалося за високими берегами та прибережними узгір'ями. А надворі поволі темніє. Пароплав набрав уже повного розгону. Любуємося морем, що мінє відтінки кольору.

Заходжу до жіночого відділу, щоб побачити дружину та дітей. А там саме ідуть розмови про одного чеха, що вкрав у іншого діпіста акордеон. Знайшовши злодія, заарештували й відправили до італійської в'язниці. Проте консул дозволив його дружині їхати до Австралії.

Уранці, коли вже розвиднілось, я вийшов на палубу й побачив, що з обох боків від корабля виднілась якась земля. Виявилось, що ліворуч - це ще кінець італійського чобота, а праворуч - острів Сіцілія. Скрізь по ньому гребні гір, що збігали до берега, а вздовж берега на побережжі розташувались села й міста. Поблизу нібито було й місто Мессіна, а далі велично стояв вулкан Етна, вкритий до середини схилу білою ковдрою снігу. А люди вже вираховували, коли приїдемо до Порт-Саїду, до Адену. А один з обслуги пароплава, лотиш, розповів, що вночі, о третій годині, бачив інший вулкан, Штромелі, який кожні кілька хвилин викидав з себе жмути вогню.

Перед півднем дехто вже почав відчувати наближення морської недуги, хоч море було досить спокійне. Минуло ще два дні і вже чимало людей, особливо жінок, похворіли. Не допомагали й пігулки та інші засоби.

17.4. Учора о 7-мій годині наблизились до Порт-

Саїду, тобто до Суєзької протоки, але до порту спершу не пустили. Біля нас стояло на котвиці ще кілька кораблів. Та за годину прийшов від порту катер і підтяг трохи ближче, але лишив все таки оддалік. Але нас скоро почали розважати арабські торгівці, прибувши на маленьких човнах. Вони були в турецьких шапочках з китицями або в білих чалмах чи турбанах на головах. Вони пропонували фініки, помаранчі, взуття, килими, шкіряні торбинки, солом'яні капелюхи та земляні горіхи. Наші пасажирки з посмішками дивилися на них і навіть не знали, як можна купувати, коли вони далеко від нас, унизу на воді, а заходити до пароплава їм заборонено. Але скоро знайшлась форма комунікації. Кошик, прив'язаний до мотузка, ходив знизу догори й навпаки. Всіх дивувало, що в Італії за пачку американських цигарок можна було купити 30 помаранч, а тут лише 4-5 помаранч або грамів 200 земляних горіхів.

Один з пасажирів, лотиш, вирішив випробувати, чи візьмуть радянські гроші, бо тут продавці брали і долари, і ліри, і фунти. Він вкинув у кошик ряданську тридцятку. Ми пильно стежили за тим кошиком, що посунувся донизу. Араб виїняв ті гроші з кошика, розгорнув, крутнув головою і, мазнувши тими грішми себе ззаду по штанях, вкинув назад у кошик, і він поповз догори. Той лотиш пробував ще кілька разів давати іншим арабам, але успіх був той самий.

Уже наступного дня опівдні вирушили далі. Ідемо Суєзьким каналом. Обабіч пальмові садочки, портові споруди, кораблі, а вздовж каналу, який має з 100 метрів завширшки, іде залізнична колія. А надвечір береги каналу стали високі з купами піску. Потім канал перейшов у озера чи ширшу затоку. А вранці, коли прокинулися, то наш "Магомеді" стояв уже в порті Суезі. З одного боку видно було голі гори, а з другого - порт і десятки кораблів.

Уже о 4-тій годині по півдні, набравши нафти, наш корабель рушив у бік Червоного моря. Вдень люди сиділи групами і грали в карти на цукерки та на цигарки, бо позавчора видали для дітей по три фунти

цукерок та по 6 шоколад, а на дорослих - по фунтові цукерок та по 4 пачки цигарок.

Галя трохи занедужала. Лікар каже, що ангіна, а ми думаємо, чи не глисти...

18.4. Сонце, як і щодня, лагідно пригріває, але тут його "опіка" часто стає небезпечною. Тим то лікарка ходить по палубі й попереджає, особливо пань, що вже знайшли нагоду показати свої, як писала Зоя Когут, "алябастрові плечі", виходячи лише в рейтузах або коротеньких штанцях та бюстгальтерах. Одній такій пані лікарка двічі зауважила, радячи вдягтись, бо може статися соняшний удар. А на третій раз підійшла й огріла своєю лікарською долонею по спині неслухняну пані. Та була сконфужена, але слухняно накинула на себе одешинку й, осоромлена, пішла геть.

Пливемо вже Червоним морем. Поруч тих, що сидять на коцові і грають у карти, працюють два голярі. За 6 цигарок можуть вас підстригти чи поголити.

19.4. Сьогодні сподіваємося прибути до порту Адену. Червоне море, кажуть, завжди неспокійне, бувають бурі. Та нам, виходить, пощастило: третій день пливемо, а воно спокійнісіньке. В Середземному морі було гірше.

Берегів не видно. Понад хвилями поблизу корабля, мов горобці, пролітають зграйками летючі рибки і зникають у воді.

20.4. Учора стався нещасливий випадок: один серб ліг спати на дошку "люків", що ведуть до нутра корабля. Сонний він упав у ту дірку, а по дорозі вдарився об залізну балку, обідрав шию і зламав одно чи кілька ребер. Через це в Адені пароплав мусив зупинитися, й відпровадили його до лікарні.

В порту, як і раніше, під'їхала на катері поліція. Ці теж у шапочках турецького типу, але не червоного кольору, а чорного. В коротких штанцях захисного кольору і в майках, як спортсвці, і босі. Лише ті, що зійшли на корабель, були в сандалях. Знову припливли гандлярі на вузьких човнах. Мали вони кавуни, рибу, килими. Біля Адену гори голі, ніби вулканічного походження: чорні, ніздряві, кольору лави. Дерев у

порту майже немає, будівлі білі, європейської форми.

Простоявши там з 9-ої ранку до 7-мої вечора, вирушаємо в дорогу. Вчора дув сильний вітер, який розганяв спеку, яку дехто відчуває дошкульно. Багато людей ходить по палубі, жінки знову, мов на пляжі...

22.4. Сьогодні виїхали в Індійський океан. Виїздили з затоки увесь день. Раптом корабель став, щось зіпсувалось. Дві години стояли без руху. Поруч голярні на кораблі відкрились шевська та годинникова майстерні. Вдень бачили акул. Учора увечері відбувся концерт. Виступали поляки, мадяри та українці. Наш хор співав слабенько, але наш акордіоніст усім сподобався. В суботу знову був концерт. Було присутнє і керівництво корабля, капітан тощо. Наші виступи вони оплескували, а інших - ні.

25.4. П'ятий день пливемо Індійським океаном...Сьогодні море тихе. Навколо корабля стелеться ніби синя гума, ледве погорблена хвилями. А з-під корабля раз-у-раз вилітають крилаті легенькі рибки і, мов злякані перепелята, трохи пролетівши, ховаються знову в воду. Вчора були на пароплаві танці. Якраз були то наші Великодні свята. Один українець сказав дружині-польці: "Я українець, на свята не танцюю." Дружина витріщила на нього очі з невдоволенням:

- Що, досі був поляком, а тепер уже українцем став?!

27.4. о 6-тій годині ранку під'їжджаємо до Цейлону, порт Коломбо. Це щось більше за Порт-Саїд, а також і за Аден. У порту безліч кораблів. Видно на них прапори: американські, італійські, французькі. Спали ми на палубі. Я всю ніч не міг заснути. Вітер лопотить цельтами, свище над нами, а хвилі люто б'ють у борт корабля. І мені здавалось, що десь поруч чи наді мною кипить якийсь гігантський казан, а вода, яка з нього вискакує, падає на розпечене залізо і зловісно сичить...Багато вночі думав про нашу долю...Боже, невже це я навіки завезу своїх любих діток на чужу чужину? І в цей час моя маленька 4-річна донечка, що лежала поруч, сонна простягла свою

маленьку ручку й обняла за шію, ніби заспокоюючи мене за той гіркий біль за неї.

В порту першим на корабель прибув представник портового уряду. В білих коротких штанцях, в білій безрукавці сходить на палубу, але до людей не вітається, а простує до капітана корабля. Поліція в красивій західній формі, на них фетрові капелюхи з широкими крисами, ліва сторона загнута догори й приколота, всі поліцаї майже чорні, цікаві обличчя, невеликі будовою.

Тим часом з'явилися й гандлярі. Привезли ананаси, банани, кокосові горіхи. Люди кидаються до бортів пароплава, пропонують цигарки, але гандляр бере тільки гроші, і покупці, переважно євреї й лотиші, купують все. Він дає за один доляр 4 ананаси, а з другого боку корабля за один доляр давав і 8 ананасів. Коли продавців збільшилось, то продавали й за цигарки, хоч поліція забороняє. Згори летять пачки цигарок, а знизу догори - ананаси. Іноді покупець не схоплює ананаса, то він падає в воду, але не тоне.

А як адміністрація разом з капітаном поїхали до порту, люди почали виходити на східці, на п'ятому й купувати просто з рук продавців. Інші пасажери починають купатися в океані, їх все збільшується, аж поки поліцай стає на дверях до сходів і не випускає, а всіх, що вийшли, загання назад до корабля. Одному продавцеві накидали цигарок більше, ніж він мав ананасів, і він поїхав геть, обіцяючи привезти. Але так і не з'явився.

Постоявши годин 6 у Цейлоні, вирушаємо в останній відтинок дороги до Австралії. Рівник не спіткав нас чимсь грізнішим щодо спеки. Духота ще тривала днів 2-3, а далі температура почала спадати. Цьому сприяли різкі, хоч і теплі вітри. Скоро Індійський океан повдягав усіх тих, хто ходив майже голісінький. Але поступово почало дужче гойдати пароплав. Багато людей знову похворіли. Занедужала й Леся, і я за неї дуже боявся. Казали, що коли людина

на пароплаві помре, то її в мішку пускають в воду. І я уявляв собі той жах...

У неділю 1-го травня я вийшов нагору, і мене теж так загойдало й занудило, що мусів бігти до борта пароплава...Цьому сприяло й погане повітря в трюмі, вентиляція не працювала. Три дні я не їв і не виходив нагору, на палубу. Але потім, таки перемігши себе, вибрався нагору й отаборився біля канцелярії, посеред пароплава, де найменше гойдає, що і врятувало мене від цієї паскудної хвороби. Став їсти, і це поставило мене знову на ноги.

4.5. Старий наддніпрянець, чуючи слова "Суезький канал", думав, що мова йде про якийсь Советський канал, і дуже боявся, щоб не потрапити до советських рук.

8-го травня, о 6-тій годині ранку, побачили ми вогні маяків Австралії, а пізніше й береги, порослі лісом. А о 9-тій годині під'їхали до порту Фремантль. Цей порт виглядав модернішим, ніж у Цейлоні, більше нових портових споруд, великих підймальних кранів. Після контролі пароплав зайшов у порт до самого берега. Була тоді неділя. Чимало публіки прийшло з дітьми подивитися на новоприбулих на "Магомеді". Поруч нас стояв великий англійський пасажирський корабель, що віз 1200 англійських жінок та дівчат. На наш корабель прибули відразу представники австралійського банку, я обміняв єдині мої 2 фунти англійських на австралійські.

О сьомій годині вечора, підремонтувавши трохи старі машини, пароплав рушив значно швидше у дальшу дорогу.

9-го травня чергував на кухні, наморився трохи, бо довелося витирати посуд у жаркій кімнаті. Зі мною працював один чорнявий молодий чоловік з Диканьки. Він розповів багато цікавого. Перед війною в Диканьці було 3200 дворів, десь до 15 тисяч людей. Село мало різні виробництва; комбінати, школи. Виробляли й вози, діжки. Великі сади Кочубея поширили, і вони давали масу яблук, клубники та іншої садовини та городини. У Диканьці було 7 колгоспів. Головами колгоспів були люди

безпартійні, і врожай спершу ділили поміж колгоспниками, а решту - державі. А через те, що врожай завжди був добрий, то і представники держави не чіплялися. Але пізніше почали забирати майже увесь урожай.

Біля Диканьки у великому стародавньому лісі, ще росло над дорогою 6 величезних дубів, що пам'ятали ще часи Мазепи. Ці дуби мали всередині такі великі дупла, що хлопці, що пасли там худобу, залазили всередину й лазили по дуплах угору. Навіть у гілках були дупла, і хлопці, залізши в них, лякали подорожніх, що йшли або їхали дорогою побіля дубів.

Люди, казав оповідач, були доброї думки про Кочубеїв. У лісі були печери ще з татарських часів. Казали, що в печері свічки гасли і було багато гадюк, що сягали до двох метрів.

- Я сам ходив у печеру, - розповідав чоловік, - з 500 метрів углиб. Знаходили там старовинний посуд, зброю. Будинок Кочубея з часів революції, коли його розтягли, лежав у руїнах. З-під руїн люди ще донедавна добували коштовні речі.

* * *

Дорога від Фремантла до Мельборну, всупереч віщуванням, була досить спокійна. Сподівалися припливти до Мельборну ще вчора, 13-го травня, але в дорозі знову зідсувалася машина, згоріла якась "букса", і пароплав простояв 7 годин. Потім рушили. Видно було вже кілька маяків. Пливли вздовж берегів Австралії. Ішли вже затокою, як знявся гострий вітер, почав гойдати. В останні дні слідом за нами летіли альбатроси й чайки. Деякі альбатроси були великі, завбільшки з добру гуску, а їхні крила з метр завдовжки. Коли корабель стояв, то вони підпливали впритул. Один лотиш і росіянин вирішили їх ловити. Вони в'язали до мотузка шматочки м'яса й кидали. Птахи хапали й ковтали, тоді ці паскудняки тягли до себе, а птахи упиралися чинили спротив. До них ще приєдналися балканці, і біля борта зібрався цілий гурт. Одного альбатроса вони обмотали мотузком за

шию й почали тягти. Інші птахи кинулися боронити, дзьобами розсмикували ті мотузки, якими обкрутили птахів, і так звільнили пійманого птаха.

Хтось з мудріших повідомив ескортофіцера. Він прийшов розгніваний, перерізав мотузок, нахваляючись повернути цих зухвальців назад до Європи. Невдоволений росіянин сказав:

- Єслі один пропадьот, нічево, їх здесь много...- Так окремі діпівські дикуни творили собі опінію. Навіть птахи мусіли знати про їхню звироднілість.

Вночі пароплав ішов дуже повільно, боячись зійти на мілину. Ішов 6 кілометрів на годину. Вранці, о 6-тій годині, я вийшов нагору й побачив уже ближче береги Австралії. Ішли вже ніби затокою. Вдалині виднілися гори, вкриті лісом.

Деякі жінки з югославів, чехів і сербів поводять себе розпусно. Одну чоловік простежив: прийшов до жіночого відділу вночі, а її в ліжку немає. Це було о 2-ій годині. Аж о 5-тій повернулась вона п'яна в супроводі чорного, видно з обслуги пароплава. Він відразу втік. Чоловік почав її бити, допитувати, де була. Спершу вона казала, що ходила до вбиральні, а потім призналась.

Наближаючись до Мельборну, кожен з нас думав, з тривогою, як зустріне нас чужина, нова батьківщина.

До Мельборнського порту прибули о 10-тій годині ранку, в суботу. Порт досить великий. Спочатку, як завжди, зупинилися далеко, а потім прибув лікар і представник уряду. Лікар зробив поверховий огляд, чи немає хворих, і потім наблизились до самого берега. Невеликі групи людей чекали вже на прибуття пароплава. Про це своєчасно повідомила преса та радіо. Люди вже знали, що "Магомеді" зупинявся через зіпсуття машин і прибув не у п'ятницю, як плянувалося, а в суботу, через що людей було менше, ніж сподівалися.

Один українець з публіки, що зустрічала, купив десятків 2 шоколяди і кидав на корабель дівчатам. Кілька шоколяд не долетіли, вдарившись об корабель і впали в воду. Один землячок з Харківщини зійшов на

пароплав, почав розповідати, що в Мельборні вже будують російську церкву, що треба підтримати...

- А що ми спільного з ними маємо? - відразу запитали його люди з пароплава. - Що ви знову хочете лізти під їхню покриву? Ми вже їх знаємо, що вони робили у нас дома...у сталінському раю...

Землячок замовк. Незабаром до нього підійшов інший його знайомий, і простягаючи до нього руку, вигукнув:

- А, Петька, ти уже здесь?! - і своє запитання підкріпив триповерховою брудною російською лайкою. Всі наші голосно засміялись, побачивши, до якого гурту він належить. Зрозумівши, що вони тут не знайдуть спільної мови, швидко пішли до іншого гурту шукати потрібних їм спільників до будови російської церкви. Так пробули ми на кораблі аж до 6-ої години вечора, коли почали виходити з речами на берег, де в порту стояли вже освітлені вагони поїзда. Розмістившись, рушили в дорогу. Поїзд спершу приїхав на міський вокзал Мельборну. Ми припадали до вікон і дивилися на світляні реклями, які миготіли ніби в повітрі за річкою. Ось здоровий ведмідь облизує лапу, вмочивши в морозиво. Реклями різних фірм чергувалися.

Але скоро поїзд повіз нас кудись поза місто. Як пізніше виявилось, він ніс нас, європейських біженців, до переходового табору Бонегілля, за 200 кілометрів від Мельборну. Десь далеко блискала блискавка, а у вікна невеликих м'яких вагонів бризжав рідкий дощ. Дехто вже дрімав, а дехто крізь вікна приглядався до тутешніх краєвидів. Від сяйва з вікон темрява трохи відступала, і вздовж залізниці видно було смужку австралійського лісостепу, що весь час біг ніби назустріч нам. Хоч був травень, останній місяць тутешньої осені, земля була покрита травою, а на деревах зеленіло листя.

Нарешті, після тривалої подорожі, десь опівночі, ми зупинились ніби біля якогось гаю. Місце було освітлене електрикою. Поблизу на галявині стояли чепурні блакитні автобуси. Ці автобуси привезли нас скоро до самого табору, зупинившись біля приміщення театру.

Біля нашого корабля метушилися на човнах продавці

Діставши в театральному приміщенні призначення на мешкання, ми вже заходили до непривітних бляшаних бараків колишнього військового табору. Відразу відокремили жінок і дітей, спрямовуючи їх до окремих бараків.

Коли я зайшов до барака, там горіло світло. На розставлених рядами ліжках лежали по чотири коци, матраци, простирала, подушки та рушники. Вгорі, біля електричної лампи, мов неживі, сиділи два здоровенні метелики, що нагадували невеличких пташок. Була вже третя година ночі. Відразу почалося розшукування жіночих бараків. Їхні бараки, як і чоловічі, теж були без печей, передільних стін не було, а в зовнішніх стінах у півметра завширшки тяглась тільки дротяна сітка. У деяких пань, які не звикли до таких "розкошів", на очах з'являлися сльози. Було холодно й незатишно. З різних кінців чути було дитячий плач. Найменші не звикли роздягатися при такій температурі. Поблизу барака валялась пічка з рурами. Я вніс і прилаштував, щоб гріти барак. Але знайшовся якийсь начальник і викинув ту піч.

- Оце тобі гаряча Австралія! - чути було зауваження, і чоловіки нападали на своїх жінок (бо хто ж винен?), що позалишали в Німеччині теплий одяг.

Та соняшний ранок трохи підбадьорив ситуацію: розігнав холод, піддав рожевого настрою. А смачний сніданок також применшив знервованість. Це була неділя 15-го травня. На снідання подали на кожних 6 осіб банку мармеляди, м'ясо, білий хліб, гуляш, масло - їж, скільки бажаєш.

Тоді ж уранці ми побачили, що наші бараки були розкидані на великій долині більше кілометра завширшки. Скрізь по таборі росли великі дерева з породи евкаліптів. Мали вони міцні стовбури здебелою корою, що стверджувало їхню потужність. Деякі з них мали великі дупла.

Наступного дня зустріли ми знайомих: доктора Тараса Ваврика, Скибинецьких, Сергія Домазара та інших. А гучномовець уже гукав іти одержувати ручний багаж, який ми віддали в Мельборні.

- Так оце та Австралія? - питала мене моя маленька Галя, коли ми йшли по табору. А мені серце краялося, не знаючи, яка доля спіткає тут її в цій далекій і дивній країні, де інакші дерева і птахи, де на дорогах треба триматися лівої сторони, де сонце йде справа на ліво і де навіть жаби інакше квакають, як у нас на Україні.

Але щоденні турботи трохи відганяли сумні думки. Треба було знову йти до лікаря, на рентген, по паспорт, оформлятися у відділі праці, в соціальной опіці тощо. І кожен кудись поспішав, зустрічав знайомих з пароплава чи ще з табору в Німеччині, лунали радісні розмови, спогади, розпитування.

Під час обіду, коли діти хапалися за великі соняшні помаранчі, в їдальні зчинився раптом незвичайний галас, ніби там сталась бійка. Всі обернулися в той бік і побачили, що двоє молодих людей зчепилися в якомусь дивному герці, ніби вони намагались один одного задушити. Та скоро виявилось, що це не бокс і не бійка, а лише зустріч двох братів, що розгубилися ще під час війни десь у Польщі.

- Степане, чорт! - кричав обіймаючи один одного. Вони шарпали, пригортали й цілували один одного, а на очах у них уже бриніли сльози. Брати були такі зворушені, захоплені, що не помітили, як білявий Степан надмірною ширістю обдер своєму смуглявому братові носа. Ми ж дивилися на цю зворушливу сцену й раділи разом з ними.

Наступного ранку, коли ми сідали до сніданку, смуглявий брат скаржився:

- От бісів тигр...трохи носа не одірвав учора.

Та соняшні дні робили своє, вони бігли вперед, а за ними поспішали й ми. Коли ми йшли по паспорти, три хлопці з сусіднього бльоку з лопатами й палицями в руках перетяли нам дорогу, йдучи в напрямку найближчої гори. Позаду них біг песик. А за дві години, коли ми вже поверталися назад, знову зустріли тих самих хлопців і на тому самому місці. Вони несли двох кроликів і понад метр завдовжки неживу гадюку.

- Шукали в норі кроля, а знайшли гадюку,-
відповіли вони на моє запитання.

Увечорі, коли деякі клопоти закінчувалися, і люди поверталися до бараків, приходили знайомі й починалася балачка. Говорили про тутешні заробітки, куди й кого посилають на працю, де вигідніше, хто записався їхати рубати трощу до Квінсленду, а хто призначений на працю до війська після тритижневого навчання на курсах англійської мови в таборі. А в цей час до бараку вриваються з галасом діти:

- Ідіть подивіться! Якийсь звір сидить на дереві! Всі вибігли подивитися на того звіра. Справді, біля вмивальні, на дереві сидів сірий пухнастий звірок з доброго kota завбільшки, з чорним пухнастим хвостом, з мордочкою, як у лисиці, і з короткими ногами, як у щура. Хтось з давніших мешканців сказав, що це посум Він нищить гадюк, а ночує в дуплах дерев. Хто його заб'є, дістане 30 фунтів кари. Хтось виніс білого хліба й подав посумові. Той узяв і поліз вище на дерево, а цікаві стояли й дивилися на нього.

- А де ж ті уславлені кенгуру? - запитав котрийсь. - Ми про них стільки начитались у географіях.

- Нічого. Побачите ще й кенгуру, - чути відповідь.

Надворі тим часом холоднішало. А за дротяною огорожею, де починалися приватні володіння, мекали вівці, що пасуться цілу добу, не знаючи стайні.

За кілька хвилин балачка в бараці відновилася. Один з присутніх, що приїхав до Австралії пароплавом "Анна Салем", розповідав, що перед їхнім виїздом з Італії у них у таборі зчинилась велика буча. Пішла чутка, що той пароплав советський і що зветься він не "Анна Салем", а "Анна Сталін". Це мала б бути ніби дочка Сталіна. Знайшлися недовірливі і пішли по вияснення до консула. Там, розуміється, їх заспокоїли і, мабуть, досить надивувалися...

У цей час заходить знайома жінка з сусіднього бараку, що відзначається балакучістю та гумором.

- Я в вас хоч трішки відпочину, - сказала вона, присівши. - А то я попала до такого бараку, що тільки й чуєш: "Ах, какое солнишко! Убіцца надо!"... За тисячі кілометрів тікали від того "солнишка" і не втекли.

- То ще не біда, - сказав на те знайомий з іншого бараку, - ось ми з двома воюємо, щоб не лаялися брудно, а вони нам доводять, що "без етаво нельзя правильно мислі виразить".

Всі регочуться. Далі пішла розмова про практичні речі...Скільки то треба робити, щоб купити трохи землі та звести бодай хоч дикто-бляшану хату? Самітним та бездітним і тим, що мають у родині більше працездатних, ще нічого, а от, хто з малими дітьми, то гірше.

Пізно ввечері полягали спати. А вранці, коли повставали, сусід - інженер, уже з сивиною і золотим зубом, сидючи на ліжку, якимось підкреслено запитав:

- Ви чули, що вночі було?

Всі глянули на нього, не знаючи, про що мова. А він по павзі сказав:

- На мене згори щось плигнуло. Я було підскочив з несподіванки, а воно пострибало геть на сусіда. Сусід хотів був встати та засвітити, але було холодно...Це було щось велике і важке, - додав інженер, - може великий посум, а може навіть австралійський ведмедик коала.

Інженер розповідав так поважно й переконливо, що ніхто навіть не думав йому перечити. Всі почали поглядати на вікна вгору на бантини, чи не сидить він там, той звір.

- Куди б він міг влізти? - подумав я. - Підійшов до скриньок, що стояли під стіною біля дверей, заглянув і за них, але ніде не було. Хотів уже заглянути під ліжку, як з-під одного з них, ніби почувши нашу розмову, найближче до інженера, вибігло маленьке чорне кошеня, і, блимнувши очима, винувато нявкнуло. На його голос нагло зірвався голосний регіт багатьох присутніх.

- Так оце він, той австралійський ведмедик, пане інженере? - запитав мій сусід.

Інженер збентежений, і його мова не клеється. Всі сміються. У цей час знадвору долинув звук дзвінка, що кликав на сніданок.

* * *

Це фінал першої частини моїх спогадів. У другій половині спробую відтворити 40 років мого життя з родиною в Австралії, поруч культурно-громадської праці та літературно-мистецького життя. А це нелегке завдання, враховуючи нашу складну дійсність з людськими пристрастями, заскоками, з людьми різних світоглядів, уподобань і партійної приналежності чи симпатій.

Ньюпорт
14.12.1988р.

В таборі у Німеччині.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Сторінка:

Я з братами та з мамою	21
Оля Олешко	48
Дмитро Ніценко - учень Зінківської Індустріально-технічної школи. 1923 р.	52
Письменник Борис Антоненко-Давидович. 1932 р.	54
Зінківська футбольна команда	56
Шість випускників Зінківської Технічної школи	58
Дмитро Ніценко - студент Краснодарського робітфаку	62
Я в українському національному костюмі - в ролі парубка	65
Я в черкеському костюмі	67
Моя дружина Марія Дроб'язко в час одруження. 1930 р.	94
Поет Володимир Сосюра	100
Володимир Сосюра в молодшому віці	107
Письменник Григорій Епик	110
Письменник Юрій Яновський	112
Письменник-гуморист Остап Вишня та прозаїк Петро Панч	122
Письменник Володимир Гжицький	126
Письменник і перекладач Олекса Кобець (Варавва)	131
Дмитро Ніценко з приятелькою Валею Бервицькою готуються до випускних іспитів в ХДПІ (Харк. Держ. Педагогічний Інститут)	165
Наша родина в селі під час німецької окупації	286
Письменник-гуморист і сатирик Анатоль Гак (Антипенко)	293
Письменник Аркадій Любченко	323
Леся після участі у святі Т. Шевченка. 1945 р.	335
Дружина письменника Івана Багряного, Галина	351

Група письменників у Корнталі біля Штутгарту. 1948 р.	363
Письменник Іван Багряний	375
Письменник І. Багряний з дружиною Галиною та дітьми - Роксолянкою й Нестором	380
Неаполь. Фортеця Анжавін. Італія	386
Біля нашого корабля метушилися на човнах продавці	397
В таборі у Німеччині	402

ЗМІСТ

Сторінка:

Частина I

1.	З дитячих і молодечих років у рідній хаті	13
2.	Перший напад бандитів	25
3.	Другий напад бандитів	28
4.	Наскоки махнівців	33
5.	У шилівській школі	42
6.	Оля Олешко	47

Частина II

7.	Мое життя на Кавказі	63
8.	У Краснодарському робітфаці	68
9.	Я - "клясовий ворог"	72

Частина III

10.	У похмурому Харкові	76
11.	Літературно-видавничі будні. Письменники	82
12.	Розмова з Юрієм Вухналем	89
13.	Іван Багряний	93
14.	За стінами видавництва	97
15.	Суд над Сосюрою	99
16.	Арешт і допит І. Багряного	117

Частина IV

17.	Письменники в лещатах голоду й арештів	121
18.	Самогубство Хвильового	136
19.	Сергій Борзенко	145
20.	Безробіття, повеніряння, голод, русифікація	151

Частина V

21.	На педагогічному полі	163
22.	У новій школі	168
23.	Лекції в медичному інституті	171
24.	У пазурах війни й полону	182

Частина VI

25.	Назустріч долі	184
26.	Перші бомбардування Москви	188
27.	Їдемо на західній фронт	191
28.	Станція Вязьма	193
29.	В лісах під Вязьмою	196
30.	Ближче до фронту	201
31.	Земляк Василь і небезпечна "операція"	205
32.	Нове завдання	208
33.	Відвідини передової лінії	219

Частина VII

34.	Втеча	225
35.	Нас атакують літаки	228
36.	В обіймах паніки	239
37.	Тривожна ніч	243

Частина VIII

38.	В німецькому полоні	248
39.	В таборі полонених	255
40.	Пішки на Україну	261
41.	На руїнах Харкова	273

Частина IX

42.	В окупованому Харкові	278
43.	Ми залишаємо Харків	288
44.	Львівські фрагменти	291
45.	Краківські будні	296

Частина X

46.	Німеччина. Життя в таборі	299
47.	Композитор Щеглов	305
48.	Берлінські враження й тривоги	313
49.	Зустріч з Аркадієм Любченком	322
50.	З Берліну до Мюнхену	327
51.	Мюнхен	329
52.	Прихід американців. Кінець війни	332

Частина XI

53.	Знову в таборі переселенців	339
54.	Нотатки із щоденника. 1947 рік	360

Частина XII

55.	Їдемо до Австралії	379
56.	Від Неаполя до Австралії	385